

В АРХІВІВ

ВУЧК

ГПУ

НКВД

КГБ

№ 1 (28)

Науковий і документальний журнал

КИЇВ – 2007

З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 1(28) 2007 р.

Науковий і документальний журнал
Видається з серпня 1994 р.
Виходить двічі на рік

Засновник:

Головна редакційна колегія науково-документальної
серії книг «Реабілітовані історією»
Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ

Співзасновники:

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України
Служба безпеки України
Державний комітет архівів України
Національна спілка краєзнавців України

Редакційна колегія:

Олександр Рубльов — головний редактор,	
Сергій Кокін — перший заступник головного редактора,	
Сергій Богунов — заступник головного редактора,	
Олег Бажан — заступник головного редактора,	
Роман Подкур — відповідальний секретар,	
Геннадій Боряк,	Володимир Пристайко,
Валерій Васильєв,	Олександр Пшенніков,
Семен Глузман,	Олександр Рєсєт,
Василь Даниленко,	Володимир Рєпринцев,
Петро Кулаковський,	Григорій Савченко,
Станіслав Кульчицький,	Євген Складєнєв,
Володимир Лозицький,	Георгій Смирнов,
Наталія Маковська,	Петро Тронько,
Руслан Пиріг,	Юрій Шаповал.

Журнал внесено Вищою атестаційною комісією України до переліку наукових фахових
видань з історичних наук («Бюлетень ВАК України», 1999, № 5).

Відділи редакції: 01001, м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, кім. 211, 212, 216;
тел.: 278–53–05, 279–13–88; факс: (044) 278–02–38;
01034, м. Київ, вул. Золотоворітська, 7; тел.: 255–85–41, 256–92–11

Усі права застережені. Журнал зареєстровано у Міністерстві у справах преси та
інформації України в квітні 1995 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію КП № 1045.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв на авторах.

Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів.

Електронні версії номерів журналу розміщено на Інтернет-сторінці Служби безпеки
України: www.sbu.gov.ua або www.ssu.gov.ua.

© Головна редакційна колегія науково-документальної
серії книг «Реабілітовані історією», 2007

ЗМІСТ

ВЛАДА І ЦЕРКВА:

До 80-річчя Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1927 року

Від упорядників. Передмова 9

СВЯЩЕНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ПІД РЕПРЕСИВНИМ ТИСКОМ

ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ. *(Публікація Д. Бойко, І. Бухаревої,
С. Кокіна, П. Кулаковського).*

Документи з архівної кримінальної справи на Олександра Яреценка. 1923–1926 рр.

№ 1. Прохання парафіяльної Ради Ново-Слов'янського
кафедрального собору до отця О. Яреценка про
відправлення архієрейської служби на «Зелені Свята»
від 18 травня 1923 р. 11

№ 2. Прохання парафіяльної Ради Ново-Слов'янського
кафедрального собору до Харківського губернського
відділу ДПУ про надання дозволу отцю О. Яреценку
відправити архієрейську службу на «Зелені Свята»
від 22 травня 1923 р. 13

№ 3. Лист експерта відділу НКВС УСРР по відділенню церкви від
держави Ю. Любінського завідуючому відділом НКВС УСРР
по відділенню церкви від держави про священників УАПЦ
від 26 жовтня 1923 р. 15

№ 4. Доповідна записка експерта відділу НКВС УСРР по відділенню церкви від держави Ю. Любінського до ДПУ УСРР про священників УАПЦ від 17 грудня 1923 р.	16
№ 5. Постанова про порушення кримінальної справи стосовно О. Яреценка від 12 серпня 1924 р.	18
№ 6. Рапорт співробітника ДПУ УСРР Бордона уповноваженому 3-ї групи Секретного відділу ДПУ УСРР С. Каріну щодо проповіді О. Яреценка від 19 березня 1926 р.	20
№ 7. Постанова ДПУ УСРР про припинення слідства стосовно О. Яреценка від 28 березня 1926 р.	21
№ 8. Постанова Секретного відділу Секретно-оперативного управління ДПУ УСРР щодо вислання О. Яреценка за межі України від 28 березня 1926 р.	23
№ 9. Постанова ДПУ УСРР щодо заміни запобіжної міри підписки про невиїзд на утримання під вартою О. Яреценка від 31 березня 1926 р.	26
№ 10. Ордер на арешт та обшук О. Яреценка від 1 квітня 1926 р.	27
№ 11. Телефонограма начальника Секретного відділу ДПУ УСРР В. Горожаніна начальнику ДОПР щодо ізоляції заарештованого О. Яреценка від утримуваних Маненка та Малюшкевича від 2 квітня 1926 р.	28
№ 12. Виписка з протоколу засідання Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР щодо звільнення з-під варти О. Яреценка та порушення клопотання перед Особливою нарадою при Колегії ОДПУ СРСР про заключення у концтабір строком на 3 роки від 6 квітня 1926 р.	29
№ 13. Лист Голови ДПУ УСРР В. Балицького начальнику Особливого відділу ОДПУ СРСР Т. Дерibasу щодо прискорення санкціонування постанови Особливої наради при ДПУ УСРР стосовно О. Яреценка від 10 квітня 1926 р.	30

- № 14. Заключення секретаря 6-го відділення Секретного відділу
ОДПУ СРСР щодо передачі справи О. Яреценка
на розгляд Особливої наради при Колегії ОДПУ СРСР
від 25 травня 1926 р. 31
- № 15. Виписка з протоколу засідання Особливої наради при
Колегії ОДПУ СРСР щодо звільнення з-під варти
О. Яреценка та позбавлення права проживати у Москві,
Ленінграді, Харкові, Києві, Одесі, Ростові-на-Дону
від 4 червня 1926 р. 32
- № 16. Посвідчення О. Яреценка про слідування до
обраного місця проживання від 18 червня 1926 р. 33

Документи з архівної кримінальної справи на Павла Вишневського. 1926–1930 рр.

- № 1. Промови перед збором пожертв на ремонт
Софіївського собору від 1926 р. 35
- № 2. Звернення протоієрея Л. Юнакова до Парафіяльної Ради
Церкви с. Пінчуки про збір пожертв на ремонт церков
від 30 квітня 1928 р. 38
- № 3. Доповідна записка протоієрея П. Вишневського
Білоцерківському єпископу Юрію про діяльність
Гребінківського районного об'єднання УАПЦ
від 14 серпня 1928 р. 45
- № 4. Посвідчення про відрядження П. Вишневського до
с. Карапиши Миронівського району 3 липня 1929 р. 49
- № 5. Постанова про арешт священика П. Вишневського
від 30 вересня 1929 р. 49
- № 6. Протокол допиту П. Вишневського від 5 жовтня 1929 р. 50
- № 7. Протокол допиту П. Вишневського від 8 жовтня 1929 р. 53
- № 8. Протокол допиту М. Куліди від 8 жовтня 1929 р. 57

№ 9. Протокол допиту П. Вишневського від 23 грудня 1929 р.	58
№ 10. Постанова про ув'язнення П. Вишневського від 31 січня 1930 р.	59
№ 11. Виписка з протоколу засідання судової трійки при Колегії ДПУ УСРР стосовно П. Вишневського від 24 лютого 1930 р.	62

**«ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» В УКРАЇНІ:
До 70-річчя масових політичних
репресій 1937–1938 років**

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 431/2007 «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору — масових політичних репресій 1937–1938 років»	63
Кульчицький Станіслав. Подарунок Сталіна радянському електору. (До 70-річчя «великого терору»)	66
Шановал Юрій. Україна в добу «великого терору»: етапи, особливості, наслідки. «Єжовщина» починається	76
Ченцов Віктор, Архирейський Дмитро. Особливості «великого терору» 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині	100
Бажан Олег. «Великий терор» на Полтавщині (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України)	109
Місінкевич Леонід. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Хмельниччині	121
Васильєв Валерій. Механізми «великого терору»: місцевий зріз (діяльність обласних УНКВС УРСР у лютому–листопаді 1938 р.)	135

Золотарьов Вадим. Діяльність органів радянської держбезпеки зі здійснення «куркульської операції» у Харківській області (1937–1938 рр.)	158
Петровський Едуард. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «великого терору» 1937–1938 рр.	172
Подкур Роман. «Дитячий ГУЛАГ» в контексті політики державного терору (1937–1939 рр.)	189
Рубльова Наталія. Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УРСР, 1917–1939 рр.	205
Тітова Наталія. «Санація» прикордоння УСРР: поборювання «польсько-українського фашизму» на Поділлі 1930-ті роки	220

ВЛАДА І ЦЕРКВА:

До 80-річчя Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1927 року

The authority and the church (to 80th anniversary of the Second Ukrainian Orthodox Council in 1927)

Based on archival criminal cases, the political repression of national security service of the Soviet Ukraine against the clergy and the believers is investigated.

Взаємини комуністичної влади з Церквою за часів існування в СРСР тоталітарного режиму є однією із важких сторінок історії. Релігійний фактор завжди мав величезне значення у розвитку суспільства. Російські більшовики спробували у ХХ столітті звести його нанівець. Завоювання більшої частини України та запровадження на території УСРР комуністичних порядків мали своєю складовою нищення релігійних установ і церковних організацій, масштабні політичні репресії проти священиків і віруючих.

У спеціальних випусках журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» за 2005–2006 роки були вперше оприлюднені документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України, що висвітлювали становище Української автокефальної православної церкви та політичні репресії комуністичного режиму проти священиків УАПЦ у 1919–1938 роках¹. Зокрема, було опубліковано

¹ Див.: Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священиків Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2005. — № 1/2. Спецвипуск. — Частина I. — 344 с.; 2006. — № 1/2. Спецвипуск. — Частина II. — 336 с.

документи і матеріали з архівних кримінальних справ на митрополита Василя Липківського та інших керівних діячів УАПЦ – Миколу Чехівського, Володимира Чехівського, Михайла Мороза, Костянтина Бутвиненка, Харитона Гов'ядовського.

Продовжуючи публікацію документів з архівних кримінальних справ на священників УАПЦ, цього разу — Олександра Яреценка та Павла Вишневського, ми присвячуємо їй 80-річчю Другого Всеукраїнського Православного Собору УАПЦ, що відбувся у Києво-Софійському кафедральному соборі 17–30 жовтня 1927 року. Документи, опубліковані у спецвипусках та новітньому фундаментальному науковому виданні про Собор², дають змогу не акцентувати увагу на самому Соборі. Значення документів, що публікуються нині, — у висвітленні важливих деталей церковного життя під репресивним тиском тоталітарного режиму.

Справу Олександра Яреценка влада використала як засіб тиску на митрополита Василя Липківського та інших керівників Всеукраїнської Православної Церковної Ради з метою обґрунтування причин усунення митрополита від керівництва УАПЦ³. Постать Павла Вишневського, серед іншого, цікава тим, що він був делегатом Собору⁴ і вніс пропозицію про залишення за митрополитом Василем Липківським титулу «Митрополит — фундатор Української Церкви»⁵.

Від упорядників

² Див.: Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 року. Документи і матеріали. — К.: «Оранта», 2007. — 699 с.

³ Див.: Стенограма ранкового засідання 20 жовтня 1927 р. // Там само. — С. 212.

⁴ Див.: Список делегатів Собору // Там само. — С. 557.

⁵ Див.: Стенограма ранкового засідання 21 жовтня 1927 р. // Там само. — С. 237.

**Священики Української Автокефальної
Православної Церкви під репресивним
тиском тоталітарного режиму**

**ДОКУМЕНТИ З АРХІВНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ
на ОЛЕКСАНДРА ЯРЕЩЕНКА. 1923–1926 рр.**

№ 1

**Прохання парафіяльної Ради Ново-Слав'янського
кафедрального собору до отця О. Ярещенко про
відправлення архієрейської служби на «Зелені Свята»**

18 травня 1923 р.

Ново-Слав'янський
Олександр-Невський
Катедральний Собор
№ 22
18-го травня 1923 р.

До Всечесного Олександра
Архієпископа Харківського й
всієї Слобожанщини.

Парахвіяльної ради Ново-Слав'янського
Катедрального собору, Бахмутського повіту.

Прохання.

Прохаємо Вас, Всечесний отець, приїхати до нас на Зелені свята й
відправити архієрейську службу в Ново-Слав'янській парахвії 27-го, в
Билбасівській – 28-го й в Преліснянській 29-го травня. Приїзд Ваш дуже
потрібний, бо ці автокефальні парахвії хочуть бачити архієрейську службу
й мають на увазі зробити посвячення обраних осіб із церковного причету.

Заступник Голови ради

Підпис нерозбірливий

Писар

Підпис нерозбірливий¹

¹ На листі 2 написи: 1) «Харківське Губерніяльне місцеве Г.П.У. заборонило мені виїзд із Харкова без його дозволу. Коли Н-Слав. парахвії бажають, щоб я виїхав до них для відправки служб божих, нехай звернуться по цій справі до Г.П.У. 22/V-23. *Архієпископ Олександр*»; «В лич[ное] де[ло]. 24/V. *Підпис нерозбірливий*».

Подписана.

Дана сия со Харва. суд 204 в
 том, что в Архивной Александр Яреценко
 обзвучен бы разрешен со и выехать
 из г. Харькова попросив по Замоскин-
 ул. 67. ~~а. м. м.~~

Обзвучен на выехать на пограничные
 земли, куда а некто ~~т. м.~~ зашился,
 вогосущем. Архивной Александр Яреценко
 5/5-25.

~~Харьков~~
 на Харьков
 24/5/25

Підписка про «невиїзд» О. Яреценка. 5 травня 1923 р.

№ 2

Прохання парафіяльної Ради Ново-Слов'янського кафедрального собору до Харківського губернського відділу ДПУ про надання дозволу отцю О. Ярещенко відправити архієрейську службу на «Зелені Свята»

22 травня 1923 р.

У.А.П.Ц.
Ново-Слав'янський Олександро-
Невський Катедральний Собор
Ч-23

Року Божого 1923.
Травня 22 дня.

В Харьковское Губернское
Политическое Управление.

Согласно постановлений, вынесенных Церковными Приходскими Советами Ново-Славянской, Былбасовской и Прелестненской Церков о прибытии Всечесного Архиепископа Харьковского и Слобожанского Александра Ярещенко для совершения Служб Божих в указанных Церквях, мы обратились с просьбой к Отцу Александру об удовлетворении желания мирян, но ввиду имеющегося запрещения с Вашей стороны на выезд Отца Александра из города Харькова последний в этом отказался удовлетворить желание без Вашего разрешения.

На основании вышеизложенного, Церковный Совет Ново-Славянской церкви от имени мирян убедительно просит разрешить Отцу Александру Ярещенко на выезд в Ново-Славянск Бахмутского уезда для совершения Служб Божих 27 мая в Ново-Славянске, 28 — в с. Былбасовке и 29 — в с. Прелестной.

При этом присовокупляем, что данный выезд необходим еще для посвящения имеющихся кандидатов в члены причетов.

Голова Ради	<i>Підпис нерозбірливий</i>
Члены Ради	<i>Підпис нерозбірливий</i> <i>Підпис нерозбірливий</i>
Писарь	<i>Підпис нерозбірливий¹</i>

¹ Зверху на документі напис: «К личному делу. 24/V». Підпис нерозбірливий.

В секретное Отделение Нарвж.
Ген. Отд. Госуд. Полиции - Управл.

Ариетской Александры
Яреченко
Заявление.

3/11 - 23. состоится в Киеве заседание
Всеукр. Прав. Церк. Ради, на котором я
как член ради должен присутствовать.
Прошу разрешить мне въезд в Киев
на одну неделю.

26/5-23.

Ари. Александр Яреченко

Заява О. Яреценка із проханням дозволити
виїзд до Києва на засідання
Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР).
26 травня 1923 р.

№ 3

**Лист експерта відділу НКВС УСРР
по відділенню церкви від держави Ю. Любінського
завідуючому відділом НКВС УСРР
по відділенню церкви від держави
про священників УАПЦ**

26 жовтня 1923 р.

Зав. отделом Н.К.В.Д. по отделению церкви от государства
эксперта означенного отдела
Любинского Юрия.

Считаю необходимым для выяснения физиономии церковников, доложить Вам следующие имеющиеся у меня сведения о них:

1. Александр Ярещенко, архиепископ автокефальной Харьковской церкви (Харьков, Залютинская, 67, там же и Крайова Рада автокефалистов), бывший лидер партии «укапистов», ярый противник Соввласти. В бытность мою автокефальника попом я лично слышал, как он в откровенных разговорах называл представителей власти «жидами», «авантюристами», «душителями» и пр., учил всех в отношениях с властью быть настойчивым, требовать удовлетворения своих жалоб, стуча кулаком по столу и пр. Я сам был свидетелем, как он таким образом объяснялся с т. Сухоплюевским.

2. Пантелеймон Тимченко, Мерефянский автокефальный священник, пошел в попы в 1920 г. с единственной целью — добиться украинизации страны, т.е. изгнания из нее советов — кандидат на должность второго автокефального епископа Харьковщины. О нем мне известны многие факты.

3. Диакон Андрей Янченко (Залютинская, 67) — играет роль ищейки для автокефалистов, агитирует в пользу ее, особенно среди селян.

4. Священник Константин Владыков (Озерянка, Мереф[янская] вол[ость]), признает Тихона, человек с большим контр-революционным прошлым, был членом Харьковского союза русских людей, убежал с белыми, целый год где-то скитался, спец по части спекуляции Озерянской иконой, взяточник, хабарник и пр. Из своего прихода хочет создать гнездо тихоновщины, почему должен быть удален оттуда.

Если потребуются более конкретные указания относительно этих и других лиц из духовного мира, то я с готовностью дам их.

Любинский Юрий.

26/Х.

*ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36353-ФП, арк. 11–12.
Оригінал. Рукопис.*

№ 4

**Доповідна записка експерта відділу НКВС УСРР
по відділенню церкви від держави Ю. Любінського
до ДПУ УСРР про священників УАПЦ****17 грудня 1923 р.**

В Государственное политическое Управление
эксперта отдела Н.К.В.Д.
по отделению церкви от
государства Любинского Юрия.

Докладная записка

В целях помощи делу борьбы с церковной контрреволюцией, а также и делу раскрепощения трудящихся от религиозного дурмана я, как бывший священник-автокефалист, считаю себя обязанным в дополнение к моей докладной записке от 26/X-23 г. сообщить следующие из жизни церковников, преимущественно автокефалистов, факты, которые якобы свидетельствуют:

1. Александр Ярещенко — архиепископ «Харьковский и Слобожанский» — в Харькове с октября 1922 года, раньше был епископом в Лубнах, Полтавской губ. — насадитель автокефалии на Харьковщине, наезжал в Харьков еще в конце 1921 года, где в доме И. С. Гаращенко (Екатеринославская, 52) не раз устраивал организационные собрания Харьковских автокефалистов; тогда же бывал и в сл. Мереве, где такие же собрания устраивал в доме священника Пантелеймона Тимченко. В бытность свою в Лубнах был лидером партии «укапистов», безусловно не потерял с нею связи и теперь, так как в его квартире (Залютинская, 67) часто видал каких-то знакомых мне личностей, с которыми он вел секретные разговоры, рекомендовал их Киевскими профессорами, Полтавскими кооператорами и т.п. Ярый, фанатичный противник Соввласти. В январе 1923 года, когда служил в с. Артемовке вечерню, произнес озлобленную проповедь против устраиваемого тогда в Харькове комсомольского рождества, причем темой проповеди были слова Шевченка: «Запродана жидам віра, в церкву не пускають», приписывая эти действия Соввласти. В марте 1923 года, когда Харьковский Окрликвидком отказал Артемовским автокефалистам в заключении с ними договора на церковь, он мне в своей квартире говорил: «Что ж, правды от них нечего ждать, ведь там сидят жиды, авантюристы, душителі». Об отдельных представителях власти, напр. о

Сухоплюеве, неоднократно отзывался: «Он — продажная совесть, сыщик, охранник», и советовал с ним объясняться настойчивее, стучать кулаком по столу и пр.

2. Андрей Янченко — диакон епископского клира, автокефалист, правая рука еп. Александра, в смысле исполнения разных поручений и добытия нужных сведений, ходатай по делам автокефалистов Екатеринославщины в государственных учреждениях. Вскоре после моего ухода из церковного лагеря как-то в Харькове на улице говорил мне: «Вашей измены украинское общество вам никогда не простит, нам даже известно, кто вас подкупил и сколько денег вы получили». Когда обращается ко мне по делам службы в Комиссариате, то часто с лукавой миной спрашивает меня: «А кому отдается преимущество при заключении договора на церковь?», резко критикует действия власти: «На местах творится беззаконие, а вы ему потворствуете». Первый указывает, где зарождается автокефализм, куда посылать агентов для агитации, рассылает, как член Крайовой Ради, по автокефальным приходам требования о взносе в пользу Рады определенной суммы денег и пр.

3. Пантелеймон Тимченко — священник автокефальной церкви с. Меревы, кандидат в епископа автокефальной церкви. В апреле 1923 г., когда Меревская церковь особой выезжавшей из Харькова комиссией была сдана местной группе «Ж.Ц.», он, вынося из церкви дары, демонстративно крикнул на членов комиссии: «Шапки долой, дары несую». Рассказывая мне после об этом, с злорадством добавил: «А они, негодяи, ничтожество, испугались, снимали шапки». В комиссии участвовали: председатель Харьковского окрликвидкома Савченко, председатель Меревянского Райисполкома Суббота и др., фамилий их не знаю.

4. О Константине Владыкове ничего к тому, что указал в первой моей докладной записке, добавить не имею.

Свидетелями указанных фактов были избранные церковники, так как они происходили в келейной обстановке, церковники безусловно откажутся подтвердить их. Что же касается факта бывшего при служении еп. Александра в Артемовке 8/1–23 г., то, думаю, его могут подтвердить члены Артемовской группы «Ж.Ц.».

Юрий Любинский.

17/XII–23 г.

*ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36353-ФП, арк. 13–14 зб.
Оригінал. Рукопис.*

№ 5

**Постанова про порушення кримінальної справи
стосовно О. Ярещенко**

12 серпня 1924 р.

П О С Т А Н О В Л Е Н И Е

1924 г. Августа «12» дня, я П/Уполномоченного СО ГПУ УССР — ШЕШУНОВ А., рассмотрев агентурные материалы по обвинению гр. ЯРОЩЕНКО¹ Александра Григорьевича [*відсутнє слово*] об агитации против Соввласти

Н А Ш Е Л:

гр. ЯРОЩЕНКО А.Г., являясь Харьковским Архиепископом Украинской Автокефальной церкви – пользуясь возможностью произносить проповеди в церкви, старается в таковых всячески дискредитировать Сов. власть, обвиняя ее в притеснении религиозных верований граждан, например: в проповеди, произнесенной 7/XII–23 г. Он, по поводу помещенной о нем в газете «Коммунист» заметки, что ЯРОЩЕНКО восстанавливает отжившие обычаи церкви как-то: общественное заговение кутьей заявил: «Пускай смеются, ибо они будут плакать, т. к. настанет время, когда терпение народа лопнет и он возьмет хворостину и выметет их всех».

В проповеди 3/VIII–24 г. ЯРОЩЕНКО указывая молящимся на совершавшую демонстрацию 10-ти летия Империалистической войны заявил: «Вот они заявляют, что бога и чудес нет, в то же время, они как слепцы просят чуда, чтобы не было войны. Ведь как же прекратить войну, если они сами делают репрессии, насильства и сами готовятся к войне и кричат, чтобы вооружались лучше и т.д.».

В таком духе ЯРОЩЕНКО А. произносит почти всегда свои проповеди в церкви. На основании вышеизложенного руководства 96 ст. § 5 и 112 ст. УПК УССР.

П О С Т А Н О В И Л:

Возбудить уголовное дело на гр. ЯРОЩЕНКО А. каковое принять к своему производству, копию постановления направить Прокурору Республики для сведения.

П/УПОЛНОМОЧЕНН[ОГО] Ш гр. С[екретного]О[тдела]

ШЕШУНОВ

СОГЛАСЕН: Вр[еменно исполняющий обязанности] Нач[альника]

С[екретного] О[тдела] ГПУ УССР

АБУГОВ

УТВЕРЖДАЮ: Вр[еменно исполняющий обязанности] Нач[альника]

С[екретно-]О[перативного] У[правления] ГПУ

ГОРОЖАНИН

¹ Так у документі. Вірно — Ярещенко.

До М.В. ДМУ УРСР
 Мамти потребу виїзду до Києва
 по службовим справам як депут-
 ник Голови ДМУ, прошу видати
 дозвіл на виїзд із Харкова з 14 по 31 сер-
 пня. З 14 по 24 буду в Києві, а з
 24 по 31 на поїздах у Києві

Аранжувати Маршківський Олександр Яреценко
 16/III 1924 року.
 м. Харків.

Звернення О. Яреценка в ДПУ УСРР про дозвіл
 на виїзд із Харкова. 16 серпня 1924 р.

Підписка
 16/III 1924 року дано цю підписку
 по вимогам Чини М.В. ДМУ
 УСРР тов. Машиниєва В. жолу, що
 не буду відлучатись із Харкова
 без дозволу ДМУ

Аранжувати Олександр Яреценко.

Підписка про «невиїзд» О. Яреценка. 16 серпня 1924 р.

№ 6

**Рапорт співробітника ДПУ УСРР Бордона
уповноваженому 3-ї групи Секретного відділу
ДПУ УСРР С. Каріну щодо проповіді О. Ярещенка****19 березня 1926 р.**УПОЛНОМОЧЕННОМУ 3 ГР[УППЫ] С[ЕКРЕТНОГО] О[ТДЕЛА]
тов. КАРИНУ

РАПОРТ

18/III–с.г. в день Парижской коммуны, случайно проходя мимо Николаевского собора, я увидел возле церкви толпу народа, заинтересовался и зашел в церковь. Приблизительно через 10 минут, епископ ЯРЕЩЕНКО стал говорить проповедь, по-видимому, отвечая на приветствия. Радость наша была бы полная, если бы среди нас был старик-батько – митрополит. Но он прикован внешней, злой силой к Киеву и не может вырваться из сетей, брошенных на его вражеской силой.

4 года боролись мы и лучшие наши братья за свое освобождение и действительную свободу церковной жизни. Один из таких борцов епископ МАЛЮШКЕВИЧ сейчас тоже в неволе. Не ожидал он бедняга, что пойдет искать справедливость у сильных мир сего, а найдет железные решетки и неволю. Но это не остановит нашу творческую работу в пользу родного края. И вот с презрением смотря на капризы врагов наших, помолимся спокойно за лучшие дни и лучшую долю всех нас и потомства нашего. В конце литургии епископ ЯРЕЩЕНКО сказал вторую проповедь: «Приветствую всех Вас дорогие, с праздником. Приветствую тех, которые первые здесь вложили камни в фундамент УАПЦ в Харькове. Через 4 года мы, оглянувшись на пройденную нами жизнь, видим, что никакая адская сила ни внешняя, ни внутренняя не могла одолеть свободное развитие нашей церкви. Тормозили со всех сторон, но победа на нашей стороне, потому что мы действуем не физической силой, не вооруженной, а силой духа. Я твердо верю, что это не случай, а судьба сделала так, что наше торжество пришлось в день торжества общественного, торжества Парижской коммуны. Парижские коммунары тем и ошиблись, что понадеялись на свои собственные силы, они забыли, что в себя они впитали всю гниль, всю порочность и абсурдность жизни прошлого, и думали, что лишь красивыми громким фразами можно добиться переворота

социального и бытового. Правда, они любили свою идею, умирали за нее, поскольку гниль прошлого, желание господства, власти в ней была сильнее идеи освобождения страждущих и угнетенных, из их стремлений ничего не вышло.

Мало того, они наследникам своим оставили лозунг угнетения и теперь французский народ, наследники Парижской коммуны, являются наихудшими по эксплуатации, насилию своих колониальных народов. Это только доказывает, что если внешняя сила не имеет поддержки собственного духа, веры и надежды в победу, то эта сила ничего не стоит и эта сила рано или поздно законом истории будет уничтожена. Будем надеяться, будем верить твердо и непоколебимо, что дело нашей УАПЦ, дело действительного освобождения всех нас будет зависеть от нашего единства, организованности и твердости.

БОРДОН

19/III-26 г.

*ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36353-ФП, арк. 67–67 зб.
Оригінал. Машинопис.*

№ 7

**Постанова ДПУ УСРР
про припинення слідства стосовно О. Ярещенко**

28 березня 1926 р.

К делу № 3795

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
(о прекращении предварительного дознания)

По обвинению гр. ЯРЕЩЕНКО Александра Григорьевича, 35 л., архиепископ УАПЦ, с высшим образованием, женат, быв. член УКП с 21–22 г. по обвинению в преступлениях, предусмотренных статьями 73 и 119 УК УССР.

1926 года Марта 28-го дня я Пом[ощник] Уполном[оченного] 3 группы СО ГПУ УССР ПЕТРОВ, рассмотрев следственный материал в деле № 3795, по обвинению гр. ЯРЕЩЕНКО Александра Григорьевича в деяниях, предусмотренных ст. 73 и 119 УК УССР.

Н А Ш Е Л:

что архиепископ УАПЦ Харьковщины ЯРЕЩЕНКО Александр Григорьевич, быв. член УКП с 21 по 22 гг. со времени своего перехода в УАПЦ в качестве епископа (22 г.) использует церковную кафедру для дискредитации Соввласти и возбуждения верующих масс против нее, призывая их к сопротивлению законам и постановлениям Рабоче-Крестьянской власти.

Все проповеди обвиняемого, начиная с 23 г., носят явно контр-революционный характер. Так, например, в своих проповедях от 25/III–23 г., 25/IX–23 г., 25/XII–23 г., 3/VII–24 г. (лист 22–24) обвиняемый указал, что коммунисты притесняют религию, запрещая верующим массам удовлетворять свои религиозные потребности, принуждают трудящихся к непосещению церкви, т. к. иначе их выкинут из профсоюза, а гонят на советские демонстрации (листы 30–41, 43...).

Обвиняемый гр. ЯРЕЩЕНКО в своих показаниях по сему делу отрицает политичность своих проповедей и указывает, что все его выступления с церковной кафедры носят исключительно религиозный характер и касаются только вопросов религии и ее внутренней жизни (листы 64, 65). Большинство опрошенных свидетелей по сему делу полностью не подтвердили слов его проповедей, отговариваясь своим отсутствием в церкви в момент проповеди.

Принимая во внимание, что имеющийся в деле компрометирующий материал недостаточен для предания обвиняемого гр. ЯРЕЩЕНКО Александра Григорьевича гласному суду, а потому, руководствуясь ст. 206 п. 2 УПК УССР

П О С Т А Н О В И Л:

дело за № 3795 по обвинению гр. ЯРЕЩЕНКО А.Г. в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 73, 119 УК УССР направить прокурору при Н.К.Ю. на предмет прекращения.

Обвиняемый гр. ЯРЕЩЕНКО А.Г. находится на свободе под подпиской о невыезде из г. Харькова.

Вещественных доказательств по делу не имеется.

ПОМ[ОЩНИК] УПОЛНОМ[ОЧЕННОГО] С[ЕКРЕТНОГО] О[ТДЕЛА] ПЕТРОВ

СОГЛАСЕН:

НАЧ[АЛЬНИК] С[ЕКРЕТНОГО] О[ТДЕЛА] ГПУ УССР ГОРОЖАНИН

УТВЕРЖДАЮ:

НАЧ[АЛЬНИК] С[ЕКРЕТНО-]О[ПЕРАТИВНОГО] У[ПРАВЛЕНИЯ] ГПУ УССР КАРЛСОН

*ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36353-ФП, арк. 68.
Оригінал. Машинопис.*

№ 8

**Постанова Секретного відділу
Секретно-оперативного управління ДПУ УСРР
щодо вислання О. Ярещенко за межі України**

28 березня 1926 р.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(заключительное по админвысылке)

По обвинению гр. ЯРЕЩЕНКО Александра Григорьевича, 35 л., архиепископа УАПЦ, с высшим образованием, по обвинению в преступлении, предусмотренном ст. 73 и 119 УК УССР.

1926 года Марта 28-го дня я, помощник уполномоченного 3 группы СО ГПУ УССР ПЕТРОВ, рассмотрев следственный материал в деле № 3795 по обвинению гр. ЯРЕЩЕНКО Александра Григорьевич в измышлении и распространении с церковной кафедры в контрреволюционных целях ложных слухов, могущих возбудить недоверие и дискредитацию соввласти, а также в использовании религиозных предрассудков масс для возбуждения ее к сопротивлению законам и постановлениям Рабоче-Крестьянской власти, что предусмотрено ст. ст. 73 и 119 УК УССР.

Н А Ш Е Л:

что следственное дело за № 3795 в порядке ст. 206 п. 2 УПК УССР прекращено, за отсутствием достаточного материала для предания гр. ЯРЕЩЕНКО А.Г. суду, по ст. 73 и 119 УК УССР.

Однако, по имеющимся в СО ГПУ сведениям, деятельность гр. ЯРЕЩЕНКО А.Г. носит явно антисоветский характер. Во всех своих выступлениях с церковной кафедры, обвиняемый ЯРЕЩЕНКО проводит контрреволюционную линию, дискредитируя и возбуждая религиозный фанатизм верующих масс против нее.

Так, в проповедях от 25/III, 25/VII, 25/XI-23 года, 3/III-24 г., 18/III-25 г., 27/III-25 г. (см. листы дела 22, 23 и 24) он говорил:

1) что коммунисты притесняют религию, не разрешая верующим удовлетворять свои религиозные потребности (лист 19, 22 и 23), 2) просил прихожан обратить свое внимание на воспитание детей, дабы они не подверглись разлагающему влиянию коммунистов (лист 17), борющихся против церкви и веры.

В день демонстрации против империалистической войны 3/VII–24 г. (см. лист...)¹ ЯРЕЩЕНКО произносит во время богослужения громовую проповедь, в которой говорит: «Демонстрация — это фикция, ибо народ делает это не по доброй воле, а в порядке профессионально-партийной дисциплины, иначе, не принявшие участия будут выброшены из профсоюзов и из партии» (лист 30, 41, 43).

В день 4-х летия Харьковского Николаевского собора 18/III–26 г., совпавшего с празднованием Парижской коммуны, ЯРЕЩЕНКО выступил с проповедью, в которой указал: «В 4-й год нашей победы над закованностью и темнотой прошел, 4 года боролись мы и лучшие наши братья за свое освобождение и действительную свободу церковной родной жизни. Один из таких бойцов тоже сейчас в неволе. Это всечестный епископ Константин Малюшкевич. Не ожидал он, бедняга, что пойдет искать справедливости у сильных мира сего, а найдет железную решетку и неволю, но это нас не остановит. Не остановится и наша творческая работа на пользу родного края. И вот, с презрением смотря на капризы врагов наших, помолемся спокойно за лучшие дня и лучшую долю всех нас и потомства нашего. Никакая адская сила, ни внешняя, ни внутренняя не могла одолеть свободное развитие жизни нашей церкви. Тормозили со всех сторон, но победа на нашей стороне не только потому, что мы действуем не силой материальной, физической, вооруженной, а силой духа. Я твердо верю, что это не случай, а судьба сделала так, что наше торжество пришлось в день торжества общественного, торжества Парижской коммуны. Парижские коммунары тем и ошиблись, что понадеялись на свои собственные силы, но они забыли, что в себя самих они впитали всю гниль, всю порочность и абсурдность жизни прошлого и думали, что лишь красивыми громкими лозунгами можно будет добиться переворота и социального и мирового. Это только доказывает, что если внешняя сила не имеет поддержки собственного духа, веры, надежды в победу, то эта сила ничего не стоит, и рано или поздно законом истории такая сила будет уничтожена духом и верой в правоту каждого человека, несмотря ни на какие касты и сословия. Надеемся и мы братья, будем верить твердо и непоколебимо, что дело нашей УАПЦ это сила духа, огонь любви борьбы за свое свободное существование, и чтобы злая воля и сила не делали с нами, в конце концов, время действительного освобождения всех нас будет зависеть от нашего единства, организованности и твердости» (см. лист ...)².

¹ Так у тексті.

² Так у тексті.

Вызванные по делу свидетели, очевидно покрывая гр. ЯРЕЩЕНКО, не подтвердили вышеуказанный характер проповедей ЯРЕЩЕНКО, сославшись на то, что их не слышали (см. лист...)³.

Принимая во внимание все вышеизложенное, а также не только не прекращающуюся, а даже усиливавшуюся контрреволюционную линию публичных выступлений гр. ЯРЕЩЕНКО А.Г., направленную против соввласти, ПОЛАГАЮ, что дальнейшее пребывание ЯРЕЩЕНКО А.Г. на территории УССР является социально-опасным, т.к. даст ему возможность продолжать свою антисоветскую деятельность, направленную против диктатуры пролетариата и соввласти, а потому

П О С Т А Н О В И Л:

на основании постановления ЦИКа СССР об админвысылке от 27/III-24 года считать необходимым выслать гр. ЯРЕЩЕНКО А.Г. из пределов УССР с содержанием в концентрационном лагере в одной из северных губерний, сроком на ТРИ года.

Дело № 3795 с заключительным постановлением об админвысылке передать на санкционирование в Особое Совещание при Коллегии ГПУ УССР по админвысылкам.

Ввиду не прекращающихся контрреволюционных выступлений обвиняемого ЯРЕЩЕНКО А.Г., направленных против существующего строя, меру пресечения — подписку о невыезде из г. Харькова, считать необходимым изменить, заменив содержанием под стражей, вплоть до момента выезда к месту высылки, о чем довести до сведения прокуратуры при НКЮ УССР.

ПОМ[ОЩНИК] УПОЛНОМОЧЕН[НОГО] С[ЕКРЕТНОГО] О[ТДЕЛА] ПЕТРОВ

Согласен:

НАЧ[АЛЬНИК] С[ЕКРЕТНОГО] О[ТДЕЛА] ГПУ УССР ГОРОЖАНИН

НАЧ[АЛЬНИК] С[ЕКРЕТНО-О]ПЕРАТИВНОГО У[ПРАВЛЕНИЯ] ГПУ УССР КАРЛСОН

Верно: п[омощник]/Уполном[оченного] СО ПЕТРОВ

³ Так у тексті.

№ 9

**Постанова ДПУ УСРР щодо
заміни запобіжної міри підписки про невиїзд
на утримання під вартою О. Ярещенко****31 березня 1926 р.**

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(об отмене или изменении меры пресечения)

1926 г. марта м-ца «31» дня *n*/Уполномоченный Секр. Отд. ГПУ УССР Петров рассмотрев дело № 3795 по обвинению гр. Ярещенко Александра Григорьевича в совершении преступлений, предусмотренных ст. ст. 73 и 119 УК УССР *н а ш е л*: находясь на свободе гр-н Ярещенко Александр Григорьевич продолжает к-р работу, используя религиозный фанатизм масс для возбуждения их против Рабоче-Крестьянского правительства, вследствие чего руководствуясь 148, 164 ст.ст. УПК УССР, *п о с т а н о в и л*:

Ранее избранную меру пресечения в отношении обвиняемого Ярещенко А.Г., а именно подписку о невыезде из г. Харькова отменить, заменив ее содержанием под стражей в ДОПре № 1.

Копию настоящего постановления препроводить НКЮ Прокурору.

П[омощник] Уполномоченного III группы С[ЕКРЕТНОГО] О[ТДЕЛА] ПЕТРОВ

СОГЛАСЕН:

НАЧ[АЛЬНИК] С[ЕКРЕТНОГО] О[ТДЕЛА] ГПУ УССР ГОРОЖАНИН

УТВЕРЖДАЮ:

НАЧ[АЛЬНИК] С[ЕКРЕТНО-]О[ПЕРАТИВНОГО] У[ПРАВЛЕНИЯ] ГПУ УССР КАРЛСОН

Настоящее постановление мне объявлено _____
(подпись)

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36353-ФП, арк. 73.
Оригінал. Рукопис на бланку.

№ 10

Ордер на арешт та обшук О. Ярещенко

1 квітня 1926 р.

У. С. С. Р.
ГОСУДАРСТВ. ПОЛИТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ
КО М Е Н Д А Т У Р А

О р д е р № 191

По делу *Ярещенко Александра Григорьевича* № 3795
Действительно на *одни сутки*.
Выдан *апреля «1»* дня 1926 г.

Сотруднику *тов. Петрову* на производство *ареста и обыска* гр. *Ярещенко Александра Григорьевича* по адресу *г. Харьков, Залютинская, дом 67*.

Всем военным и гражданским властям, а также гражданам Республики надлежит оказывать всякое законное содействие пред'явителю ордера при выполнении возложенных поручений.

Председатель ГПУ УССР

Начальник

Карлсон

Секретарь

Підпис нерозбірливий

Документ завірений круглою печаткою Державного політичного управління.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36353-ФП, арк. 77.
Оригінал. Рукопис на бланку.

№ 11

**Телефонограма
начальника Секретного відділу ДПУ УСРР
В. Горожаніна начальнику ДОПР
щодо ізоляції заарештованого О. Яреценка
від утримуваних Маненка та Малюшкевича**

2 квітня 1926 р.

ТЕЛЕФОНОГРАММА № 73

НАЧ. ДОПР № 1.

Прошу изолировать арестованного гр. ЯРЕЩЕНКО А.Г. препровожденного Вам 2/IV-26 г. от находящихся в ДОПРе арестованных МА-НЕНКО и МАЛЮШКЕВИЧА.

НАЧ[АЛЬНИК] С[ЕКРЕТНОГО] О[ТДЕЛА] ГПУ УССР

ГОРОЖАНИН

ПЕРЕДАЛ:

С. КАРИН

«2» Апреля [19]26 года

*ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36353-ФП, арк. 74.
Оригінал. Машинопис.*

№ 12

Виписка з протоколу засідання Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР щодо звільнення з-під варті О. Ярещенко та порушення клопотання перед Особливою нарадою при Колегії ОДПУ СРСР про заключення у концтабір строком на 3 роки

6 квітня 1926 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА № 48

Особого Совещания при Коллегии ГПУ УССР от 6 апреля 1926 г.

СЛУШАЛИ:

4. Ходатайство
СО ГПУ УССР об
админвысылке гр-на
ЯРЕЩЕНКО
Александра
Григорьевича, 35 лет,
архиепископа, как
контрреволюционный
элемент.
(докл. т. Петров)

ПОСТАНОВИЛИ:

Принимая во внимание, что
гр. ЯРЕЩЕНКО, будучи
архиепископом использует
церковную кафедру для
дискредитации Соввласти,
возбуждения верующих масс против
нее и контрреволюционной
агитации, — признать гр-на
ЯРЕЩЕНКО соц-опасным элементом
и возбудить ходатайство перед
Особым Совещанием при
Коллегии ОГПУ о заключении его в
Конлагерь сроком на ТРИ года.

Подлинное за надлежащими подписями.

ВЕРНО:

Нач[альник] Бюро Учета ОЦР ГПУ УССР

*ГЕРЦОВСКИЙ*¹

¹ Документ завірений круглою гербовою печаткою ГПУ УСРР.

№ 13

**Лист Голови ДПУ УСРР В. Балицького начальнику
Особливого відділу ОДПУ СРСР Т. Дерibasу щодо
прискорення санкціонування постанови Особливої
наради при ДПУ УСРР стосовно О. Ярещенко**

10 квітня 1926 р.

К.

У.С.С.Р.
ДЕРЖАВНЕ
ПОЛІТИЧНЕ
Управління
при
Раді Народніх Комисарів

У.С.С.Р.
ГОСУДАРСТВ.
ПОЛИТИЧЕСКОЕ
Управление
при
Совете Народных Комиссаров

Кому НАЧ. ОО ОГПУ
тов. ДЕРИБАСУ
Куда г. Москва

10 Апреля 1926 г.

№ 031361

м. Харків – г. Харьков

Краткое содержание

По делу епископа

ЯРЕЩЕНКО

Особым совещанием при ГПУ УССР от 6/IV–256 года по согласованию Всеукраинской Антирелигиозной Комиссией при ЦК КП(б)У постановлено известного активного деятеля Украинской Автокефальной Церкви архиепископа Александра Ярещенко за его антисоветскую деятельность, на основании имеющихся материалов, выслать из пределов Украины сроком на 3 года с содержанием в концентрационном лагере.

Создавшаяся ситуация на Украине такова, что дальнейшее пребывание ЯРЕЩЕНКО может повести к срыву нашей работы по автокефалистам, проводимой согласно преподанной нам директивы Всеукраинской Антирелигиозной Комиссий, а потому просим в срочном порядке ускорить санкционирование постановления особого Совещания при ГПУ УССР в отношении епископа ЯРЕЩЕНКО.

Результаты просьба незамедлительно сообщить¹.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ГПУ УССР

БАЛИЦКИЙ

НАЧ[АЛЬНИК] С[ЕКРЕТНО-]О[ПЕРАТИВНОГО] У[ПРАВЛЕНИЯ] ГПУ УССР

КАРЛСОН

НАЧ[АЛЬНИК] С[ЕКРЕТНОГО] О[ТДЕЛА] ГПУ УССР

ГОРОЖАНИН

¹ На документі два чотирикутних реєстраційних штампи: 1. «Секретный отдел Г.П.У. ПОЛУЧЕНО «13» IV 1926 г. Вх. № 10661». 2. «Админ. Организ. Упр. Г.П.У. 13/IV 1926 г. Вх. № 31901».

*ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36353-ФП, арк. 84.
Оригінал. Машинопис на бланку.*

№ 14

**Заключення секретаря 6-го відділення Секретного відділу
ОДПУ СРСР щодо передачі справи О. Ярещенко
на розгляд Особливої наради при Колегії ОДПУ СРСР**

25 травня 1926 р.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Я, секретарь 6-го Отд[еления] СООГПУ – ЯКИМОВА, рассмотрела дело № 37325 по обвинению гр. Ярещенко Александра Григорьевича по 73¹ ст. У.К., арестованного, содержащегося под стражей в Бутырской тюрьме – НАШЛА:

Дело возникло в ГПУ УССР на основании поступивших сведений о том, что гр. Ярещенко Александр Григорьевич, архиепископ Украинской автокефальной церкви за так называемом богослужением произносил антисоветские проповеди, что подтверждается свидетельскими показаниями (л.д. 30, 41, 43).

1) 27/III–25 г. гр. Ярещенко говорил, что коммунисты притесняют религию, не разрешая верующим удовлетворять свои религиозные потребности, предлагая верующим обратить свое внимание на воспитание детей, дабы они не подверглись разлагающему влиянию коммунистов, борющихся против церкви и веры православной (л.д. 17, 19, 22).

2) 3/VII–25 г. в день демонстрации против империалистической войны Ярещенко произнес погромную проповедь, в которой указывал, что Советская власть принуждает верующих граждан участвовать в демонстрациях, которые идут не по доброй воле, а боясь быть уволенными из советских учреждений, т.е. из-за куска хлеба (л.д. 30, 41, 43).

Принимая во внимание все вышеизложенное, и его социально-враждебную деятельность — полагаю: дело для взыскания меры наказания представить на рассмотрение Особого Совещания при Коллегии ОГПУ².

СЕКРЕТАРЬ VI ОТД[ЕЛЕНИЯ] СО ОГПУ

ЯКИМОВА

¹ Від руки виправлено на «69».

² На документі резолюція: «Выслать за пределы Украины с запрещением проживать в Ленинграде, Москве, Ростове на Дону на 3 года. (Подпис нерозбірливий). 25/I–26 г.».

№ 15

**Выписка з протоколу засідання Особливої наради при
Колегії ОГПУ СРСР щодо звільнення з-під варті
О. Яреценка та позбавлення права проживати у Москві,
Ленінграді, Харкові, Києві, Одесі, Ростові на Дону**

4 червня 1926 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА

Особого Совещания при Коллегии ОГПУ от «4» июня 1926 г.

СЛУШАЛИ:

4. Ходатайство
СО ГПУ УССР об
админвысылке гр-на
ЯРЕЩЕНКО
Александра
Григорьевича, 35 лет,
архиепископа, как
контрреволюционный
элемент.
(докл. т. Петров)

ПОСТАНОВИЛИ:

Принимая во внимание, что
гр. ЯРЕЩЕНКО, будучи
архиепископом использует
церковную кафедру для
дискредитации Соввласти,
возбуждения верующих масс против
нее и контрреволюционной
агитации, — признать гр-на
ЯРЕЩЕНКО соц-опасным элементом
и возбудить ходатайство перед
Особым Совещанием при
Коллегии ОГПУ о заключении его в
Конлагерь сроком на ТРИ года.

Секретарь Коллегии ОГПУ *Підпис нерозбірливий*¹¹ Документ завірений круглою гербовою печаткою ОГПУ СРСР.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36353-ФП, арк. 92.

Оригінал. Машинопис на бланку.

С. С. С. Р. МОСКОВСКАЯ БУТЫРСКАЯ ТЮРЬМА О. Г. П. У. Дело № 33 МОСКВА	Действ. на 3 дня Удостоверение. Дано гр. <i>Яреченко</i> в том, что он содержался в тюрьме с <i>20/6</i> и сего числа освобожден из тюрьмы согласно <i>курсовому</i> за № <i>95/СДГО М. К. 2</i> что посылку и приложения <i>Курсовому</i> удостоверяет Командант Бутырской тюрьмы <i>Хамеддин Эвров</i> Мач. Камиз

Посвідчення О. Яреценка про звільнення із в'язниці. 9 червня 1926 р.

№ 16

Посвідчення О. Ярещенко про слідування до обраного місця проживання

18 червня 1926 р.

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Уч. ОЦР
285543 19 июня 1926
18/VI-26 г.

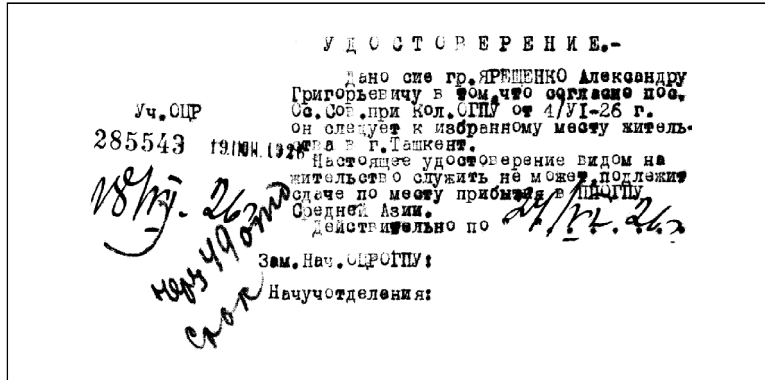
Дано сие гр. ЯРЕЩЕНКО Александру Григорьевичу о том, что согласно пос[тановления] Ос[обого] Сов[ещания] при Кол[легии] ОГПУ от 4/VI-26 г. он следует к избранному месту жительства в г. Ташкент.

Настоящее удостоверение видом на жительство служить не может, подлежит сдаче по месту прибытия в ППОГПУ Средней Азии.

Действительно по 24/VI-26 г.

Зам[еститель] Нач[альника] ОЦР ОГПУ:
Нач[альник] уч[етного] отделения:

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 36353-ФП, арк. 103.
Оригінал. Машинопис.

Посвідчення про прямування до обраного місця проживання. 19 червня 1926 р.

Д. Ож-240. М.О. Лит " у "

ОТДЕЛ ЦЕНТРАЛЬНОЙ РЕЕСТРАТУРЫ ОДПУ
Г.О.Р. М.О.С.К.В.

ИНФРАГОТ ПРОГПУ в Ср.Аз. сообщает, что с Вашим удостоверением от 19/У1-с.у. за № 235643 прибыл в Ташкент а/в Я.Р.Е.Ш.Е. Александр Григорьевич, просьба выдать на него копию постановления Ос.Сб. № 1075: при Коллегии ОГПУ и характеристику по делу.

НАЧ ИНФРАГОТ ПРОГПУ в Ср.Аз. / 11.07.26
ПОМ НАЧ ПО Р.О. В.А.Ч. /

Лист Повноважного Представника у Середній Азії до відділу Центральної реєстратури ОДПУ з проханням надіслати копію постанови Особливої наради при Колегії ОДПУ та характеристику за справою на О. Ярещенко. 11 липня 1926 р.

халық кәмәсарлар сораы жанында бирлескен дәвлет сийасий идарәси
С.С.С.Р.
орта азиядағы тола хырооһь вәкәләти

ОБЪЕДИНЕННОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ ПОЛИТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ ПРИ СОВНАРКОМЕ
ПОЛНОМОЧНОЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО В СРЕДНЕЙ АЗИИ
г. Ташкент, Алексеевская 5.

Управл. РСО
Отдел РСО
по вопросу: 66467

30 ИЮЛЯ 1929 г. № 13/12296
(при ответах ссылаться на дату и номер)

на В.Н. от " " г., Н/ВХ. №

О.Ц.Р. ОГПУ г. Москва.

Дело № 15/13
РСО ПИ ОГПУ в Ср.Азии сообщает, что ЯРЕЩЕНКО Александр Григорьевич от ссылки освобожден с правом свободного проживания по С.С.С.Р. и на жительство остался в г.Ташкенте / постанов. Ос.Сов. ОГПУ от 4/У1-26 г./.-

Нач.РСО /Ковалевский/
П/Уполн./Машевский/

Повідомлення Повноважного Представництва ОДПУ у Середній Азії відділу Центральної реєстрації ОДПУ про звільнення від висилки О. Ярещенко та залишення його на проживання у м. Ташкенті. 30 липня 1929 р.

**ДОКУМЕНТИ З АРХІВНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ
на ПАВЛА ВИШНЕВСЬКОГО. 1926–1930 рр.**

№ 1

**Промови перед збором пожертв на ремонт
Софіївського собору**

1926 р.

До Парахвіяльної Церковної Ради і О. Настоятеля
Української парахвії с. *Пінчуки*¹

Любі брати. Наша предковична святиня Софіївський Собор в м. Київ — вертеп відродження нашої церкви, Мати всіх Українських церков, кафедра Митрополита всієї України, де відбувся Всеукраїнський Церковний Собор, де виблагано благодать Св[ятого] Духа на нашого першого Митрополита. Святий Софіївський Собор потребує зараз великого ремонту. Сама парахвія своїми лише коштами зробити його не в силі, а й гідність нашої Української Церкви, і велика вартність Св[ятої] Софії для нашого побожного Українського народу і всесвітня цінність її як пам'ятника давньої старовини, вимагають того, щоб Свята Софія і своїм зовнішнім виглядом відповідала своїй величності, щоб не допустити Св[яту] Софію до зневаження і руйнації...

Пам'ятаючи слово Господнє, що братерською допомогою повинна бути найбільш міцною його Церква, парахвіяльна Рада Софіївського Собору з благословенства найпочеснішого Митрополита Василя і з ухвали Всеукраїнської Православної Церковної Ради, звертається до Вас, брати, стати їй на допомогу в справі ремонту Св[ятої] Софії.

Отже щире прохання до Вас: 1) Пустіть в Церкві тарілку в Вербну неділю на всіношній і на літургії, після Євангелії на ремонт Св[ятої] Софії Київської. 2) Просимо О. настоятеля, щоб перед збіркою пожертв сказав промову і з'ясував важливість для Української Церкви Св[ятої] Софії, або щоб виголосив Промову щодо цього прикладається. 3) Зібраним коштом складіть для себе акт на прикладеному зразку, а копію цього (акта, яку

¹ Тут і далі виділені курсивом слова вписані від руки.

можна написати й на поштовому переводі) по можливості негайно надішліть з зібраними пожертвами до Парахвіяльної Ради Собору Св[ятої] Софії на таку Адресу: В м. Київ, Митрополиту Василю Липківському, ул. Короленка Ч-24.

По одержанні грошей негайно буде надіслана квітанція.

Ми певні, що Ви, брати, уважно поставитесь до нашого прохання і зробите Св[ятій] Софії Київській цю послугу за ту велику духовну утіху, яку вона дала нам відродження нашої Церкви і незмінно давала в своєму Українському народі на протязі майже дев'яти віків.

З братерською до Вас любовію
настоятель Собору

Митрополит Василь Липківський

Голова парахвіяльної Ради

Підпис нерозбірливий

Скарбник

Підпис нерозбірливий

Секретар

Підпис нерозбірливий

ПРОМОВА

перед збіркою пожертв на ремонт Св[ятої] Софії в Києві.

Любі брати і сестри, діти нашої рідної вільної Церкви.

В це урочисте свято Входу Господнього в Єрусалим на протязі багатьох років провадилась в наших Церквах збірка пожертв на м. Єрусалим, де гроб Господній, де храм Воскресіння Христового.

Але тепер дякувати Милосердному Господеві ми маємо свій Єрусалим м. Київ, де храм Св[ятої] Софії — цей вертеп народження нашої Церкви, цей храм воскресіння нашого народу. Збудована сином Св[ятого] Князя Володиміра Ярославом Мудрим, Св[ята] Софія приймала в собі ще тих наших дідів, що охрестились за Св[ятого] Володиміра в річці Дніпрі і з того часу, отже близько 900 літ незмінно стоїть як осередок нашого церковного життя і з нашим народом переживає всі його радості і біди, лиха.

Під час татарського погрому і Св[ята] Софія була пограбована і зруйнована, але залишилася непорушним муром. Св[ята] Софія, на якому зберігся величний чудовий образ Богородиці з піднятими до неба руками й інші величні образи. Коли народ наш страждав під татарською неволею і Св[ята] Софія перебувала в руїнах. Коли народ наш став визволятися й відроджуватись, то став він відновляти і Св[яту] Софію і почалась в ній знов служба Божа. Коли наша Церква Українська визволилась від польської неволі славетний Митрополит Київський Петро Могила перш за все обновив і прикрасив Св[яту] Софію і вона знов стала осередком нашого

вільного церковного життя. Під час Московської церковної неволі, коли осередок нашого церковного життя перенесено було в Москву та Петербург, народ наш весь час мріяв, коли знову настане той щасливий мент, що рідне місто Київ з його святинею Св[ятою] Софією знов стане осередком вільної Української Церкви. І от тепер цей щасливий мент настав: Церква наша скинула з себе чужу неволю, стала вільною, Автокефальною і Київ знов став нашим рідним Єрусалимом, Св[ята] Софія — вертепом нашого відродження, храмом нашого воскресіння. Тут коло Св[ятої] Софії склався перший гурток Українців, що почав відкривати українські парахвії; в Св[ятій] Софії майже вперше залунала служба Божа рідною мовою; в Св[ятій] Софії відбувся перший Всеукраїнський церковний Собор в [...]² році.

В Св[ятій] Софії перед образом Богородиці «непорушний мур» стала Всесоборна висвята нашого першого Митрополита і Св[ята] Софія й досі залишається й надія на Бога, що назавжди залишиться кафедрою нашого Митрополита і осередком нашої Церкви... І коли ми тепер перед усім світом сміливо кажемо, що ми — український народ маємо право бути вільною церквою, то це через те головним чином, що ми маємо свій рідний предковичний Єрусалим — м. Київ, свій рідний живописний вертеп, свій Храм воскресіння — святу Софію. (*премудр. Божу*).

І от тепер цей наш рідний вертеп, храм нашого воскресіння просить нашої допомоги: Софія потребує великого ремонту, якій не в силі зробити та парахвія, що коло неї згуртувалась. Допоможемо ж, браття, нашій Матері Св[ятій] Софії в її тяжкому сучасному стані. Не раз уже її руйнували. Але народ кожен раз, коли сам відживався і Св[яту] Софію обновляв.

Поможемо ж на обновлення і зараз, і цим покажемо, що ми й самі відживляємось для рідного церковного життя.

Зараз піде тарілка за жертвами на ремонт Св[ятої] Софії.

Пожертуйте хто що може. Нехай наша жертва виявить вашу свідомість і вимолить всім нам ласку Божу перед образом Богородиці «непорушний мур». Не допустимо браття нашу найбільшу святиню до занепаду й руйнування в ці часи нашого церковного визволення³.

АКТ.

Року Божого 1926 в Вербну неділю Парахвіяльна Рада Української парахвії села (чи міста) перевела в церкві

² Згаслий текст.

³ На лівому полі від руки написано: «Великий налог».

збірку пожертв на ремонт Св. Софії Київської, при чому зібрано:

На всеношній

на літургії

.....

Разом

Зібрані гроші в сумі карб. коп. надсилаються до парафіяльної Ради Софіївського Собору в м. Києві.

Голова

Скарбник

Секретар

*ГДА СБ України, ф. 6, спр. 39125-ФП, арк. 46 (конверт).
Копія. Машинопис.*

№ 2

Звернення протоієрея Л. Юнакова до Парафіяльної Ради Церкви с. Пінчуки про збір пожертв на ремонт церков

30 квітня 1928 р.

До Парафіяльної Ради Церкви с. Пінчуки

Христос воскрес, дорогі браття й сестри.

Президія ВПЦРаді братерські вітає всіх вас з світлими днями Воскресіння Христового, і бажає Вам від воскресшого Христа Бога нашого здоров'я, спокою, побожного життя і усякого добра.

Нинішні дні, дорогі браття і сестри, є дні найурочистіші і святі для всіх християн. У ці дні святкуємо ми воскресіння з гробу Христа Ісуса — Начальника й Основоположника нашої віри, нашого спасіння. Єдиного посередника поміж Богом і людьми, що віддав Себе за визволення всіх. Нині оспівуємо знищення нашої смерті смертю Христовою, зруйнування пекла і радісний вихід з нього в'язнів-старозавітніх праведників на волю слави «чад Божих», в царство небесне, в світлі оселі райські. Нині святкуємо вільний перехід від землі на небо душ усіх, що помірають з вірою у Христа, в надії на воскресіння і життя вічне. Отже, в такі дні, як нам не радуватись, як не веселиться і, за воскресіння Спасителя нашого Ісуса Христа й за своє з ним воскресіння.

Але, святкуючи воскресіння Христове, в чому ми повинні виявляти свою радість. Якою має бути наша радість у ці «нареченні і святі дні».

По святості й божественності днів і радість повинна бути свята й божественна, а по світлості свята і веселість повинна виявлятися у ділах

світла. Воскресіння день — просвітімось люде — співає Церква. Отже, радість наша буде божественною, коли буде виявлятися у незмінній вдячності і хвалі до воскресшого Господа, а не в безчинних криках, буєсловії та срамсловії, коли будемо в молитвах та моліннях прославляти триєдиного Бога, а не віхритись у брудних забавах та пустих веселощах.

Цєю то святою, світлою, божественною радістю і будемо радуватись і веселитись, браття, у світлі дні Свята Воскресіння Христового. Вона вповні лічить цим урочистим дням. Нею ми правдиво засвідчимо й нашу бездоганну віру в дійсність воскресіння Христового, тверду надію на істину майбутнього нашого загального воскресіння, і нашу любов нелицемірно до померлого за нас і воскресшого Господа Ісуса: «Якщо любите мене, виконуйте заповіді мої». Оце ознака любови до Господа Ісуса Христа, яку наказує Він Сам.

Нехай же ці дні будуть для нас усіх днями радості, молитви й добрих діл. Нехай у ці дні відчують усі й все нашу віру в Бога й любов до воскресшого Господа Христа.

Привітавши Вас зі святом воскресіння Христового Президія ВПЦР хоче повідомити Вас, як і раніш це робила, про життя нашої Церкви.

6–8 березня ц.р. у нас, у Києві, відбулись Малі Збори (Пленум) ВПЦРади. Не всі Округові Церкви надіслали своїх представників, але життя всіх Церков пройшло перед Пленумом у доповідях, коли не самих представників, то членів ВПЦР.

Після Пленуму дещо нове мало місце в житті Церкви й ми поповнюємо наше повідомлення цими новими фактами. Тяжким явищем у цьому році є фінансове знесилення Церкви, борги парафій Округовим Радам і т.ін. Тяжкий фінансовий стан тяжко відбивається у першу чергу на священниках; деякі з них уже залишили свою працю, особливо там, де парафії за нерозумінням своїх обов'язків не допомогли їм виплатити податки й т.ін. Але справа благовістя поширюється, приєднуються нові парафії, деякі приєднуються у повному складі з своїми причетами. Налагоджується життя в окремих округах. Добре стоїть справа в Церкві Вінницькій, там відбувся Собор у присутності о. Митрополіта; гарно в Лубенській, це одне з кращих по організованості частин нашої Церкви; налагоджується у Київській, де маємо збільшення парафій (це найбільша по розміру округа); Полтавська Церква радіє, бо Всечесний о. Іосиф Оксіюк дав згоду перейти до Полтави і ВПЦРада не заперечила цьому; Дніпропетрівська, перевівши Округовий Ц. Собор за допомогою представника Президії ВПЦР В. М. Чехівського має Єпископа (о. Володимира Бржосньонського); Харківська поширює свою працю, видає журнал, хоч там відійшов од праці церковної протодіакон В. В. Потієнко, що був перш Головою Президії

ВПЦРади, але це шкоди Церкві не зробило; Одеська Церква мовчить, певно все спокійно й тихо; Кам'янецька живе, дає внески, має свою інформаційну газету, хоч і тяжко їй стати на ноги (потрібує допомоги на виплату податків за осередкову Кам'янецьку парафію); Черкаська спокійна, хоч і скаржиться на фінансовий стан, а Президія ВПЦР чекає від неї допомоги; Уманська не має Єпископа, готується до Окр. Собору, коли знайде Єпископа, що полюбить її, то буде мати все, щоб бути одною з кращих частин нашої Церкви; Білоцерківська перенесла свій осередок уже до Білої-Церкви, може це покращає стан її; Бердичівська скаржиться на фінансовий стан і інші біди: тяжко на Шепетівщині, треба збільшити Єпископський догляд, аби зберігти Церкву цілою й не розбивати її на дві частини (до Бердичіва й до Проскурова); Волинська мала Округовий Собор, що на ньому був о. митрополіт, але не поєднав розбитої і знесиленої Церкви, певно, що ця Церква заживе спокійно, коли буде мати свого Єпископа, але для цього він мусить бути й настоятелем Житомирської парафії. Коростенська бідує без Єпископа; Проскурівська не має одного центра, а те, що Єпископ в одному місці, а ОЦРада в другому, зле відбивається на справі, бо й робота, і відповідальність за неї, єпископа й Ради є в нашій Церкві щось одне нероздільне; Могилівська піднімається, придбавши гарну парафію в самому Могилеві; Тульчинська без змін, а їй треба придбати парафію в самому Тульчині; Ніжинська й Чернігівська спокійні; Коногоська потребує допомоги, там не працює Рада, Пленум покликав її до життя і праці до Собору; Прилуцька мала, але, маючи свого Єпископа й добрих працівників, дає надію на поширення; Роменська на Соборі, що відбувся в присутності Архієпископа о. Костянтина Малюшкевича обрала Єпископа, Всеч. о. Миколая Ширая, і виявляє цілковите задоволення; Глухівська спокійна, турбується про ремонт собору і просить допомоги; Балтсько-Першотравенська ще в стадії організації (нема ОЦРади); Американсько-Канадійська без змін; Семиріченська шукає Єпископа, і для цього прислала представника свого до ВПЦРади, був цей представник у Всеч. Архієп. о. К. Кротеви́ча і Всеч. Арх. о. Феодосія Сергієва, дає згоду поїхати Всеч. Архієп. о. Ф. Сергієв з умовою зберігання за ним на протязі трьох місяців керування Округовими Церквами, що тепер ними керує. В Західній Європі справа шириться, є потреба посилати туди нашого Єпископа.

На Пленумі давав свої відчитні доповіді Вищий Керівничий Орган УАПЦеркви. Найпочесніший о. Митрополіт зупинив свою увагу на тяжкому житті Єпископів і священиків, їх самотності, безпорадності, пригніченості не лише матеріальній, а й моральній, не тільки чужими, а й від своїх. Застерігаючи проти зловживання соборноправністю, о. Митрополіт заклин-

кає до зберігання правдивої соборноправности в межах Наказів, і до боротьби з свавільством і розбещеністю. Згадавши добрим словом деякі Церкви, що відвідав їх о. Митрополіт, не забув і про закордонних братів наших і висловив думку, що до них треба звернутись зараз листівно, а згодом відрядити Єпископа. Турбуючись справою богослужбовою, щоб тут було все благообразно й по чину, о. Митрополіт попросив Всеч. Архієп. о. Іосифа взятись за впорядкування богослужбового чину в УАПЦеркві.

Цікавим моментом у доповіді о. Митрополіта була інформація про завітання до нього представника Синодальної Церкви на Україні (Обновленської) митрополіта Інокентія. Розмова йшла про поєднання Церков. Але як поєднатись, коли ми різно дивимось на церковне життя. Ми хочемо поєднання, як і вони, але треба, щоб вони навчилися нас шанувати, як Церкву Христову, щоб перше ми поєднались душею, щоб вони зробили все те у своїй Церкві, що зробили ми. Митрополіт Інокентій сказав, що, очевидно, так швидко цього зробити не можна, але виявив задоволення, що помалу зменшується ворожнеча до них, і запросив представників Церкви нашої на Собор Синодальної Церкви, що має відбутись у Харкові. Звичайно, поїхати комусь одному, щоб послухати, можна й треба.

Голова Президії протоієрей о. Леонтій Юнаков зробив доповідь про стан нашої Церкви і про працю Президії. Зупинився він на стані зовнішньоправному, і сказав, що ще Церква не вся навчилась правдиво ставитись до Держави, що забувають іноді члени Церкви свої власні церковні ухвали про те, як треба ставитись до Держави, що є потреба пильніше придивитись до тих, хто це припускає в Церкві і вжити рішучих заходів до припинення цього явища, поінформував Голова Президії про те, скільки Президія хлопоталась про полегшення справи оподаткування священодіячів, але й тепер зазначено, що хлопотання перед відповідними органами (Райвиконком, Прокурор НКВС, ВУЦВК) повинні піднімати самі від себе ті, що це їм потрібно, сказав кілька слів про потребу нарешті перевірити, хто працює в нашій Церкві, щоб не було серед працівників наших людей недостойних і шкідливих.

Заслухавши доповідь, Збори визнали працю Президії задовольняючою і правдивою, а в справі внутрішнього й зовнішнь-правного стану Церкви доручила Президії з'ясувати Церкві причини до визволення від керівництва Митрополіта о. Василя Липківського, бо Церква ще й досі думає, що то влада потребувала, щоб його звільнили, а не знає того, що це звільнення вимагалось потребою самої Церкви. Вже давно, ще до Собору, Церква застерігала Митрополіта о. Василія проти деяких шкідливих для неї вчинків, проти його виступів нецерковного характеру в промовах, що

давали привід до породження поганих політичних настроїв у Церкві, вже давно президія ВПЦРади розходилась з Митрополітом о. Василем у поглядах на церковну дисципліну, на місце священика в парафії і т.ін. І хоч про ці причини на Соборі мало говорилось, бо в цьому не було потреби, але це надто серйозні причини до визволення від відповідальної праці всякого працівника. Доручили Збори Президії і ВПЦРади стежити за тим, щоб надалі не було в Церкві нашій неправдивого, нецерковного ставлення до Держави, виправляючи тих, хто в цьому буде винний через Суд Церковний, або через Великі Збори ВПЦРади.

Інші члени Президії давали відчити про працю відділів Президії: Єпископ о. Марко Грушевський про працю самої Президії, що мала 60 засідань і розв'язала більш ніж 200 справ, про канцелярію, яка працює щоденно у складі бухгалтера, діловода, експедитора і друкарки. Архієпископ о. Костянтин Малюшкевич доповів про справу видавничу. Журнал видає Харківська ОЦРада, до неї, по адресі: Харків, Залютинська 67, Архієпископові о. Івану Павловському, треба надсилати гроші на журнал, до неї звертатись за книжками журналу, починаючи з ч. 5 (книжки чч. 1, 2, 3, 4 можна придбати в Києві; виписуйте, хто замовляє на 5 крб., той одержує на 2 % знижку), до неї можна надсилати й матеріал для журналу (давайте всі, хто може, по журналу: інформації, дописи, статті і т. інш.).

П'ята книжка вже вийшла, друкується шоста. Видавничий відділ видав календаря 3000 примірників (весь уже розійшовся), молитовника маленького, дешевого (всього тільки 5000, розійдеться дуже хутко, беріть його в Округовій Раді), два збірника промов, збирається друкувати Накази, Требника, Апостола й інші книжки. Потрібні на це гроші відділ позичає в тих, хто може й хоче позичити без відсотків. Хто хоче мати книжки і хутко, і дешево, той надсилає гроші наперед авансом (адреси: Київ, вул. Короленка 24, 5-а, Всеукраїнській Раді) на ті книжки, що мають бути надруковані.

Всечесний Єпископ о. Яків Чулаївський, доповідаючи про книжкову комору, зазначає, що книжки богослужбові йдуть на парафії трьома шляхами, або, хто хоче сам, бере в коморі ВПЦР, або ВПЦР надсилає їх поштою окремим парафіям по їх замовленнях накладною платнею, або через передачу книжок до ОЦРади. Треба, щоб завідателі книж[кових] комор при Округових Церковних Радах тісніше зв'язались з книжковою коморою ВПЦРади і давали своєчасно звіти.

Допомагає наша книжкова комора парафіям і в набутті інших речей церковних. Треба, щоб кожна парафія мала в себе маленький запас хрестиків, образків, покривал, ладану, свічок.

За всім цим звертайтеся за нашою допомогою.

Завідатель Освітнього відділу в доповіді своїй розказав, що відділ дбає про освіту в нашій Церкві не тільки священиків, а й вірних — через благовістя, влаштування богослужбових бесід з вірними, богословські читання і т. ін. Відділ склав програми для Вищої Богословської школи, а також директенських курсів і подав до Уряду заяву про дозвіл.

Сумна була доповідь завідача фінансово-господарчим відділом бр. М. П. Кобзаря. Покриття боргів, оплата помешкання, господарчі видатки не дозволяють видавати допомогу працівникам Президії, і члени Президії, які роблять велику роботу, одержують стільки, що прожити на ці кошти, річ мудра. Де взяти кошти. Хоч тяжкий стан у парафіях, але все ж доводиться ще й ще їм нагадувати, що то їх обов'язок підтримати загальну церковну справу, доводиться нагадувати, щоб дотримувались інструкції, яка була надіслана ВПЦР у фінансовій справі, не припускали заборгованості і т.д. Коли не заможність, то, принаймні, ретельність і свідомість парафій нехай виявляється у цій справі, і Президія ВПЦР буде знати, що й вона, і всі члени Церкви зробили все, що могли для спільного діла. «Нехай голодними будемо, — каже Зав. фінвідділом, — аби знали, що ми не самітні у праці, нехай і мало дасте Ви, аби дали своєчасно».

Вислухали Збори доповіді, допомогли Президії своїми порадами й ухвалами й закінчили свою роботу на третій день праці.

Тепер Президія ВПЦР, окрім щоденної звичайної роботи, готується до Вел[иких] Микільських Зборів, що призначені на 29, 30, 31 травня і 1 червня (нов[ого] ст[илію]). На цих Зборах, між іншим, буде доповідь про те, що таке соборноправність, бо дехто, не розуміючи, що воно таке, думає, що при соборноправності в Церкві всяка парафія може робити, що схоче, не зважаючи на ОЦРаду; буде доповідь про те, яке місце священика в парафії, бо дехто забуває, що священик — то слуга Божий, а іменує його наймитом людським; будуть обмірковувати справи, які не скінчили на Соборі, наприклад: богослужбова, освітня, справа морального життя членів Церкви і т.д.

Отже, треба, щоб усі парафії десь коло цього часу перевели в себе Загальні Параф. Збори, щоб на них ПЦРада дала звіт у своїй роботі, щоб перевірила, чи є всі члени п'ятидесятки, які підписали договір, і коли не хватає, щоб поповнили; треба, щоб ревізійні комісії теж перевели ревізії, чи ведуться усі книжки (прибутково-видаткова, квітанційна, книга протоколів і інш.), чи дотримується Рада інструкції і т.ін. Треба, щоб ОЦРади і РЦРади простежили за переведенням цієї справи.

Не маючи певности, щодо Зелених Свят, доведеться до всіх парафій надіслати ще одного листа такого, як цей, тепер нагадує Вам Президія

ВПЦР, що на Зелені Свята треба в церкві зробити збірку пожертв на відбудування й ремонт храмів чи то погорілих, чи то зруйнованих війною, або давністю, але цінних для всієї Церкви Української, таких, як Миколаївський собор у Києві, що збудований ще гетьманом Мазепою, або собор Межигірського Спаса — стародавній козацький монастир. Обов'язково зробіть цей збір (священик нехай зробить заклик) і через ОЦРаду надішліть до ВПЦР на допомогу цим, і таким, як ці, храмам. Ви цим зробите добре діло для цілої Церкви нашої і для братів наших тих парафіян, які зберігають для дітей наших оці величні історичні святині нашого народу.

ГОЛОВА ПРЕЗИДІЇ ВПЦРади
Протоієрей

Ліонтій Юнаков

ЗА СЕКРЕТАРЯ
Єпископ

М. Грушевський

Дозв. Київ. ОКРЛІТОМ
від 30/IV-1928 року
за № 313-м. тираж 1200

*ГДА СБ України, ф. 6, спр. 39125-ФП, арк. 46 (конверт).
Друкарський примірник.*

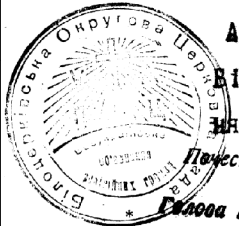
Листо по 1-ше Січня 1927

П О С В І Д Ч Е Н Н Я .

У. А. П. І.
ВІЛОЦЕРКІВСЬКА
Окружна Церковна Рада
Серпень 3 дня 1927 р.
№ 1135-
м. Біла-Церква

Пред'явник цього о. *Павло*.....
Вишневський Св. Св. Священник Української
Автокефальн Православної Церкви на
Вілоцерківщині, що підписами та прикладан-
ням печатки є ідчиться.

Почесний Голова Ради *Степан*
* Голова Ради *Іван* Член-Секретар *Антон*

Посвідчення П. Вишневського. 3 серпня 1927 р.

№ 3

**Доповідна записка протоієрея П. Вишневського
Білоцерківському єпископу отцю Юрію про діяльність
Гребінківського районного об'єднання УАПЦ**

14 серпня 1928 р.

До Всечесного Отця Юрія,
Єпископа Білоцерківського
Благовісника Гребінського
району прот. П. Вишнівського.

Докладна записка.

У відповідь на Ваше, Всечесний Отче, відношення від 10 липня б. р., на № 660, маю за пошану відповісти:

До складу Гребінського Районового Об'єднання УАПЦ, входить п'ять парафій: Пінчуківська, Ксаверівська, Тростинсько-Новоселицька, Лосятинська та Ковалівська. Життя цих парафій, порівнюючи, проходить нормально. По можливості, вони виконують свої обов'язки щодо Округового Об'єднання, прислуховуються до наказів церковних керуючих органів. Священники-настоятелі цих парафій щиро стоять на ґрунті УАПЦ й поводять себе в своїх парафіях побожно й чемно.

Оглядаючи життя церкви нашої окремо кожної парафії, можу сказати, що Пінчуківська парафія живе задовольняюче. Хоча ще в с. Пинчуках мається душ 15–20 славянствующих, хоча мається селян 35 сектантів з молитовним будинком, не рахуючи безвірників, яких теж набереться немалий гурт, все таки життя церкви нашої помітно налагоджується. Улаштований церковний хор з молоді, здержує цю молодь переходити до безвірників і, навпаки, заохочує більш байдужих приходити до церкви. Дуже помічається охота молоді вступити до церковного хору. Хоча матеріально за прошлий рік причет не одержав за три місяці утримання через те, що несвоєчасно були зібрані членські внески, але морально мається цілковите задоволення... Недавно обрано новий склад Пар[афіяльної] Ц[ерковної] Ради.

Ксаверівська парафія живе теж задовольняюче. Не маючи в селі ні славянствующих, ні сектантів, життя цієї парафії дуже поліпшало, аби в ній був церковний хор... Причет матеріально забезпечується.

Тростинсько-Новоселицька парафія живе дуже кволо. В селі, що складається щось з 230 дворів, мається багато славянствующих, а українська віруюча людність в більшості теж байдужа до церкви. Парафіяльна Рада довго не погоджувалась навіть виплатити на пошті надіслані ВПЦРадого церковні книжки (Мінея та інш.)... До улаштування свого храмового свята,

що недавно відбулося (в день св. в.-м. Пантелимона), Пар[афіяльна] Ц[ерковна] Рада теж поставилася дуже недбало, не звертаючи уваги на пропозиції настоятеля парафії й благовісника улаштувати це свято якнайкраще. Моральне й матеріальне становище причета дуже тяжке й, на мою думку, священника треба перевести на іншу парафію, а цю парафію витримати на «голодовці» місяць–два і, тільки тоді другий священник може зуміє зворушити байдужість парафіян.

Лосятинська парафія приходить до нормального стану, зі слів настоятеля, що недавно мені доповідав. Фінансова справа налагоджується. Потрібно улаштувати церковний хор, що настоятель парафії думає зробити в майбутню зиму.

Ковалівська парафія живе гарно. Мається давній церковний хор, улаштований священником А. Бокозовичом. Фінансова справа й письмоводство парафії зразково ведеться, що сталося наслідками після двох завіталих до парафії з ревізією благовісника. Причет морально й матеріально задовольняється.

В Межах, навіть в осередку району, мається ще дві українських парафії — Гребінська й Саливінська.

Гребінська парафія, маючи зареєстрований статут УАПЦ, живе своїм окремим життям. Ні районному, ні округовому об'єднанню не бажає підлягати, слухаючись свого настоятеля відомого округовій церкві, а може і всій Українській Церкві, священника В. Квітківського, який запалившись манією свого «велічя», не хоче мати єднання з «сміттям» Укр. Церкви — духівництвом. Свідома віруюча людність давно стала пасивною до парафіяльного життя, яка все занепадає і занепадає... Меж іншим, як Гребінська парафія як осередкова і як найсильніша матеріально, відогравала би велику роль в житті районного об'єднання.

Рядом з Гребінською межується й Саливінська парафія, що зареєстрована по статуту ДУЦ. Справа цієї парафії налагоджена теж по вказівкам священника В. Квітківського й добре відома округі. Священик, що мешкає в цій парафії, отець М. Колюк щиро стоїть на боці УАПЦ і дуже боліє аномалією цієї парафії. Майже вся людність парафії належить до УАПЦ, крім незначного гуртка ДУЦітів, що всякими хитрощами держить в своїх руках параф. храм...

Районова Церковна Рада майже не працює і не тому, що не бажає, а тому, що будучи складена з членів, що живуть в трьох різних селах, мало має можливості зібратися для засідань, а, головне тому, що при сучасному складному церковному життю церкви, знаходить неможливим проявляти ініціативу й тому лишається пасивною, або, в кращому разі, виконавчим органом тільки. Але виконавцем всяких наказів ОкрЦР і ВПЦР саме життя

Районової Ради примушено стати Районовому Благовіснику, якому й приходится самому відповідати за весь район. Для зв'язку з парафіями та духівництвом найбільше служить Районове село Гребінки, де по ярмарковим четвергам буває зустріч благовісника з духівництвом для одержання наказів, внесення членських внесків, обмін думками й т. ін.

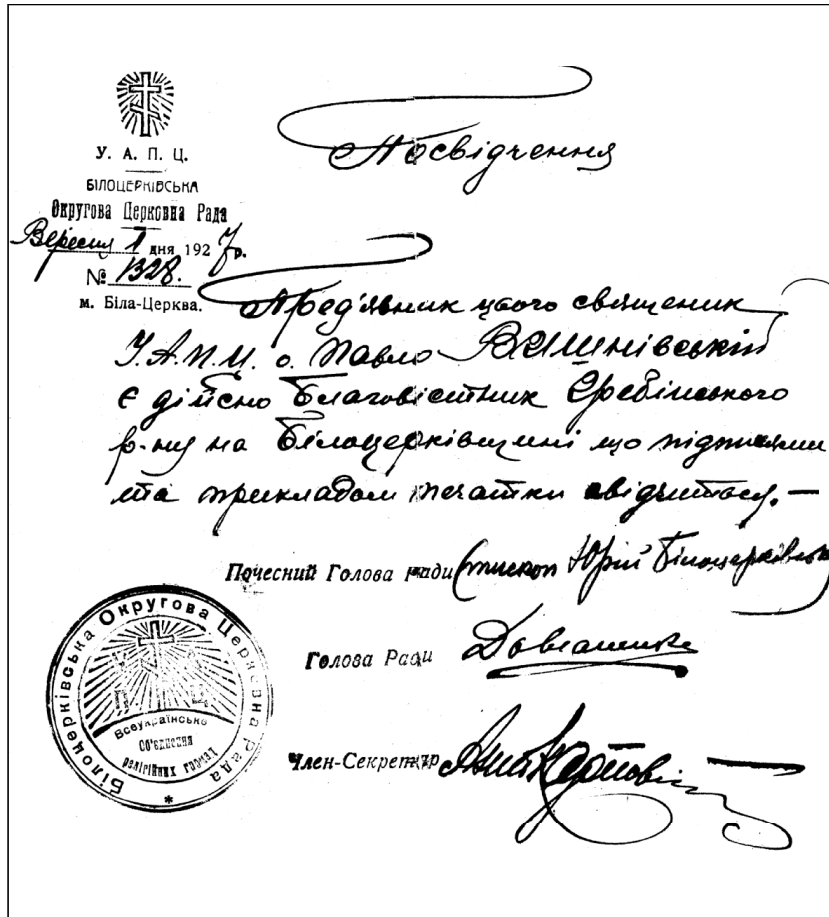
А то часто буває, що благовісник з яким-небудь обіжником подорожує сам від парафії до парафії. Але в такому, більш-менш щільному зв'язковому перебувають тільки перших чотирі парафії, що ж до Ковалівської парафії, то з цією парафією приходится мало мати зв'язок, бо вона лежить від центру с. Гребінок в 12 верст, а головне, що духівництво її мало цікавиться районовим життям й трудно його викликати для побачення. Але письменні накази й грошові внески воно виконує здебільшого акуратно...

Що ж до методів лікування ненормальностей нашої церкви, взагалі, й засобів поліпшення її морального й матеріального стану, то вона й можна було би багато де чого сказати й побажати, але ще повторю, що при сучасному складному життю церкви, ці думки й методи лишаться тільки думками й побажаннями. Але все таки хочу зазначити, що для піднесення парафіяльного життя потрібно перше всього більш кваліфіковане духівництво, яке могло би не тільки по шаблону виконувати парафіяльні треби, а й навчати й навчати, проповідувати й проповідувати... Потрібно мати дяків-дерегентів, бо без церковного хору трудно закликати до церкви молодь, що вже відірвано від неї...

Знання свого діла й бездоганне життя священно-діячів, навчання релігії, церковні хорі, повернуть людність до церкви, бо безвірники вже позбулися успіху й людність помітно вертається до церкви, але треба зуміти піти їй на зустріч. Разом з цим налагодиться й моральне й матеріальне задоволення... Для округового налагодження потрібно нарешті якось позбутися впливу ДУЦітів бувших, що ще й досі проявляють себе часом... Вимагаючи від духівництва моральної чистоти, самоосвіти, щирішої праці в парафії по улаштуванню церк. бесід, церк. хорів й т. інш. Взагалі, щодо духівництва, то потрібно діяти по постанові недавно відбувавшогося округ. пленуму... Коли ж округ. керуючий орган почуває себе в чому безсилим, скликати округ. Церк. Собор, аби він дав свої вказівки й накази для непокірних осіб й поліпшення аномалій нашої церкви.

Гребінський районний благовісник прот[оієрей] *П. Вишнівський*
1928 р. 14 серпня
с. Пінчуки.

*ГДА СБ України, ф. 6, спр. 39125-ФП, арк. 33–34 зб.
Оригінал. Рукопис.*

Посвідчення П. Вишневецького.
 1 вересня 1927 р.

№ 4

**Посвідчення про відрядження П. Вишневського
до с. Карапиши Миронівського району**

3 липня 1929 р.

У.А.П.Ц.
РАДА УПОВНОВАЖЕНИХ
НА БЛОЦЕРКІВЩИНІ
«3» липня 29 р.
ч 588

В И Р Я Д К А .

Пред'явник цього є протоієрей Павло ВИШНІВСЬКИЙ, що віряджується до села Карапишів Миронівського району, яко кандидат на посаду настоятеля храму святого Михайла з правом відправляти Божу службу і треби в парафії Різдово-Богородичної Церкви того ж села Карапишів.

ПОЧЕСНИЙ ГОЛОВА РАДИ

М. Грушевський

ГОЛОВА РАДИ УПОВНОВАЖЕНИХ

свщ. Д. Довгаленко

Секретар

священик Підпис незбірливий

*ГДА СБ України, ф. 6, спр. 39125-ФП, арк. 42.
Оригінал. Машинопис.*

№ 5

Постанова про арешт священика П. Вишневського

30 вересня 1929 р.

К след. делу №

Форма № 21/орг.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(об избрании меры пресечения до предъявления обвинения)

Гор. Белая Церковь 1929 года сентября 30 дня,
Уполномоченный Первого Отделения Белоцерковского Отдела ГПУ УССР РОМШИН рассмотрев материалы о преступной деятельности гр. ВИШНЕВСКОГО Павла Александровича и принял во внимание, что на гр. ВИШНЕВСКОГО П.А. падает подозрение в том, что таковой проводил к-р работу, направленную к подрыву устоев Соввласти, т. е. в совершении преступлений, предусмотренных ст.ст. 54-2 и 54-11

УК, что до выполнения требований ст. 126 УПК необходимо проверить ряд обстоятельств дела, что нахождение на это время подозреваемого ВИШНЕВСКОГО на свободе может отразиться на ходе следствия и есть основания полагать, что в силу тяжести имеющихся против него улик, он скроется от следствия и суда, а потому на основании ст. 143 ч. 2 УПК и руководствуясь ст.ст. 145 и 156 УПК

ПОСТАНОВИЛ:

Мерой пресечения способов уклонения от следствия и суда в отношении подозреваемого ВИШНЕВСКОГО Павла Александровича, родившегося в _____ году в _____, проживающего в с. Карапыши Миرون. р., занимающегося священнослужением, по профессии священник, члена союза вне союза, по соц. положению неимущий, по партийности безпарт[инный] с средним образованием, по национальности украинца, гражданства УССР, избрать содержание под стражей в Белоцерковском ДОПР'Е, о чем копией постановления уведомить Б-Церковск[овского] Окр[уга], Прокурора.

Уполномоченный

Рюмиш

Согласен: Нач[альник] Первого Отделения:

Утверждаю:

Вр. Нач[альник] Белоцерковского Отдела ГПУ УССР:

Кайзер

*ГДА СБ України, ф. 6, спр. 39125-ФП, арк. 2.
Оригінал. Машинопис на бланку.*

№ 6

Протокол допиту П. Вишневського

5 жовтня 1929 р.

дополнительно

Протокол допроса

1929 года октября 5 дня я уполном[оченный] СО ГПУ УССР Бордон допросил гр-а Вишневского Павла Александровича, который показал:

С Липковским впервые встретился в 1904 году, когда держал экзамен на звание учителя. Он меня экзаменовал. После этого не встречался с ним до 1921 года. В 1921 году встретился с ним на соборе, ни о чем не говорил.

Личной беседы с Липковским и Чеховским никогда не имел. Высвяту Липковского самосвятским путем считаю актом каноничным. Высвяту эту нужно рассматривать как революционный акт в церкви. Я считаю, что УАПЦ никаких патетических целей не преследует. Духовенство УАПЦ состоит из людей религиозных¹.

В с. Пинчуки Белоцерковского округа я переехал 10 декабря 1925 года и прослужил там до 1-го июня 1929 года. Приехал туда из г. Пириятина Прилуцкого округа, где жил у брата. В то время у меня было желание снять сан из-за тяжелого материального положения. Мысль эту оставил потому, что мне как священнику нельзя было устроиться на службу. В церкви остался потому, что других источников существования у меня не было.

Мне известно, что в Пинчуках живет б[ывший] атаман Петлюровской банды Лопушенко Захарий, брат его находится за кордоном и б[ывший] Петлюровский сотник Смоляр. С ними я совершенно не знаком, никогда абсолютно с ними не разговаривал. В церковь они не ходили, на квартире у меня они не бывали, у кого-нибудь на квартире я с ними не встречался, был один раз на квартире у Смоляра, заходил туда «с молитвой».

В 1929 году у моих прихожан Шевченко Онисима, Чумака Петра, его брата Чумака имени не помню, Григоренко Семена, за не сдачу хлеба по хлебозаготовке было конфисковано имущество. Они были арестованы. После этого мать Шевченко, во время литургий подала мне записку с просьбой помолиться за своих родных. Просьбу ее я исполнил. Я считаю, что церковь должна молиться за всех и не вижу ничего плохого, если священник молиться за арестованных соввластью.

Во время служений церковных я поминаю лиц находящихся в плену. Под этими лицами я понимаю тех, кто забран насильно против воли, т.е. арестованных и находящихся в ссылке. Я думаю, что так эту формулу поминовения понимали и селяне. Считаю для себя возможным поминовение лиц, расстрелянных за выступления против соввласти, и не вижу в этом ничего преступного.

В 1926 я служил панихиду по Шевченко. Панихиду эту я служил по собственной инициативе, служил такую панихиду только один раз в 1926 году. Я считаю Шевченко религиозным человеком, борцом за освобождение Украины. Проповеди никакой после панихиды не совершал, т.к. служил ее наспех после литургии.

¹ Тут і далі у документі підкреслено від руки синім олівцем.

В 1927 или 1928 году я производил в Пинчуках в церкви денежный сбор на восстановление сгоревшей в Богуславском районе церкви. Сколько денег собрал, не помню, деньги послал в окружную раду. В 1927 году я еще производил в Пинчуках сборы на «инвалидов церкви» в Пинчуках, сколько собрал, не помню. Кроме того, по моему распоряжению сбор производился в 2–3 соседних церквях. Деньги лично отвез в Киев (был там проездом) и сдал в канцелярию ВПЦР. Назначение этих денег мне не известно. Сборы эти производил только в 1927 году.

В 1926 году у меня явилась мысль, для освобождения чистоты в здании церкви организовать при ц[еркви] с. Пинчуки «сестричество». Организовать сестричество мне не удалось, т.к. наступили полевые работы. В 1927 году я организовал при церкви, преимущественно из молодежи хор, спевки происходили по очереди на квартирах певчих. Никаких абсолютно разговоров на политические темы я с хористами никогда не вел.

Таких случаев, чтобы я говорил с кем-нибудь из своих прихожан о хлебозаготовке, самообложении и вообще о политических вопросах, никогда не было. Помню это хорошо.

Начиная с 1926 года до мая м[есяца] 1929 года, по четвергам раз в две недели бывал у гр-а Кулиды Николая в с. Гребенках. Кроме меня там бывали свящ[енники] Конон Николай, Марченко Василий, Ковальский Василий и Грудзь Иосиф. Больше никто там не бывал. Иногда пили пиво, водки никогда не пили, говорили только о церковных вопросах. О настроении селян, о хлебозаготовках и др. не церковных вопросах никогда не говорили. Иногда говорили о тяжелом положении духовенства, о падении религии в массе верующих. О том, что делать в таком положении не говорили.

Иногда читали газеты, газетных сведений никогда не обсуждали. Случая, чтобы мы в какой-либо форме говорили о Петлюре, никогда не было.

По храмовым праздникам, перечисленные выше лица, также собирались друг у друга. После литургии обедали и разъезжались.

Больше добавить ничего не могу, протокол мне прочитан, с моих слов записано верно.

Павел Вишневецкий.

№ 7

Протокол допиту П. Вишневського

8 жовтня 1929 р.

доповнительно

Протокол допроса

1929 г. октября 8 дня СОГПУ УССР Бордон допросил гр-а Вишневского Павла Александровича, который показал:

Вопр.: Для какой цели Вы ездили около месяца назад в Шевченковский окр[уг]?

Отв.: Ездил в г. Черкассы увидеться с братом Вишневским Яковом Александровичем, который служит в «Плодосоюзе» инструктором пчеловодства. Пробыл там 2 дня. Виделся с епископом Конон-Беем, говорили о возможности перевода меня в какую-либо парафию Шевченковского округа. Конон Бей предлагал мне переехать на Шевченковщину и пытался устроить на приход. Виделся еще с еп. Калишевским, с ним я не говорил.

Вопр.: Что Вы рассказывали о Калишевском по приезде в Б-Церковский округ?

Отв.: Рассказывал священнику Николенко Арсению и Качуровскому Петру о том, что Калишевский был арестован и отправлен в Харьков. Больше о Калишевском никому ничего не говорил.

Вопр.: Что Вы говорили о Калишевском на квартире священника Качуровского в присутствии священника Ковцевича и др.?

Отв.: На квартире у Кучеровского в Богуславе, куда поехал в поисках прихода, в присутствии нескольких священников рассказывал об аресте Калишевского. Кучеровский в свою очередь рассказывал, что в Киеве арестованы Чеховский, Ходзицкий, Пивоварчук и Хотичевский. О чем говорили в связи с этим сообщением, я не помню.

Вопр.: Какой характер носило это собрание священников у Кучеровского? По какому поводу они собрались?

Отв.: У Кучеровского было какое-то районное заседание. На совещание я попал случайно. В районе был арестован благовестник Шевченко, на совещании обговаривался вопрос о кандидатуре нового благовестника. Выпивки у Кучеровского после совещания не было. На совещании присут-

ствовали Найденко, Кучеровский, Ковцевич, Зиненко, Николенко и я. Все они священники Богуславского района.

Вопр.: Для какой цели вы собирали в течение 3 лет собрания священников Гребенковского района, раз в две недели, по четвергам в квартире гр-а Кулиды?

Отв.: Для того, чтобы информировать священников Гребенковского района о распоряжениях Окружной Рады. Иногда на этих совещаниях пили пиво. Водки никогда не пили. На совещаниях этих присутствовали я, священник с. Саливонки Колюк, священник с. Лосятин Ковальский, с. Тростинска-Новоселица Марченко, иногда свящ. с. Косоверовки Грудзь. Говорили исключительно о церковных делах. Разговоры бывали приблизительно такие:

О Юрке Тесленко говорили, что он запутал денежные дела ОкрРады. О неправильной его линии при чистке Белоцерковского духовенства УПЦ от нецерковного элемента. Что говорили еще о Тесленко, отвечать отказываюсь.

О денежных сборах. Кое-кто из священников жаловался на тяжелое материальное положение духовенства, говорили, что нет возможности платить членские взносы. О сборе пожертвований на постройку погоревшего храма в 1927 году, о том, что сборы плохо идут. Я, согласно распоряжения ОкрРады, подумывал о необходимости проведения сборов для «инвалидов церкви». Больше о денежных сборах ничего не говорили.

О тяжелом положении духовенства говорили, что мало поступает пожертвований от прихожан, что религиозность падает. Был разговор как-то о том, чтобы выписать какой-нибудь антирелигиозный журнал, дабы быть в курсе антирелигиозной работы. Нужно это было для того, чтобы знать как ориентироваться в своей работе. Для того чтобы закрепить за церковью религиозных еще людей, предлагалось организовать хоры, вести собрания службы. Больше никаких мероприятий не предлагалось.

О чистке УАПЦ говорили, что в церкви действительно есть люди, ведущие не церковную линию. Что эти люди действительно мешают правильной линии церкви. Примеров такой деятельности никто не приводил. Конкретно об отдельных лицах ведущих нецерковную работу не говорили никогда.

Перед пленумами или соборами были разговоры о текущих вопросах церкви. О чем говорили, я сейчас припомнить не могу.

О низложении Липковского и отстранении Чеховского и аресте Потиненко говорили, что получили они по заслугам, т.к. вели не церковную линию.

Об аресте Липковского говорили, что без причины он не мог быть арестован. Тоже говорили и о высылке Ярещенко.

На политические темы никогда абсолютно не говорили. Газетных сведений не обсуждали и газет не читали. О хлебозаготовках никогда абсолютно ничего не говорили.

Вопр.: Брались ли вами разрешения на эти совещания?

Отв.: Разрешений на эти совещания мы не брали. Поскольку совещания были неофициального характера, протокол совещания не велся, я не считал нужным брать разрешения.

Вопр.: Что говорилось на совещании по поводу слухов о разбросанных листовках в Софиевском соборе в Киеве?

Отв.: Такого разговора никогда не было.

Вопр.: Что на совещании говорилось о Петлюре после его смерти?

Отв.: Ничего не говорили.

Вопр.: Задавали ли Вам вопросы о том, кто является инвалидами церкви после того, как вы поставили вопрос о дополнительных сборах для них?

Отв.: Таких вопросов мне не задавали. Об этом никто не думал. Я ставил вопрос так, что каждый из нас может выйти из церкви и остаться инвалидом — без работы. Кто является инвалидом церкви, я не знаю. Если эти сборы производились в пользу Липковского и Шараевского, я расцениваю это как политический акт, как акт антисоветский, поскольку эти лица были исключены из церкви не за церковную деятельность, а за политическую.

Вопр.: В какой форме был поставлен вопрос на совещании о Юрие Тесленко, после его отстранения от управления Белоцерковской епархией?

Отв.: Это было весной текущего года и постановки вопроса не помню. Тесленко приехал в Гребенки. У Кулиды собралось три или четыре священника. Тесленко говорил, что запутал денежные дела, т.к. оставался сам в ОкрРаде и не мог сам справиться с делами. Просил, чтобы мы от имени районного духовенства выдали ему для ВПЦР справку о том, что он как епископ был на своем месте. Такую справку мы ему выдали.

Вопр.: Что вы говорили на совещании по поводу обложения вас во время хлебозаготовки?

Отв.: Говорил, что на меня наложили 50 пудов хлеба и что выполнить это обложение я не могу. Какие замечания или разговоры были в связи с этим, я не помню. Священники Конюк и Ковальский тоже говорили о том, сколько хлеба наложили на них. Все говорили, что обложение непосильное.

Вопр.: Каким образом к вам в церковь в с. Пинчуках попали листовки антисоветского характера?

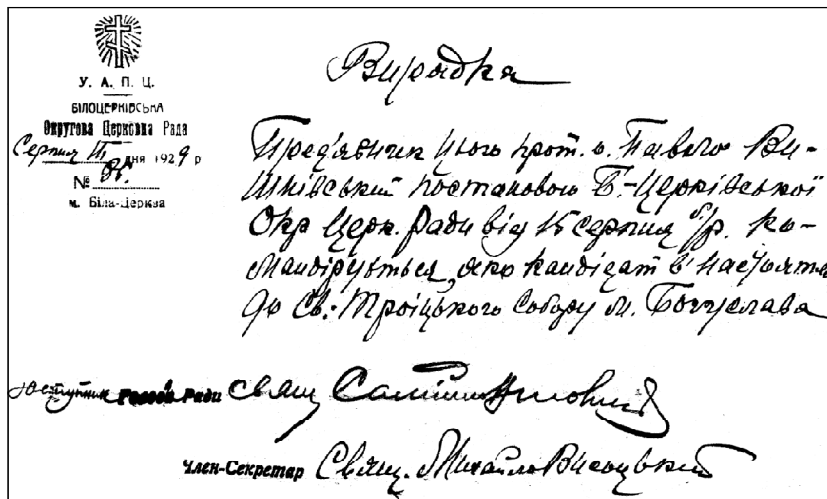
Отв.: О листовках я первый раз слышу.

Вопр.: Кому Вам приходилось рассказывать, что в с. Пинчуках живут б[ывшие] сотники Петлюры?

Отв.: Никогда никому об этом ничего не говорил. Вообще не помню, чтобы кому-нибудь говорил о с. Пинчуках.

Больше добавить ничего не могу, протокол мне прочитан, с моих слов записано верно.
Павел Вишневецкий.

*ГДА СБ України, ф. 6, спр. 39125-ФП, арк. 12–13 зв.
Оригінал. Рукопис.*

Посвідчення П. Вишневецкого. 3 серпня 1929 р.

№ 8

Протокол допиту М. Кулиди

8 жовтня 1929 р.

КОПИЯ ПРОТОКОЛА ДОПРОСА КУЛИДЫ НИКОЛАЯ

1929 г., октября 8 дня, дополнительно допрошенный гр-н КУЛИДА Николай показал:

Священники Гребенковского района собирались у меня в с. Гребенках за период с 1926 по 1929 год, почти до 100 раз. Сейчас точно припомнить содержание разговоров, какие велись во время этих сборов, не могу.

Священник ВИШНЕВСКИЙ, как благовісник району¹, сообщал о церковных новостях и распоряжениях Окр. Рады. Делились мнениями о церковных новостях, о посещениях в приходах. Помню, говорили о чистке УАПЦ, от нецерковного элемента. Говорили иногда и на нецерковные темы. ВИШНЕВСКИЙ, например, рассказал, что его непосильно обложили по хлебозаготовкам. Однажды, точно не помню когда, до или после убийства Петлюры, был разговор о том, что Петлюрой у нас крестьяне недовольны, так как он их грабил, забрал много золота и удрал за границу. Возможно, говорили еще на какие-либо темы, но я очень часто выходил по службе из дому и всех бесед не слышал. О Пинчуках ВИШНЕВСКИЙ никогда ничего не рассказывал.

Я слышал, не помню от кого, что в Пинчуках служилась панихида по Тарасе ШЕВЧЕНКО, не то в церкви, не то возле «Шевченковского дуба». В каком году это было, не помню.

Во время сборов на обедах, во время храмовых праздников, у священников района говорили о празднике, его значении и т.д. На политические темы никогда разговоров не было. Во время собраний у меня в Гребенках больше всего говорили о том, что с каждым днем религиозность в народе падает, что в церковь является все меньше и меньше народа. О том, что делать в связи с этим, ничего не говорили.

Протокол мне зачитан. Записано с моих слов верно.

КУЛИДА М.

¹ Тут і далі у документі від руки підкреслено червоним олівцем.

№ 9**Протокол допиту П. Вишневського****23 грудня 1929 р.**

Протокол

1929 г., декабря «23» дня. Уполномоченный Белоцерковского окротадела ГПУ Стольников допросил в качестве обвиняемого гр-на Вишневского Павла Александровича, который по существу дела показал:

Родился я в с. Руда, Велико-Половецкого района Бело-Церковского округа в 1881 г. в семье крестьянина-батрака. Окончил двухклассное училище в с. Шамраевке; после экстерном выдержал экзамен на звание сельского учителя (1904 год). С 1908 г. учительствовал в с. Королевке, Фастовского р-на; с 1912 г. — в с. Матюши, Бело-Церковского р-на.

С 17/VIII—1915 г. высвятился в диаконы и служил в с. Великая-Снетинка. В октябре—ноябре 1921 г. при окончании церковного собора получил высвяту на священника в г. Киеве в Софиевском соборе от епископа Нестора Шараевского и занял место священника с. Королевки, Фастовского р-на. Высвяту получил через подачу заявления в ВПЦР.

С января 1924 г. занял парафию в с. Кожанке, куда перешел из тех соображений, чтоб дать детям образование, поскольку там имелась семилетка. В июне 1925 г. из с. Кожанки я уехал к брату своему Вишневскому Якову Александровичу, находившемуся в м. Пырятине и работавшему в пчеловодном товариществе. Тогда у меня было желание оставить совсем священство и перейти на советскую работу; однако эту мысль пришлось отбросить в предвидении тех преград, которые стояли передо мной как перед священником. Я обратился в г. Киев в ВПЦР, через которую получил парафию в с. Пинчуки Гребенковского района.

С 1/VII—1929 г. я через Окружну Раду, точнее через председателя Довгаленко и епископа Грушевского, их встретил в г. Киеве, получил вырядку на парафию в с. Карапыши, Мироновского района Бело-Церковского округа.

Занимая место священника в с. Кожанке, сталкиваясь с кружком украинцев мне не приходилось. Категорически заявляю, что церковная сторожка не могла и не служила местом для собрания членов такого подпольного кружка и для хранения разной украинской подпольной литературы. Лично я за все время своего священства занимался исключительно церковным делом, стоя вне всякой политики и не используя церковного амвона и церкви вообще для политических целей.

Протокол мне прочитан, записан с моих слов верно, в чем и расписываюсь.
Павел Вишневецкий.

Допросил Уполном[оченный]

Стольников.

*ГДА СБ України, ф. 6, спр. 39125-ФП, арк. 21–21 зб.
Оригінал. Рукопис.*

№ 10

Постанова про ув'язнення П. Вишневецького

31 січня 1930 р.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Белая-Церковь, января 31 дня. Я, Пом[ощник] Уполномоченного Белоцерковского Окротделения ГПУ, рассмотрев материал предварительного следствия по делу № 244 по обвинению гр-на ВИШНЕВСКОГО Павла Александровича, 48 лет, священника с. Карапиши Белоцерковского округа в преступлениях, предусмотренных ст. 54–2, 54–11 Уголовного Кодекса УССР

НАШЕЛ:

Что означенный гр. ВИШНЕВСКИЙ Павел Александрович, будучи священником автокефальной церкви в с. Пинчуках, помимо своей основной церковной деятельности, имел связь с бывшим адъютантом банды ГОНЧАРА — Николаем КУЛЕДОЙ, где будучи у него в гостях, под час выпивок, обсуждали вопросы помимо церковного характера, о перегруппировках духовенства, читали и разбирали литературу и т.д. Его встречи с означенным КУЛЕДОЙ имели систематический характер с 1926 по 1929 г. включительно.

Из материалов, имеющихся в распоряжении Белоцерковского Окротдела ГПУ видно, что означенный ВИШНЕВСКИЙ Павел состоя священником в разных селах Белоцерковщины, участвовал в организациях «гуртки України», характеризуя эти гуртки, что они весьма интересуются «рідною справою» и что они сейчас находятся в таком положении, что «досить якого-небудь заклик, як вони всі будуть на поготові». По тем же материалам он же ВИШНЕВСКИЙ Павел имел связи в с. Пинчуках с группой

организующих вокруг себя (своих людей), которые ставят себе целью разжигать национальную вражду против евреев и кацапов. Своей деятельностью, как автокефальный священник, собирал сборы для так называемых инвалидов церкви ЛИПКОВСКОГО и ШАРАЕВСКОГО. Поскольку эти сборы были довольно часто производимы, есть основание предполагать, что собранные средства и были направлены для организации С.В.У.

Из показаний ВИШНЕВСКОГО Павла явствует, что еще в 1926 г. он в с. Пинчуках организовывал «сестричества», которые имели целью, как он заявляет, «підтримання матеріального стану парафії» (см. лист дела № 21).

Свидетель СМОЛЯР Иван показал, что ВИШНЕВСКИЙ Павел имел тесную связь с бандитским элементом села и местным кулачеством, где еще в 1928 г. весной к помещению сельского кооператива была приклеена листовка, по которой призывались крестьяне к борьбе с мероприятиями Советской власти и где указывалось, что Соввласть уничтожает религию и потому нужно положить конец Соввласти. На сельском активе говорили, что эта листовка была продиктована священником ВИШНЕВСКИМ (лист дела № 9).

Что свидетель ЧУБИНСКИЙ показал, что сидя в ДОПР'е вместе со священником ВИШНЕВСКИМ в разговоре с ним последний рассказал, что в 1928 г. он, ВИШНЕВСКИЙ, встретился в Белой-Церкви на съезде церковников со священников ОГИЙЧУКОМ, с которым имел беседу о создании кружков «самостійников» в с. Пинчуках, в связи с тем, что в названном селе проживает много украинцев и офицеров. Он же говорил, что пропали все «честные» граждане на Украине, что жить нельзя, но отчаиваться нечего, ибо скоро придет конец Соввласти (см. лист дела № 20).

В первичных показаниях ВИШНЕВСКИЙ Павел показал, что еще с 1915 г. он интересовался Украинской литературой и деятелями украинского движения, что его личные убеждения были построены на национальной почве. К Октябрьской революции он относился отрицательно, будто бы потому, что большевики не давали жить, а с 1922–23 г. его убеждения изменились (лист дела № 4).

На основании изложенного следственного материала и материалов, находящихся в Белоцерковском Окродделе ГПУ установлено, что священник с. Карапиши ВИШНЕВСКИЙ Павло Александрович, участвовал в проведении организационной антисоветской работы (под видом сестричества), группировал селянок для активной работы в стороны Петлюровского движения, что имел связи с активным контрреволюционером КУЛИДОЙ Николаем, участвовал в организациях «гуртків України», кото-

рые имели своей целью продолжение Петлюровского движения на селе, что путем сбора денег со своих парафий для так называемых инвалидов церкви ЛИПКОВСКОГО и ШАРАЕВСКОГО, являющихся участниками С.В.У., тем самым содействовал денежной помощью у означенной организации.

В силу чего ВИШНЕВСКИЙ Павел Александрович является социально-опасным элементом и пребывание его на территории УССР нежелательно, а посему на основании постановления ВЦИКа СССР от 28 марта 1924 г. объявленного в приказе ОГПУ № 172,

ПОСТАНОВИЛ:

Дело в отношении священника ВИШНЕВСКОГО Павла Александровича, 48 лет, из с. Руды В.-Половецкой волости, со средним образованием, как явного противника Соввласти и ее мероприятий, проводимых на селе, направить в Судебную тройку при Коллегии ГПУ УССР с ходатайством о заключении в конц. лагерь сроком на 5 лет.

Справка: Обвиняемый содержится под стражей при Белоцерковском ДОПРе и с сего числа перечисляется содержанием за судебной тройкой.

Вещдоков по делу не имеется.

Пом[ощник] Уполномоченного

Лищинер

Согласен:

Нач[альник] С[екретно-]О[перативного] О[тдела]

Люблин

Утверждаю:

Нач[альник] Б[ело-]Ц[ерковского] О[кружного] О[тдела] ГПУ

Савин

*ГДА СБ України, ф. 6, спр. 39125-ФП, арк. 24–25.
Оригінал. Машинопис.*

№ 11

**Виписка з протоколу засідання судової трійки при
Колегії ДПУ УСРР стосовно П. Вишневського****24 лютого 1930 р.**

Виписка из протокола № 51

Заседания Судебной Тройки при Коллегии ГПУ УССР от 24/II-30 г.

СЛУШАЛИ:	ПОСТАНОВИЛИ:
37. Дело № 244 Белоцерковского Окротдела ГПУ по обв. гр. ВИШНЕВСКОГО Павла Александровича, по ст. 54-10 УК УССР.	ВИШНЕВСКОГО Павла Александровича — заключить в концлагерь сроком на ПЯТЬ лет, считая срок с 30/IX-29 г. Дело сдать в архив.

Секретарь Судебной Тройки¹*Підпис нерозбірливий*

¹ Документ завірений круглою печаткою з частково розбірливим написом всередині: «Державне Політичне Управління».

«ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» В УКРАЇНІ:

До 70-річчя масових політичних репресій 1937–1938 років

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 431/2007

Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору — масових політичних репресій 1937–1938 років

З метою належного вшанування пам'яті жертв політичних репресій, привернення уваги суспільства до трагічних подій в історії України, викликаних насильницьким впровадженням комуністичної ідеології, відродження національної пам'яті, утвердження нетерпимості до будь-яких проявів насильства проти людства та у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору — масових політичних репресій 1937–1938 років, на підтримку ініціативи громадськості **постановляю:**

1. Установити в Україні День пам'яті жертв політичних репресій, який відзначати щороку у третю неділю травня.
2. Кабінету Міністрів України розробити разом із Службою безпеки України, Національною академією наук України та затвердити у місячний строк план заходів у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору — масових політичних репресій 1937–1938 років, передбачивши, зокрема:

здійснення протягом 2007–2008 років наукових досліджень про політичні репресії проти Українського народу, проведення конференцій, круглих столів, інших тематичних заходів;

видання книг, публікацію документів і матеріалів про масові політичні репресії 1937–1938 років, забезпечення надходження зазначених видань до бібліотек, навчальних закладів, наукових установ, а також здійснення заходів щодо перекладу та видання іноземними мовами окремих видань для розповсюдження їх за межами України;

здійснення невідкладних заходів щодо завершення робіт зі створення Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» та проведення щорічно у травні на його території заходів із ушанування пам'яті жертв політичних репресій;

організацію Українським інститутом національної пам'яті із залученням Українського добровільного культурно-просвітницького правозахисного благодійного товариства «Меморіал» ім. В. Стуса, Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих, інших громадських організацій, які безпосередньо займаються вивченням проблем політичних репресій, заходів щодо забезпечення участі у серпні 2007 року та наступних роках української делегації у традиційних днях пам'яті на меморіальних місцях, пов'язаних із трагічними подіями масових політичних репресій 1937–1938 років, зокрема в урочищі Сандармох та на Соловецьких островах (Російська Федерація);

проведення протягом 2007–2008 років у навчальних закладах та закладах культури лекцій, уроків пам'яті, інших заходів з метою висвітлення теми масових політичних репресій 1937–1938 років;

забезпечення формування музейних зібрань, поповнення та популяризацію експозицій про історичні події, пов'язані з політичними репресіями в Україні, у тому числі експозиції «Забуттю не підлягає», створеної Київською міською організацією Українського добровільного історико-просвітницького правозахисного благодійного товариства «Меморіал» імені Василя Стуса;

організацію роботи із залученням учнівської та студентської молоді щодо збирання документальних матеріалів, свідчень очевидців політичних репресій, зокрема для поповнення фондів краєзнавчих музеїв.

3. Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям:

забезпечити проведення 3–4 листопада 2007 року у 70-ті роковини масових розстрілів українців у сталінських таборах жалобних мітингів, покладання траурних вінків до пам'ятників та пам'ятних знаків, місць поховань жертв політичних репресій;

вирішити в установленому порядку питання щодо встановлення пам'ятних знаків, меморіальних дощок у місцях, пов'язаних з масовими розстрілами і похованнями жертв політичних репресій.

4. Міністерству закордонних справ України:

забезпечити проведення закордонними дипломатичними установами України заходів у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору — масових політичних репресій 1937–1938 років, а також запрошення представників дипломатичного корпусу, акредитованих в Україні, до участі в офіційних заходах, які проводитимуться в Україні;

провести роботу з поширення у світі інформації про політичні репресії в Україні, їх наслідки для Українського народу.

5. Державному комітету телебачення та радіомовлення України забезпечити широке висвітлення в засобах масової інформації заходів у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору — масових політичних репресій 1937–1938 років, організацію тематичних радіо- і телепередач.

6. Внести до Указу Президента України від 26 листопада 1998 року № 1310 «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» (в редакції Указу від 15 липня 2004 року № 797) зміни, виключивши у назві та тексті слова «та політичних репресій».

Президент України

Віктор ЮЩЕНКО

21 травня 2007 року

Станіслав Кульчицький
(Київ)

Подарунок Сталіна радянському електорату (До 70-річчя «великого терору»)

Kulchytskyi S. Stalin's gift to the Soviet electorate (To 70th anniversary of the Great Terror).

The article is dedicated to mass terror of Soviet period as the tool of state policy.

У березні 1937 р. в СРСР почалася кампанія репресій, відома як «Великий» (рос. — «Большой») терор (за назвою присвяченої їй книги Роберта Конквеста). Й. Сталін заявив, що країна опинилася у небезпечному становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів.

70 років — це строк, рівний тривалості людського життя. Серед нас уже майже нема людей, які пам'ятають цю сталінську акцію. Але події зловісного Тридцять сьомого закарбувалися у народній пам'яті на рівні підсвідомості. Для України це був уже другий, після Тридцять третього, рік невимовного жаху. Та вчені й досі не можуть зрозуміти, чому трапилося те, що трапилося.

1. Великий терор

Зрозуміло, що «великий терор» не співпадає з календарними рамками 1937 року. Відлік сталінської акції треба починати з березня 1937 р. Але тільки 2 липня Сталін підписав рішення політбюро ЦК ВКП(б)¹, на основі якого з'явився оперативний наказ по НКВС СРСР за № 00447². Це була перша з багатьох розкладка (рос.: разверстка) «ворогів народу», за якою у найближчі чотири місяці підлягали викриттю й репресуванню 269 тис. осіб. Закінчився «великий терор» з усуненням наркома НКВС М. Єжова в листопаді 1938 р. Його розстріляли за стандартним звинуваченням: «шпигунство на користь іноземних розвідок»³.

Комісія ЦК КПРС у 1963 р. виявила, що в 1937–1938 рр. було заарештовано 1372392 особи, з них 631897 — розстріляні⁴. В Украї-

¹ Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 17, оп. 162, спр. 21, арк. 89.

² Вперше надруковано: Труд. 1992. — 4 червня.

³ М. Єжова розстріляли в лютому 1940 р.

⁴ Источник. — 1995. — № 1. — С. 120.

ні було заарештовано 265669 осіб. Впродовж 1937–1938 рр. в республіці розглянули справи на 198918 осіб. 62 відсотки були розстріляні (12341 особа), 34,7 відсотка — відправлені у табори (68823 особи), 2,1 відсотка — ув'язнені в тюрми (4124 особи), 0,5 відсотка — засуджені до заслання (1067 осіб), 0,3 відсотка — звільнені (658 осіб)⁵.

Від Голодомору «великий терор» відрізнявся не тільки характером, але й відсутністю яскраво вираженої національної спрямованості репресій. Голодомор був наслідком чекістської акції у вигляді конфіскації будь-яких запасів продовольства, яка здійснювалася в Україні у січні 1933 р. Ця акція відбувалася на тлі голоду, який поширювався в хлібовиробних регіонах СРСР (не виключаючи й України) внаслідок конфіскації вирощеного в 1932 р. урожаю. Хлібозаготівлі були терористичними за своїм характером, тому що супроводжувалися загибеллю десятків і навіть сотень тисяч селян, але їх не можна назвати акцією, спеціально спрямованою на винищення людей.

На відміну від голоду 1932–1933 рр. в СРСР, «великий терор» був від початку і до кінця чекістською операцією, спрямованою на винищення людей. У спеціальній спрямованості на Україну вже не було потреби після Голодомору і пов'язаного з ним нищення української інтелігенції в 1933 р. Проте багатостраждальна республіка перебувала, як і раніше, в епіцентрі репресій. Підвищена увага Сталіна до українських справ у 1937 р. проявилася, мабуть, тільки в тому, що в республіці особливо ретельно знищувалася керівна верхівка. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У загинули 10. «Всеукраїнський староста» Григорій Петровський врятувався лише випадково, скориставшись хаосом в державному управлінні, який постав на певний час внаслідок репресій.

За кілька місяців до розгортання терору був проведений Всесоюзний перепис населення⁶. Тому є можливість співставити питому вагу кожної національності в чисельності населення України і у складі заарештованих. Українці становили 78,2 % в населенні і

⁵ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Іст.-стат. дослід. – Донецьк, 2003. – С. 153, 402–421.

⁶ Докладніше про перепис 1937 р. див.: *Голотик С.И., Минаев В.В.* Население и власть. Очерки демографической истории СССР 1930-х годов. – М., 2004. – С. 80–112.

53,2 % серед заарештованих в 1937–1938 рр., а росіяни відповідно 11,3 % і 7,7 %. Натомість поляки становили 1,5 % в населенні України і 18,9 % серед заарештованих, а німці відповідно — 1,4 і 10,2 %. Причиною перекосу було виконання чекістами спеціальних завдань: наказу № 00439 від 25 липня 1937 року про німецьку операцію і наказу № 00485 від 11 серпня 1937 р. про польську операцію⁷. Ці накази продовжували репресивну політику Кремля, розпочату в 1935 р. депортаціями німців і поляків з прикордонних районів України.

Часто доводиться полемізувати з російськими вченими, які не розрізняють український Голодомор від загальносоюзного голоду 1932–1933 рр. Вони стверджують, що сталінські репресії мали класову, а не національну спрямованість. Факти, однак, свідчать про наявність як класових, так і національних репресій. Під час «великого терору» проводилися спеціальні операції проти поляків, німців, латишів, греків та ін. національностей. Не оминали в Кремлі своєю увагою й росіян. Вони становили 58,3 % всіх заарештованих з жовтня 1936 р. до липня 1938 р.

У 2004 р. в Москві відбулося обговорення колективної монографії «Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки», яка була підготовлена в Інституті історії України НАН України. Покійний вже Віктор Данилов подарував мені тоді ще недруковану таблицю національного складу заарештованих під час «великого терору». Наведена у попередньому абзаці цифра — з тієї таблиці. Вона переконливо доводить, що Сталін не мав національних упереджень чи уподобань. Але вона не є аргументом на користь відсутності у сталінському терорі національної складової.

Думаю, що ми зможемо порозумітися з російськими істориками, якщо будемо чітко відрізняти Кремль від Москви, режим від країни. За дії сталінської команди не несе відповідальності навіть правляча партія. Скористаюся аргументами, запозиченими з останньої публікації В. Данилова «Радянське село в роки Великого терору». 14 квітня 1937 р. при політбюро ЦК ВКП(б) була створена постійна комісія для підготовки й розв'язання питань секретного (від політбюро ЦК!) характеру⁸. Ця п'ятиосібна комісія (Сталін,

⁷ Репрессии против поляков и польских граждан. — М., 1997; Наказанный народ. — М., 1999.

⁸ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня заседаний. 1919–1952: Каталог / Т. II. 1930–1939. — М., 2001. — С. 854.

Молотов, Каганович, Ворошилов, Єжов) розв'язувала передусім питання, пов'язані з терором. В 1937–1938 рр. Єжов побував в кабінеті Сталіна 278 разів і перебував там 833 години. Тільки голова Раднаркому Молотов більше, ніж він, спілкувався з генсеком. Це показує, хто насправді керував кампанією терору⁹.

У 1997 р. в Парижі з'явилася «Чорна книга комунізму» – фундаментальна праця міжнародного колективу, незабаром перекладена на багато мов. Розділ «Великий терор» написав відомий історик Ніколя Верт. Він вважав, що репресії 1937–1938 рр. переслідували дві мети: по-перше, підпорядкувати центру бюрократію периферії, по-друге, знищити всіх фігурантів чекістських карток — членів інших політичних партій і опозиціонерів з ВКП(б), вихідців з дореволюційних привілейованих станів¹⁰. Верт мав рацію, але терор був спрямований не тільки проти еліти. У вогні репресій загинули сотні тисяч цілком звичайних людей. Й досі залишається без відповіді питання, уперше сформульоване в популярному журналі часів горбачовської перебудови «Век XX и мир» (1990, № 9) московським істориком-дисидентом М. Гефтером: «Я історик, та хіба я можу зрозуміти, чому в 1937 році трапилося те, що трапилося? Я не знаходжу у світовій історії жодного випадку, щоб в момент найвищих успіхів могутньої країни знищувалися мільйони абсолютно лояльних людей!»

Однак відповідь на це питання існує. Якщо відкинути всі засновані на здогадках варіанти (наприклад про паранойю Сталіна), то в «сухому залишку» залишиться тільки один безсумнівний факт: радикальна зміна процедури формування радянських органів влади.

2. Система влади в умовах «диктатури пролетаріату»

У листопаді 1917 р. більшовики встановили «диктатуру пролетаріату». Суверенним носієм влади проголошувалися пролетарські маси. Представники робітників і селян утворювали ради. Між з'їздами рад законодавча, виконавча й судова влада перебувала в руках обраних ними органів — виконавчих комітетів. Виконкоми ухвалювали закони й здійснювали поточне управління, враховуючи накази виборців.

⁹ Исторический архив. – 1995. – № 6; 1996. – № 2–6.

¹⁰ Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. – М., 1999. – С. 188–203.

У такій системі влади В. Ленін побачив колосальні можливості для встановлення незримої диктатури власної партії. Складання наказів виборців, визначення кандидатів у депутати з'їздів рад і забезпечення їх обрання, контроль за діяльністю депутатів та їх відкликання в разі потреби — все це мала здійснювати структура, яка перебувала поза конституційними рамками.

Суспільним життям апарат партії більшовиків керував опосередковано — через радянські органи влади. Опосередкованість вважалася перевагою, тому що дозволяла державній партії розв'язувати принципові питання, не беручи на себе безпосередньої відповідальності за поточні справи.

Влада радянських органів була вторинною, але реальною. Диктатура партійних комітетів в конституціях не знаходила відбиття, а тому не псувала конституційного вигляду рад. Узурпація влади компартійними комітетами відбувалася не на інституційному, а на особистісному рівні. Рішення, які приймалися парткомами, проводилися в життя саме тому, що повноважні представники радянської влади були членами цієї партії і підпорядковувалися залізній партійній дисципліні.

Узурпація владних функцій рад повинна була відтворюватися при кожному їх оновленні. Тому вибори в радянські органи влади завжди були для партійних комітетів, аж до Центрального, справою великої ваги. Щоб утримати контроль над країною, державна партія розробила виборчі процедури, які дозволяли їй гарантовано підбирати склад органів влади за всіма параметрами: класовим походженням, партійною приналежністю, демографічними ознаками, персональними якостями.

Диктатура системи «партія-ради» базувалася не тільки на насиллі, а й на пропаганді. Безпосередній зв'язок з населенням давав можливість піднімати мільйони людей на виконання завдань, які партійне керівництво вважало першочерговими. Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів, стали ефективним «передавальним пасом» (рос.: «приводным ремнем») від керівних органів державної партії до всього населення. Цю ж саму функцію «передавального пасу» виконувала багатомільйонна членська маса «зовнішньої» партії, а також профспілки, комсомол, організації піонерів і жовтеньят.

Щоб полегшити собі формування складу рад, парткоми відмовилися від рівних виборів. Робітники за конституцією користувалися п'ятикратною перевагою у нормах представництва порівняно з

селянами. Представники «нетрудових» класів взагалі позбавлялися права голосу. Категорія «позбавленців» (рос.: «лишенцев») становила до 10 % населення.

Виборчими одиницями були підприємства, установи, навчальні заклади. Кандидатури на обрання пропонувалися від імені партійних або профспілкових організацій. Затверджувалися вони, як правило, простим підняттям руки. На незгодних із запропонованими кандидатурами в депутати тут же здійснювала вплив адміністрація.

Прямі вибори проводилися тільки в місцеві ради. Всі з'їзди рад — від районних до Всесоюзних формувалися з депутатів місцевих органів влади. Над списками делегатів з'їздів і над списками членів виконавчих комітетів рад, аж до Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету, ретельно працювали в партійних комітетах відповідного рівня.

Технологія виборчих кампаній не підлягала критиці. Той, хто її критикував, негайно звинувачувався в антирадянській поведінці й репресувався. Тому виступи були анонімними. У листівці, яка поширювалася есерами Дніпропетровська у січні 1929 року, знаходимо такі рядки: «Більшовики нав'язали нам відкрите голосування у виборах в ради. Та невже можемо ми обирати вільно, коли обираємо відкрито? Хто наслідиться на очах осередкових (рос.: ячеековых) князьків голосувати за чесного безпартійного або підняти руку проти мерзотника-комуніста, якщо останній виставлений осередком?»

3. Загроза вільних виборів

Працівники, які спеціалізувалися в парткомах на організації виборів в ради, були шоковані коротким повідомленням в газетах про рішення лютого пленуму ЦК ВКП(б) 1935 р. Пленум ЦК запропонував внести в порядок денний чергового Всесоюзного з'їзду рад питання про зміни в Конституції СРСР. Вказувалося на необхідність демократизації виборчої системи: заміни нерівних виборів рівними, багатоступеневих — прямими, відкритих — закритими.

VII Всесоюзний з'їзд рад в лютому 1935 р. створив конституційну комісію на чолі зі Сталіним. 12 червня 1936 р. комісія опублікувала проект нової конституції. Розпочалося його майже піврічне обговорення. В Україні у ньому взяло участь 13 млн. осіб. Це був рекордний показник в організаційно-масовій роботі компартійно-радянського апарату. Надзвичайний VIII з'їзд рад 5 грудня 1936 р. затвердив нову конституцію.

Конституція проголошувала, що в Радянському Союзі побудовано соціалізм. У зв'язку з цим, згідно з положеннями діючої програми РКП(б) 1919 року, треба було відмовлятися і від позбавлення виборчих прав окремих категорій населення, і від формування органів влади за класовою ознакою. Тому багатоступеневі вибори замінювалися прямими при таємному голосуванні. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати й бути обраними в усі органи влади. Виборчі округи в містах вимагалося формувати не за виробничими одиницями (завод, установа тощо), а за місцем проживання виборців. З'їзди рад різного рівня замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і Верховних (республіки та Союзу) рад. Нові ради набували зовнішніх рис парламентської влади.

Принципові зміни в конституційних нормах аніскільки не позначилися на системі реальної влади. Ради не були самостійною владою у традиційній формі і не могли стати нею у парламентській формі. Контроль над державою і суспільством здійснювали парткоми. Однак диктатура парткомів офіційно заперечувалася, приховуючись за безмістовним словосполученням «диктатура пролетаріату». В конституцію увійшло декларативне положення про комуністичну партію як керівне ядро всіх громадських і державних організацій, але воно було позбавлене нормотворчої сили.

Вже опубліковано немало документів, які підтверджують наростаюче невдоволення компартійно-радянського апарату диктатурою Сталіна. Апаратники були незадоволені тим, що генсек вибудував ще одну вертикаль влади — по лінії органів державної безпеки. Поширювався в усьому суспільстві протест проти терористичних методів керівництва.

Сталін не міг бути диктатором, спираючись тільки на ДПУ–НКВС. Він потребував надійної підтримки з боку компартійно-радянського апарату. Щоб дістати її, генсек поставив апаратників перед загрозою вільних виборів. Тільки він, контролюючи органи державної безпеки, міг відвернути небезпеку появи на всіх щаблях радянського апарату нових людей. Розуміючи це, апаратники повинні були згуртуватися навколо генсека і разом зустріти ту загрозу, яку несла з собою найдемократичніша в світі (без всякої іронії!) сталінська конституція.

Кожен розумів, що допомога органів державної безпеки у проведенні виборів за демократичним сценарієм може здійснюватися у звичних для чекістів формах державного терору. Так Сталін дістав від партійно-радянського апарату карт-бланш на репресії в будь-

яких масштабах. Ті, хто не погоджувався запрограмовано діяти у ситуації, створеній генсеком, повинні були згоріти у вогні терору. Бажаючих зайняти їхні місця не бракувало.

4. «Вільні вибори» за сталінською конституцією

Вожді партії мали план комуністичних перетворень, втілений у програмі РКП(б) 1919 року. Програма вважалася діючою аж до часів М. Хрущова і здійснювалася за допомогою насилля методом проб і помилок. Щось вдавалося, від іншого доводилося відступати на певний час або й назавжди. У 1938 році з'явився короткий курс «Історії ВКП(б)», в якому невдачі були затушовані, а здобутки підкреслені. Відтоді історія СРСР розгорталася як послідовність завчасно відомих керівництву завдань, які становилися перед народом, а той їх з героїчними зусиллями виконував. Непередбачена керівництвом ситуація виникала в цій розповіді тільки один раз — 22 червня 1941 року. Потім раптовістю напад на радянську територію пояснювалися всі невдачі Червоної армії впродовж... півтора року.

Зі сказаного вище випливає, що Сталін мав перед собою певну послідовність дій, яка передбачувалася програмою партії. Він завчасно прорахував власні дії, які з необхідністю впливали після оголошення соціалізму побудованим. Це підтверджують зміни в карно-процесуальних кодексах союзних республік, здійснені після вбивства С. Кірова в грудні 1934 року. Вони технічно забезпечували здійснення масового терору, але певний час залишалися без ужитку.

В день затвердження сталінської конституції було оголошено, що вибори до Верховної Ради СРСР плануються на «найближчий час». Однак вони були відстрочені на цілий рік, до 12 грудня 1937 року. Замість виборів Сталін влаштував у лютому–березні 1937 року пленум ЦК ВКП(б), який поклав початок Великому терору. Відстрочка була потрібна, щоб належним чином підготувати електорат.

В ситуації терору, що розгортався, було покладено край всім розмовам про висування альтернативних кандидатур, які мали місце під час обговорення проекту конституції. Виборчі комісії зобов'язувалися реєструвати тільки одного претендента на кожне депутатське місце — кандидата від «блоку комуністів і безпартійних». Пропозиція про висування альтернативного кандидата розглядалася як антирадянська вилазка. Однак у виборчому бюлетені, як того вимагала світова практика, були надруковані слова: «Залиште прізвище одного кандидата, за якого Ви голосуєте, решту викресліть».

Навіть тоді, коли у бюлетені містилося тільки одне прізвище кандидата в депутати, голосуючий — якщо це були вільні вибори, зобов'язувався визначити своє ставлення до пропонованої кандидатури у письмовій формі, тобто викресленням одного слова в альтернативній парі слів: згодний — незгодний. Однак організатори перших і всіх наступних радянських виборів з таємним голосуванням здійснили підступне спрощення тексту бюлетеня: в ньому друкувалися тільки прізвище кандидата і назва колективу, який його першим висунув. За цих умов позитивне ставлення до кандидатури включало необхідність письмової фіксації. Навпаки, негативне ставлення обов'язково вимагало письмової фіксації, тобто викреслення прізвища у бюлетені. Виходило так, що відвідувати кабінку для таємного голосування було потрібно тільки тим, хто мав намір викреслити прізвище кандидата від блоку комуністів та безпартійних. Кабінка для таємного голосування ставала тестом на лояльність.

Виборці надходили у розпорядження величезної армії агітаторів, яка рекрутувалася за виробничою ознакою з їхнього середовища. Агітатор особисто відповідав за те, щоб усі його виборці проголосували. Щоб вони проголосували як слід, відповідали вже не агітатори. Тут перше слово у створенні відповідної атмосфери переходило до органів державної безпеки.

В ході терористичних операцій, які змінювали одна одну, сотні тисяч людей були знищені фізично, а мільйони — морально, шляхом примушування до співробітництва з органами безпеки, публічного засудження «ворогів народу», вимушеної подачі неправдивих свідчень проти співробітників, знайомих і навіть рідних. Виборчий бюлетень народу довірили тільки тоді, коли довели його терором до певної кондиції.

5. Повертаючись до Голодомору

Починав цю статтю зі згадки про Голодомор, і хотілося б закінчити її цією ж болючою темою. Точніше — роздумами про те, як переконати вчених, громадськість і владу в Російській Федерації, й заодно — всіх солідарних з ними українських громадян у наявності у сталінському терорі всіх трьох складових — соціально-класової, національної і персональної.

Російську владу не можна звинувачувати у захисті Сталіна. Вона прагматично побоюється, що Україна почне вимагати від Росії матеріальних компенсацій за смерть від голоду мільйонів

українських громадян. Цього ж побоюються українські політичні діячі, які стурбовані тим, щоб не попусувати відносини з Росією. Кілька днів тому у мене відбулася розмова у коридорах влади з одним високопосадовцем, який заявив, що у 1933 році мав місце не геноцид, а соціоцид, від якого також постраждали його родичі — не українці. Соціоцид не належить до категорії злочинів, передбачених Конвенцією ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього». Саме через це він використав цей термін, хоч кілька років тому в іншій політичній ситуації цілком впевнено говорив про геноцид.

Політичні діячі повинні вжити своїх засобів, щоб переконати російських колег у відсутності у них намірів обтяжити виною за сталінський терор сучасну Росію. На жаль, такі наміри час від часу висловлюються екстремістами. Проте екстремістів вистачає всюди, у тому числі і в Росії. А завданням наших науковців і журналістів повинне стати відновлення історичної пам'яті українського народу, який постраждав від сталінського терору як фізично, так і морально. Хіба не принизливо для нас самих розкладати смерть рідних по полицях: тут — геноцид, тут — соціоцид?

Великий терор, так само як Великий голод, свідчить про всеїдність сталінських репресій. Вони були інструментом державної політики, і тільки. Під час колективізації села від репресій постраждали селяни, і цей різновид терору можна назвати соціоцидом. Це — теж геноцид, але він не увійшов до конвенції про геноцид від 9 грудня 1948 року тільки тому, що радянські представники в ООН добре знали історію своєї країни. Під час голоду 1932–1933 рр., який був наслідком колективізації і політики хлібозаготівель, особливо постраждали українські селяни. На це теж є політична причина: Сталін бажав за допомогою лютого голоду попередити соціальний вибух в УСРР і на Кубані, який назривав внаслідок політики руйнівних хлібозаготівель. Під час Великого терору найбільше (у відсотках до своєї чисельності) постраждали чекісти, тому що Сталіну потрібно було перекласти на інших свою відповідальність за масові репресії.

Масовий терор, який був інструментом державної політики до початку 50-х рр., в Україні мав дві пікові відмітки — у 1933 і в 1937 рр. В обох випадках він досяг своєї мети. Це легко перевіряється життєвим досвідом старшого й навіть середнього з трьох сучасних поколінь. Тим, кому тепер за 40, можна задати два запитання:

- Скажіть, чому Ви в ті роки не згадували публічно про всім відомий, але офіційно замовчуваний голод в Україні?
 - Скажіть, будь-ласка, чому Ви голосували за безальтернативного кандидата в депутати, оминаючи традиційну кабінку?
- Зважте, так все тривало з 1953 до 1987 рр., тобто три з половиною десятиліття, без масового терору — тільки з профілактичним бесідами в КДБ у випадку необхідності. Сталінський терор тримає нас мертвою хваткою й досі. Адже ми не відчуваємо приниження, живучи в містах або ідучи по вулицях, які носять імена чекістів та їхніх начальників.

*Юрій Шаповал
(Київ)*

**Україна в добу «великого терору»:
етапи, особливості, наслідки
«Єжовщина» починається**

Shapoval Yu. Ukraine during «the great terror» phases, peculiarities, consequences.

The author investigated the peculiarities of the course of «the great terror» in Ukraine during 1937–1938.

26 вересня 1936 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення Генріха Ягоди від обов'язків наркома внутрішніх справ СРСР і призначило Миколу Єжова, який залишався за сумісництвом секретарем ЦК ВКП(б) і Головою Комісії партійного контролю, з тим, щоб він «дев'ять десятих свого часу віддавав НКВД»¹.

Той факт, що Сталін зупинився на особі Єжова, не був випадковим. Американський історик Роберт Такер слушно зауважував: «У період максимального підйому хвилі терору справжнім керівником каральних органів міг бути лише сам Сталін. Однак в ролі формального голови НКВД він потребував людину, яка без зайвих запитань, автоматично могла виконувати його замовлення і бажання. Ідеально така людина виглядала б подекуди кмітливою, досвідченою і цілком готовою до послуг, політичним нулем без пре-

¹ Сталинское Политбюро в 30-е годы. Сб. док. / Сост.: О. В. Хлевнюк, А. В. Квашонкин, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая. – М., 1995. – С. 150.

тензій на реальний вплив, але, тим не менш, такою, яка створювала б враження впливової постаті. Такою особою був Микола Єжов»².

Фактично Єжов прийшов в НКВД з готовим планом репресивних дій, в першу чергу, проти тих діячів, які могли скласти опозицію особисто Сталіну. Варто, наприклад, згадати, як за часів «єжовщини» партійно-чекістському «тандему» вдалося поєднати «правих ухильників» з «троцькістсько-зинов'євським блоком». Концепцію такого поєднання Єжов виклав у власній ненадрукованій праці «Від фракційності до відкритої контрреволюції», над якою він почав працювати у 1935 р. Єжов сформулював апіорні обвинувачення у терористичних прагненнях колишніх учасників опозиції. Сталін власноруч (на прохання Єжова) відредагував рукопис і висловив рекомендації, які були враховані автором. За єжовським задумом така праця могла б стати програмним документом для ліквідації всіх колишніх опозиціонерів та інакодумців у країні³.

Свою послідовність в цьому питанні новий нарком вдало продемонстрував, організувавши два знамениті показові процеси, на яких таврували і піддали суду колишніх опозиціонерів. У Москві 23–30 січня 1937 р. відбувся судовий процес у справі «паралельного антирадянського троцькістського центру» (Г. Пятаков, Г. Сокольников, К. Радек, Л. Серебряков, Я. Лівшиць, М. Муралов, Я. Дробніс, М. Богуславський та ін.). 2–13 березня 1938 р. було проведено процес «право-троцькістського блока» (М. Бухарін, О. Риков, Х. Раковський, Г. Гринько та ін.).

Принагідно зауважу, що 12 жовтня 1936 р. Лазар Каганович у листі до Георгія Орджонікідзе зазначав, що «у т. Єжова справи виходять добре! Він міцно, по-сталінськи, взявся за справу. З бандитами контрреволюціонерами троцькістами розправимося по-більшовицьки. Такого підлого дворушницького, провокаторського обману історія ще не знала і тому революційна розправа повинна бути відповідною»⁴.

На лютого-березневого пленумі (1937 р.) ЦК ВКП(б) доповідь Єжова зайняла три дні — з вечірнього засідання 23 лютого до ранішнього 26 лютого.

² *Tucker R.* Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928–1941. —New York; London, 1990. —Р. 377.

³ Докладніше див.: О партийности лиц, проходивших по делу так называемого «Антисоветского правотроцкистского блока» // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 5. — С. 73.

⁴ Цит. за: Сталинское Политбюро в 30-е годы. — С. 152.

Цілком слушною стала думка професора Ніколя Верта щодо необхідності розрізняти широкомасштабні терористичні операції, з яких почалися масові арешти і розстріли 1937–1938 рр., і хвилі репресій, які захопили еліту політичних, економічних, військових та інтелектуальних кадрів країни. Хоча обидва репресивних потоки були паралельними, сама процедура докорінно відрізнялася і переслідувала різні політичні цілі⁵.

Тому, доцільно коротко торкнутися загальних питань, в числі яких — проблема причин «великого терору». Юрій Жуков у книзі «Інший Сталін» писав, що члени ЦК ВКП(б), проголосувавши в 1936 р. за проект сталінської Конституції, тим не менше, не виступили відкрито в підтримку її. Це «все більше і більше стало нагадувати відвертий саботаж. Групі Сталіна терміново довелося оцінити серйозність ситуації, в якій вона опинилася, і виробити відповідні заходи, що відповідатимуть надв'язуваним правилами гри»⁶. Сталінське керівництво, завдавши «упереджуючий удар», відновило «небезпечну гру з ними, непередбачену за своїми наслідками»⁷.

На думку Жукова, «широкомасштабні репресії, та ще й спрямовані проти десятків і сотень тисяч селян, були вигідні, перш за все, першим секретарям обкому і крайкомів. Тим, хто в роки колективізації налаштував проти себе більшу частину населення»⁸. Крім того, у проведенні репресій був зацікавлений НКВД, як репресивна в своїй основі структура, яка після знищення справжніх її уявних прихильників Троцького, Зінов'єва, Бухаріна, втрачала начебто сенс існування. Ось чому, за словами Жукова, Єжов, виходець з партократії, цілком можливо знайшов спільну мову з багатьма першими секретарями, погодився з необхідністю якомога швидше усунути тих, хто проголосував би проти них на майбутніх виборах в ради, які повинні були бути альтернативними⁹.

Ця версія навряд чи витримує перевірку документами, оскільки Єжов, володіючи широкими повноваженнями, наданими йому Сталіним, навряд чи потребував того, щоб узгоджувати свої дії з

⁵ Див.: История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Собр. док. в 7-ми т. Т. 1. Массовые репрессии в СССР. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 72.

⁶ Жуков Ю. Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933–1937 гг. – М.: Вагриус, 2007. – С. 238.

⁷ Там само. – С. 239.

⁸ Там само. – С. 438.

⁹ Там само. – С. 439.

низовими (партійними, державними, чекістськими) працівниками. Не можна забувати, що саме Єжов (з відома Сталіна) дав настанову «чистити» партійні та державні органи. Сам Сталін, почавши з троцькістів, поступово розширив «репресивне поле», переніс політику знищення «ворогів народу» на все суспільство. До речі, якось забувають, що перші «ліміти» визначив сам Сталін. Виступаючи на лютнево-березневному пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р., він назвав кількість тих партійних керівників, хто повинен був би втратити посади: 3–4 тис. з вищої ланки, 30–40 тис. — середньої, 100–150 тис. низової¹⁰.

Специфіка України

Особливістю України на момент приходу Миколи Єжова на посаду наркома внутрішніх справ СРСР у вересні 1936 р. стало те, що вона вже пережила і широкомасштабні терористичні операції, і тотальну чистку еліт. Тут досить згадати хоча б депортації, проведені в ході «розкуркулення» (це, як мінімум, 1 млн. 200 тис. чоловік), втрати в ході штучно створеного голоду 1932–1933 рр. (це, лише за підтвердженими даними, мінімум 4–4,5 млн. осіб), переслідування української інтелігенції, що розпочалися до і посилювалися після показового політичного процесу «Спілки визволення України» («СВУ») навесні 1930 р., незабаром перекинулися на інші соціальні групи. Тут можна згадати операцію «Весна», яка, розпочавшись в центрі, самим серйозним чином торкнулася військових УСРР, з яких вибивали свідчення про нібито виступ «зрадників» проти режиму в альянсі з повсталими селянами, що готувався в 14-ти регіонах України.

Починаючи з 1935 р., в Україні були здійснені, по суті, масові операції за етнічною ознакою — переселення сімей поляків і німців з прикордонних районів. Нарешті, перетворивши голод в інструмент національної політики, сталінське керівництво з кінця 1932 р. розпочало фронтальне полювання на «петлюрівців», «агентів Пільсудського» та латентних «українських націоналістів», під категорії яких вже в ту пору потрапляли і деякі представники прокоммуністичної інтелігенції, і партійно-державних структур.

Ще в серпні 1932 р. в тоді секретному, а нині відомому, листі Кагановичу Сталін висловив недовіру не просто окремим працівникам, а відразу всієї партійній організації України: «Саме головне

¹⁰ Стенограма февральско-мартовского (1937 г.) пленума ЦК ВКП(б) // Вопросы истории. — 1995. — № 3. — С. 3–15.

зараз — Україна. Справи в Україні геть погані. Погано по партійній лінії. Кажуть, що в двох областях України (здається, в Київській та Дніпропетровській) близько 50-ти райкомів висловилися проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. В інших райкомах справа посувається, як стверджують, не краще. На що це схоже?.. Замість того, щоб керувати районами, Косіор весь час лавірував між директивами ЦК ВКП(б) і вимогами райкомів і ось долавірувався до ручки... Погано по лінії радянській. Чубар — не керівник. Погано по лінії ГПУ. Реденсу не по плечу керувати боротьбою з контрреволюцією в такій великій і своєрідній республіці, як Україна»¹¹.

Далі в сталінському листі знаходимо таку вимогу: «Якщо не візьмемося зараз же за виправлення становища в Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дрімає і його агентура в Україні у багато разів сильніша, ніж думає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) мається не мало (так, не мало) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті — прямих агентів Пілсудського. Як тільки справи стануть гірше, ці елементи, не чекаючи, відкриють фронт всередині (і поза) партією, проти партії... Поставити собі за мету перетворити Україну в найкоротший термін у справжню фортецю СРСР, в дійсно зразкову республіку. Грошей на це не шкодувати»¹².

Це був виразний антиукраїнський сигнал. Таких оцінок Сталін не давав стосовно жодного з регіонів СРСР. Зрозуміло, що евфемізми щодо «цієї фортеці» і «зразкової республіки» повинні були перетворитися в ряд політичних і господарських заходів. Їх комбінація мала на меті: 1) вичавити з України максимальну кількість хліба (це мотивувалося потребами модернізації та необхідністю годувати міста); 2) здійснити репресивну «чистку» всіх сфер суспільства (це мотивувалося прикордонним становищем УРСР, засиллям агентів іноземних держав, латентних «українських націоналістів» та інших ворогів). Як підтверджують надруковані в останні роки документи, всі подальші події можна розглядати як виконання цих завдань. Їх виконання, як показала практика, не могло не супроводжуватися жертвами.

¹¹ Див.: Сталин и Каганович. Неизданная переписка. 1931–1936. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 274.

¹² Там само.

Тим не менш, в 1932 р. Сталін не поспішав «міняти воду і рибок» в партійно-державному «акваріумі» УСРР, традиційно видобуваючи зі своїх клеветів максимум користі, щоб потім звалити на них провину за так звані «перегини і перекручення» в реалізації власної політичної лінії.

У січні 1933 р. Сталін направив в Україну в ролі другого секретаря ЦК КП(б)У (і одночасно першого секретаря Київського обкому партії) Павла Постишева. В якості шефа ГПУ в УСРР знову з'явився Всеволод Балицький, який ненадовго залишав цей пост, перебуваючи на керівних чекістських посадах в Україні ще з 1919 р. Від 1928 р. лідером ЦК КП(б)У залишався Станіслав Косіор, під керівництвом якого в Україні проводилися репресивні акції та був організований Голодомор початку 1930-х рр.

Українські керівники, які впевнено демонстрували «стабільність» перебування при владі, серйозно почали хвилюватися, дізнавшись про призначення Єжова наркомом 25 вересня 1936 р. Увечері цього дня Постишев приїхав в наркомат до Балицького і вони допізна просиділи, обговорюючи варіанти розвитку подій¹³. У січні 1937 р. стало ясно, що хвилювалися не даремно. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки в роботі ЦК КП(б)У». Косіору «вказали», Постишеву оголосили партійний догану.

Коли було прийнято постанову, Сталін, за словами Косіора, сказав: «Може, нарешті хоча б тепер ви зрозумієте, що таке партійна робота і як її слід вести в подальшому»¹⁴. Незабаром стали зрозумілі наміри Сталіна. На лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р. він присвятив фрагмент промови історії з київською донощицею Ніколаєнко, яка сигналізувала про засилля троцькістів в Київській партійній організації. Але українські керівники до неї не прислухалися¹⁵. Незабаром Постишев, Балицький (а в січні 1938 р. і Косіор), і ще ряд діячів будуть зміщені зі посад.

Наказом НКВД СРСР за № 00321 від 7 червня 1937 р. «для виявлення та розгрому шпигунських, диверсійних, змовницьких

¹³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), Київ, спр. 57428-фп, арк. 256 зв.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 526, арк. 32.

¹⁵ Сталін Й. Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістських та інших дворушників. Доповідь і заключне слово на пленумі ЦК ВКП(б) 3–5 березня 1937 р. – К: Політвидав, 1945. – С. 36.

та інших контрреволюційних груп» в УРСР, а також в частинах РККА Київського, Харківського військових округів і укріпрайонів в Україну відряджали 1-го заступника наркома внутрішніх справ СРСР, начальника ГУГБ НКВД СРСР, комкора Михайла Фріновського, комісара державної безпеки 1-го рангу Терентія Дерибаса; начальника 5-го (особливого) відділу ГУГБ НКВД СРСР, комісара держбезпеки 2-го рангу Ізраїля Леплевського. Фріновський *de facto* керував всією оперативної роботою НКВД УРСР. Леплевський затримався на Луб'янці, оскільки готував відкритий процес по справі «військово-фашистського змови в РККА».

Новий нарком — новий тур терору

Нарком внутрішніх справ УРСР Ізраїль Леплевський був призначений 14 червня 1937 р. наказом Єжова за № 968. Він був ревним реалізатором єжовської репресивної політики, слухняно проводячи всі інспіровані центральним керівництвом НКВД акції. Стосувалося це і наказу Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. про проведення операції по «куркулям» та «кримінальним злочинцям». Для здійснення цієї акції в УРСР було створено 45 міжрайонних оперативних груп.

Технологія операції була наступною. На обласні управління покладалася завдання організувати перевірку матеріалів, зібраних на самих «озлоблених» з призначених до арешту. За п'ять днів до початку операції в колишніх окружних центрах та інших пунктах були створені міжрайонні оперативні групи. Заарештованих розміщували в тюрмах або в місцях формування згаданих груп, очолюваних відповідальними працівниками обласних управлінь НКВД, начальниками відповідних міських та районних відділень або окружних відділів. Арешти санкціонувались начальниками міжрайонних оперативних груп на підставі матеріалів справ і узгоджувались з районним прокурором. Обласні трійки повинні були виїжджати в місця концентрації заарештованих і розглядати справи з викликом кожного заарештованого (звичайно ж, ніхто цього не робив). НКВД УРСР повинен був контролювати виконання операції через представників, які мали відвідувати обласні управління. Особливу увагу було звернено на необхідність використання матеріалів на куркулів — членів релігійних сект, що мали зв'язки з іноземними консульствами, на засуджених раніше за шпигунство, «політбандитів», отримувачів допомоги з Німеччини. Для запобігання втечі за кордон, прикордонним загонам відправили розпорядження за п'ять днів до початку операції перейти на посилений режим охорони.

«Ліміт» жертв, встановлений в Москві для України, становив 28800 осіб, у тому числі по 1-ї категорії (розстріл) — 8000 осіб. В наказі підкреслювалося, що «затверджені цифри — орієнтовні», і «якщо обстановка буде вимагати збільшення затверджених цифр», наркоми внутрішніх справ республік повинні будуть подавати «мотивовані клопотання»¹⁶.

З початку вересня 1937 р. Леплевський почав клопотатися про збільшення «лімітів» для репресій в УРСР. У листі від 29 вересня до НКВС СРСР, в якості одного з аргументів, наводиться те, що утворені чотири нові області — Полтавська, Миколаївська, Житомирська, Кам'янець-Подільська. 21 жовтня Леплевський повідомляв начальників обласних управлінь, що встановлені нові «ліміти». 26 жовтня обласні УНКВД отримали нові «ліміти». В грудні 1937 р. Леплевський добивається нового збільшення¹⁷.

11 серпня 1937 р. Єжов видав наказ № 00485 «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР». Фактично це був сигнал до «антипольської» операції, розпочатої 20 серпня. Ще раніше, а саме 25 липня 1937 р. наказом НКВС СРСР за № 00439 була розпочата операція щодо німців, що мешкали на території СРСР. Але Єжов, як відомо, не обмежився цим. Він дав розпорядження розпочати репресії проти фінів, естонців, болгар, македонців, поляків, латишів, греків, іранців, харбінців (під «харбінцями» малися на увазі колишні службовці Китайсько-Східної залізниці та реемігранти з Манчжоу-го), китайців та румунів, як іноземних підданих, так громадян СРСР. Вироки у справах заарештованих по «національних лініях» виносили комісія НКВД СРСР і Прокуратура СРСР. Замість слідчих справ, на розгляд направлялися списки (альбоми) на осіб, що підлягають репресіям, в яких місцеві органи коротко викладали суть справи, вказували статтю, по якій проходив заарештований. Церковники, сектанти, сіоністи — всі вони теж стали об'єктами репресій.

Але була одна особливість: які б операції не проводилися, крім визначених «зверху» категорій осіб, що підлягають репресіям, в

¹⁶ Див.: История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Т. 1. Массовые репрессии в СССР. – С. 72.

¹⁷ Див.: *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Іст.-стат. дослід. – Донецьк: Вид-во Донец. нац-го ун-ту, 2003. – С. 99–101.

Україні неодмінно були присутні «українські націоналісти». Ще у червні 1936 р. (до призначення на посаду наркома внутрішніх справ) Єжов в текст виступу на пленумі ЦК ВКП(б), присвяченому результатам обміну партійних документів, вважав за потрібне вписати: «Чи можемо ми сказати, що виключені з партії троцькісти, зінов'євці, українські націоналісти, перебіжчики іноземних держав та інші, які не були заарештовані через відсутність достатніх підстав, не ведуть зараз проти нас своєї підривної контрреволюційної роботи? Я думаю, що такої гарантії ніхто з вас не дасть»¹⁸.

Леплевський стимулював «загострення» уваги до українських націоналістів в наказі № 00185 від 10 вересня 1937 р. Він підкреслював: «Проводиться в даний час операція з вилучення куркульсько-антирадянських елементів, що не використовується, в належному ступені для розкриття організованого націоналістичного, контрреволюційного підпілля»¹⁹. Ситуація починає змінюватися. Наприклад, «трійка» УНКВД по Київській області тепер розглядала 20–30 «націоналістичних» справ (тоді як у серпні–вересні 1937 р. було від 1-єї до 5–6). З плином «куркульської» операції кількість «українських націоналістів» неухильно зростала. Архівні джерела дають підстави стверджувати, що в 1937 р. «націоналісти» проходили переважно за індивідуальними справами, а в 1938 р. різко збільшується кількість саме групових справ. Протягом проведення всієї операції за наказом № 00447 незмінно жорсткими залишалися для «українських націоналістів» вироки — в абсолютній більшості вони зводилися до «вищої міри соціального захисту», тобто до розстрілу. Зрозуміло, в Україні висувалися звинувачення не тільки в «українському націоналізмі». Арешту були піддані «польські», «чеські», «німецькі» та інші «націоналісти».

Жак Россі, багаторічний в'язень радянських таборів, автор «Довідника по ГУЛАГу» зазначав, що йому довелося побувати з 1937 до 1958 р. в десятках пенітенціарних закладів. Однак, він не зустрічав жодного росіянина зі звинуваченням у «буржуазному націоналізмі», хоча в той же час «число всіх неросійських «буржуазних націоналістів» систематично зростає»²⁰.

¹⁸ Цит. по: Жуков Ю. Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933–1937 гг. – С. 234.

¹⁹ Наказ № 00185 народного комісара внутрішніх справ УРСР. 10 вересня 1937 року // ГДА СБ України, Київ, ф. 9, спр. 8, т. 2, арк. 52.

²⁰ Росси Жак. Справочник по ГУЛагу. – London, Overseas Publications Interchange Ltd, 1987. – Р. 44.

Реабілітаційна практика довела, що звинувачення в «українському націоналізмі» у 1937–1938 рр., які здавалися доведеними та певними, згодом виявлялися надуманими. Наприклад, за вироком трійки (протокол № 113 від 15 листопада 1937 р.) був розстріляний киянин Сергій Іванович Левицький. Його звинуватили, що він, «будучи затятим українським націоналістом, активно працював у петлюрівських урядових органах, аж до розгрому петлюрівських військ»²¹. Насправді, як з'ясувалося під час перевірки справи Левицького в 1957 р., це звинувачення було сформульовано, перш за все, на основі його власних свідчень. Виявилось також, що служба Левицького на посаді помічника начальника відділу перевезення пошти у 1918 р. була недобровільною, а значить вважати його «затятим українським націоналістом», власне, не було ніяких підстав. У 1958 р. Левицького було офіційно реабілітовано²².

Однією з найбільш резонансних справ Леплевського стала справа «буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбістів»²³. На початку серпня 1937 р. він у спеціальному листі інформував Єжова, підкреслюючи, що діяльність організації «йшла по лінії створення і розстановки в широкому масштабі націоналістичних кадрів, особливо в системі земельних установ – Наркомсовхоза, Сахаротреста і в установах Наркомпросу, здійснення диверсій і шкідництва в різних галузях народного господарства, особливо в сільському господарстві, створення терористичних груп для здійснення терактів проти керівників партії та уряду»²⁴. За звинуваченнями в участі в організації була арештована, а потім і репресована велика група партійно-державних керівників УРСР. Тодішній Голова Раднаркому УРСР Панас Любченко, якого на пленумі ЦК КП(б)У (серпень 1937 р.) почали звинувачувати у всіляких «контрреволюційних» злочинах, в перерві між засіданнями 30 серпня 1937 р. застрелив дружину і застрелився сам²⁵. Тим не

²¹ Справа по звинуваченню Левицького Сергія Івановича // ГДА СБ України, Київ, спр. 45964-фп, арк. 48.

²² Там само, арк. 150.

²³ «Боротьбісти» — представники лівого крила українських соціалістів-революціонерів, які отримали назву від газети «Боротьба».

²⁴ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К: Наукова думка, 1993. – С. 223–224.

²⁵ Детальніше див.: Пирог Р.Я. Как погиб Председатель Совнаркома Украинской ССР П. П. Любченко // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 10. — С. 140–141; Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 223–240; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.

менш, Станіслав Косіор, який головував на пленумі, розцінив це, як підтвердження того, що «ми правильно у цій справі розібралися»²⁶, а репресії були продовжені.

У вересні 1937 р. в записці Єжову по прямому дроту Леплевський повідомляв про продовження цієї справи, стверджуючи, що Любченко «завербовував» ряд керівних працівників у різних областях України²⁷. Леплевський 5 жовтня 1937 р. дав директиву начальникам УНКВД про проведення операції по церковникам і сектантам. Леплевський 23 листопада направив Єжову доповідну записку «Про роботу за заявами трудящих». У записці констатувалася «політична активність» і «загострення пильності трудящих у справі виявлення і викриття антирадянських, правотроцькістських, націоналістичних, шпигунських і шкідницьких елементів»²⁸. На підтвердження цього Леплевський посилався на кількість заяв до НКВД УРСР: «Тільки за останні 5 місяців безпосередньо у НКВД УРСР і через секретаріат НКВД СРСР надійшло 6567 заяв, не беручи до уваги заяв по лінії міліції». До того ж велика кількість заяв надійшла до обласних управлінь НКВД. У середньому по кожній області надійшло 1500–2000 заяв²⁹.

Леплевський телеграмою від 21 грудня 1937 р. начальникам УНКВД вимагав форсування роботи «трійок» і ведення слідства у кримінальних справах. НКВД УРСР 28 грудня вимагав від місцевих чекістів «негайно переглянути всі обліки і розробки по сіоністам, арештував антирадянський сіоністський актив»³⁰. Нарешті, 3 січня 1938 р. Леплевський дав начальникам обласних управлінь НКВД директиву про необхідність надіслати в 10-денний термін до Києва списки на всіх ще неарештованих «учасників контрреволюційних організацій»³¹.

Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. – К: Наукова думка, 2002. — С. 400–495.

²⁶ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 240.

²⁷ Записка І. Леплевського по прямому проводу М. Єжову. Вересень 1937 г. // ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 30(1951), порядковий 89, арк. 95–98.

²⁸ Доповідна записка І. Леплевського М. Єжову «О работе по заявлениям трудящихся». 23 листопада 1937 г. // ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 30(1951), порядковий 81, арк. 265–267.

²⁹ Там само, арк. 267.

³⁰ Телеграма НКВД УССР № 83921 // ГДА СБ України, Київ, спр. 312, арк. 38.

³¹ Директива І. Леплевського начальникам обласних управлінь НКВД УРСР. 3 січня 1937 г. // ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 31, порядковий 59, арк. 43.

Незважаючи на всі «успіхи» Леплевського, його кар'єра закінчилася типово для епохи «великого терору»: 25 січня 1938 р. він був зміщений з посади наркома, а 28 липня того ж року — розстріляний³².

Зміщення акцентів

24–25 січня 1938 р. в Москві відбулася нарада керівних працівників НКВД. У виступі Єжова були підведені підсумки «масових операцій» НКВД СРСР і висунуто вимогу про чергове кадрове «посилення». Саме тоді Сталін вирішив направити в Україну Микиту Хрущова. Разом з ним до Києва приїхав новий нарком внутрішніх справ УРСР Олександр Успенський, який до того очолював Управління НКВД по Оренбурзькій області. Однак, Успенський теж протримався не дуже довго: 14 листопада 1938 р. він інсценував самогубство, залишивши у службовому кабінеті записку: «Труп шукайте в Дніпрі», і зник з Києва. Ховався в Москві, Архангельську, Калузі, Муромі. У квітні 1939 р. його розшукали, а 27 січня 1940 р. засудили до розстрілу³³.

На початку лютого 1938 р. Фріновський повідомив Успенському, що додатковий «ліміт» за наказом № 00447 для України становить 6000 чоловік на 1-ї категорії, а роботу трійок продовжено до 15 березня. Наголошувалося, що необхідно звернути особливу увагу на транспорт.

Тоді ж, у лютому, до Києва приїхав Єжов, і стало зрозуміло: пошук «ворогів народу» тривав. На оперативній нараді з керівним складом НКВД УРСР він дав вказівку — виділити Україні ліміт ще на 30 тис. осіб. Тут же було запропоновано представникам з місць скласти заявки на так звані додаткові ліміти, тобто — подальші плани знищення людей. Апарат НКВД УРСР 16 лютого 1938 р. зробив узагальнення заявок на ліміти для обласних «трійок» згідно доповідних записок обласних управлінь НКВД.

³² Детальніше див.: Ізраїль Леплевський // Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 143–186.

³³ Див.: Федосеев С. Фаворит Єжова // Совершенно секретно. – 1996. – № 9; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. Справочник. – М., 1999. – С. 416–417; Чисников В. Керівники органів державної безпеки Радянської України // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. № 2/4. – С. 368; Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Х.: Фоліо, 2004.

Всього репресіям пропонувалося піддати 46150 осіб, з них по 1-ї категорії 23650 осіб. Згаданий Фріновський знову їздив по областях УРСР, направляючи і стимулюючи репресії. У червні 1938 р. Успенський намагався отримати для УРСР новий ліміт (в 40–45 тис. осіб), але це йому не вдалося. Всього по «куркульських операціях» в УРСР було засуджено (з урахуванням засуджених по лінії ДТО) не менше 116 тисяч осіб³⁴.

За офіційними даними, в Україні в 1936 р. було заарештовано 15717, 1937-м — 159573, 1938-м — 108006 осіб³⁵. Звичайно, щоб представити загальну картину репресій, до цих цифр треба додати кількість ув'язнених у внутрішніх тюрмах НКВД (а вони були переповнені), проаналізувати смертність у таборах (в 1936 р. вона становила 2 %, в 1937–1938 рр. — 6–7 %). Крім того, потрібно додати велику кількість репресованих селян, а також депортованих.

Зрозуміло, репресії торкнулися і партійного керівництва. Тільки один маленький приклад. З 102 членів та кандидатів у члени ЦК КП(б)У, 9 членів Ревізійної комісії, обраних на XIII з'їзді КП(б)У влітку 1937 р., репресували 100 чоловік. На 24 січня 1938 р. в складі ЦК КП(б)У з 62 членів і 40 кандидатів у члени ЦК залишилося відповідно 20 та 5 осіб³⁶.

Успенський, як і його попередник Леплевський, продовжив лінію на «викорінювання» українських «націоналістів», хоча, здавалося б, шукати їх уже просто ніде. Тим не менше, 28 лютого 1938 р. Успенський дав директиву обласним управлінням НКВД розпочати операцію з «розгрому петлюрівського підпілля»³⁷.

У вересні 1938 р. в пояснювальній записці до звіту про стан оперативної роботи НКВД УРСР від 1 жовтня 1936 до 1 липня 1938 р., адресованій Фріновському, Успенський намалював грандіозну картину боротьби з «ворогами народу» під власним керівництвом. Наприклад, в записці стверджувалося, що існував якийсь «український націоналістичний центр», який вів повстанську діяльність, що було заарештовано 24 233 людини, учасників «націо-

³⁴ Див.: Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 т. 1927–1939. – Т. 5. – Кн. 2. 1938–1939. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 551.

³⁵ Див.: Яковлев А.Н. По мощам и елей. – М.: «Евразия», 1995. – С. 180.

³⁶ Назвати поіменно // Комуніст України. – 1989. – № 5. – С. 58.

³⁷ Директива А. Успенского начальникам областных управлений НКВД УССР // ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 31, порядковий 59, арк. 58.

налістичного підпілля»³⁸. Далі цитую: «За звітний період органами НКВД України ліквідовано значну кількість націоналістичних, фашистських організацій, створених емісарами польської, німецької, румунської та інших розвідок. Заарештовано учасників цих організацій по лінії польської — 18192 людини; німецької — 9317 осіб; румунської — 2073; латвійської — 803; японської — 550 та грецької — 1978»³⁹.

Можна було б продовжити подібне цитування, що добре відображає, якого масштабу набули шпигуноманія та пароксизми пошуку «ворогів народу». Але хотів би звернути увагу на інше: аналіз статистики за документами НКВД вимагає серйозної уваги і критичного ставлення. Справа в тому, що вона фальсифікована, і дослідникам ще належить багато зробити для розуміння мотивів фальсифікації статистичних даних. Вже зараз з численних свідчень чекістів зрозуміло, зокрема, що вони намагалися представити заарештованих не як робітників, колгоспників і службовців, тобто не як осіб «соціально близького прошарку». За часів Успенського таку фальсифікацію він сам пояснював так: «Якщо ми покажемо дійсні цифри репресованих НКВД УРСР осіб соціально близьких категорій, ці цифри будуть характеризувати з поганою боку роботу Єжова і для того, щоб не скомпрометувати Єжова перед ЦК, необхідно ці цифри змінити»⁴⁰. В результаті у звітності за 1938 р. у графі «колишні люди» замість реальних 6725 чоловік записали 38364 людини, замість 15717 колгоспників стало 3109 і т.д.⁴¹

Наслідки репресій виявилися настільки очевидними, що, згідно з постановою січневого 1938 р. пленуму ЦК ВКП(б), почалося, як тоді говорили, «виправлення помилок», допущених під час виключення комуністів з партії. Виступаючи з доповіддю на XIV з'їзду КП(б)У (червень 1938 р.), Хрущов навів численні факти таких «перегинів» в житті парторганізацій. На з'їзді йшлося і про перегляд багатьох справ, і про те, що з січня по травень 1938 р. в партійних рядах було відновлено 3135 осіб⁴².

³⁸ Объяснительная записка к отчету об итогах оперативной работы НКВД УССР с 1 октября 1936 г. по 1 июля 1938 г. // ГДА СБ України. – Додаток до справи № 36а, арк. 16.

³⁹ Там само, арк. 18.

⁴⁰ Там само, ф. 5, спр. 38 153, т. 1, арк. 202.

⁴¹ Там само, т. 3, арк. 59.

⁴² Отчетный доклад Н. С. Хрущева на XIV съезде КП(б)У // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 548, арк. 78.

Як відомо, пізніше, а саме 17 листопада 1938 р., Сталін і Молотов підписали спільну постанову Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», в якому були відзначені великі недоліки і перегини у роботі керівних органів НКВД. Тут, зокрема, критикували проведення «масових операцій», спрощений порядок ведення слідчих справ, вимогу про надання «лімітів» для масових арештів, одним словом — все те, що стосувалося «єжовщини». Для деяких із засуджених (звичайно, мова йде про тих, кого не розстріляли) критика «єжовщини» виявилася рятівною. Згідно з надрукованою статистикою ГУЛАГу, в 1939 р. звільнили 327400 осіб⁴³. У свою чергу, колишні кати, тобто співробітники НКВД, опинилися у ролі жертв.

Але все це буде пізніше, а вже згаданий приїзд Єжова в Україну в лютому 1938 р. ознаменував кілька інших акцентів в репресивній політиці. Після візиту наркома в Україні працювала надіслана з Москви оперативна бригада ГУГБ НКВД СРСР. Офіційно вона мала на меті підвести підсумки роботи з викриття «шпигуно-троцькістських, правих, військово-фашистських, націоналістичних та інших антирадянських сил» в Україні⁴⁴. Сенс сформульованих на адресу НКВД УРСР зауважень зводилася до того, що чекісти в Україні не змогли завдати удару по «найбільш небезпечним керівним, організаторським, активно-чинним куркульсько-націоналістичним, білогвардійським, шпигунським кадрам»⁴⁵.

По суті, саме «маленький Марат», як називав Єжова Сталін, дав імпульс репресивної чекістської ротації кадрів. Причиною такої ротації, зокрема, був названий «лібералізм» регіональних працівників НКВД. У березні 1938 р. провели спільні закриті партійні збори УГБ НКВД УРСР, в резолюції яких було відзначено, що тільки Єжов під час приїзду в Київ «зумів роздивитись ворогів народу, що просочилися у органи радянської розвідки, викрити та ізолювати їх»⁴⁶.

⁴³ Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. — М.: Республика, 1992. — С. 237.

⁴⁴ См.: Мозохин О.Б. Право на репрессии. Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). — Жуковский–Москва: Кучково поле, 2006. — С. 173.

⁴⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Т. 5. — Кн. 2. 1938–1939. — С. 51.

⁴⁶ Протокол общего закрытого партийного собрания УГБ НКВД УССР // ЦДАГО України, ф. 312, оп. 3а (1938), спр. 48, арк. 38.

Першими жертвами єжовської «проникності» стали, зокрема, секретар парткому УГБ НКВД УРСР Віктор Блюман, начальник секретаріату НКВД УРСР Еммануїл Інсаров (Поляк), заступник начальника відділу кадрів НКВД УРСР Григорій Григор'єв (Фельдман). Чищення чекістських кадрів почалися в регіонах України. Метою було стимулювання беззаперечного виконання директив центру. Ось чому, наприклад, навчав Успенський місцевих чекістів на одній з нарад в 1938 р.: помічників оперуповноважених слід робити начальниками відділень, а начальників райвідділів — начальниками відділів, «витягніть цих людей, вони тоді будуть виконувати всі ваші директиви, тому що будуть відчувати, що саме ви їх вивели в люди»⁴⁷. Таким чином, принцип особистої відданості патрону (який, ясна річ, і раніше існував в комуністичній спецслужбі) в умовах дефіциту чекістських кадрів, а значить і можливості швидкого висунення, набував особливого значення, був важливою умовою розгортання нового туру терору.

Не менш важливою залишалась і константа чекістської роботи — страх бути покараним за невиконання завдань (нехай навіть і несправедних) начальства. Співробітник одного з обласних управлінь НКВД УРСР, який працював в часи «великого терору» і якому вдалося вижити, прокоментував це так: «Слідчі, а слідчими іноді були всі оперативні працівники, ризикували власною свободою і їм загрожувала в'язниця, якщо від своїх підслідних вони не отримають зізнання. При такому становищі слідчі били заарештованих, отримували від них зізнання, й у такий спосіб рятували себе»⁴⁸. І тут саме час сказати ще про одну дуже важливу проблему (яка все ще залишається малодослідженою) — вивчення технології терору.

Технологія терору: замовники та виконавці

На особливу увагу заслуговують свідчення заарештованих наприкінці 1938–1939 рр. й пізніше чекістів, які намагалися виправдатися, відповідаючи на звинувачення в порушенні закону. При цьому дуже часто спливають цікаві подробиці, важливі для розуміння технології терору. Це ще раз змусило замислитися над тим, що дослідник «великого терору» завжди виявляється в полі амбі-

⁴⁷ Дело Зыкова С.А. и других, всего 82 человека // ГДА СБ України, Київ, спр. 5212-фп, т. 4, арк. 338.

⁴⁸ Там само, арк. 351.

валентності між етикою та академізмом. Останній вимагає розуміння механізмів терору, виявлення його ініціаторів. Не підлягає сумніву, що головним ініціатором була Компартія. Разом з тим, важливо розуміти, що серед реалізаторів були конкретні особи. І ось тут етика (в сучасній Україні це й помножена на деякі статті закону) завжди стримувала дослідника, змушувала думати над наслідками, якщо будуть названі імена катів. І все-таки, схоже, без цього не обійтись. Особливо, якщо врахувати, що Сталіну де-не-де (не в Україні) знову ставлять пам'ятники, прославляють його час, намагаються (в тій чи іншій формі) пом'якшити, а по суті виправдати його дії.

Як відомо, першими жертвами «великого терору» стали селяни. І тут були свої нюанси. Досвід України показує, що на першому етапі операції з виконання наказу № 00447, тобто з серпня по грудень 1937 р., найбільшу кількість звинувачень припадає на осіб, які скоїли різного роду кримінальні злочини. Звинувачення також винесено переважно тим, хто в тих чи інших формах висловлював невдоволення політичним режимом, колгоспним ладом, критикував недоліки, передрікав війну з нацистською Німеччиною і падіння сталінського режиму.

Архівні джерела підтверджують, що на початкових етапах терору, в основі, здійснювався адресно, на підставі обліку та попередньої розробки. Підтвердженням цього стали картки про взяття на облік органами ГПУ–НКВД, повідомлення агентурних джерел про ту чи іншу людину, довідки сільських рад (довідки сільських рад готувалися і висилались районними відділеннями НКВД на вимогу 4-го відділу УГБ КОУ НКВД УРСР), характеристики інших органів на особу⁴⁹.

Архівно-слідчі справи дозволяють (хоча й далеко не у всіх випадках) встановити ініціаторів арештів. Такими ініціаторами були не тільки органи НКВД або партійні органи, але й конкретні особи. Справи містять заяви окремих осіб, які свідчать про різні мотиви доносительства. Не слід забувати, що створена і культиво-

⁴⁹ Після офіційної реабілітації в середині 1950 рр. колишні репресовані знімалися з оперативно-довідкового обліку МГБ–КГБ. В довідках про це зазначено, що раніше, в тому числі в період «єжовщини», на цих осіб заводились агентурні справи, які слугували підставою для арешту та засудження. На підставі вказівки КГБ при Раді Міністрів СРСР № 34сс/175сс від 3 червня 1954 р. ці агентурні справи знищувалися.

вана в СРСР атмосфера істерії, викриття «ворогів народу», а також необхідність виконання «лімітів» в пошуках таких ворогів, створювали ідеальні умови для свавілля, зведення особистих рахунків etc.

Разом з тим, вивчення архівно-слідчих справ довело, що не в усіх випадках можна однозначно визначити мотиви арешту особи (наприклад, у багатьох справах відсутні постанови про порушення кримінальної справи, меморандуми оперативних та оперативно-слідчих районних груп, довідки на арешт та ін). Однак, попередній аналіз дав можливість стверджувати, що влада, ініціюючи арешти, перш за все, здійснювала лінію на превентивну протидію, на усунення не тільки реальних, але й еventуальних супротивників. Якщо говорити про селян, то увагу було звернуто на розкуркулених, засланих, раніше заарештованих, тих, котрі служили в армії Української Народної Республіки або інших її структурах, вже судимих, осіб, які відбули термін ув'язнення та повернулися до села. Особливу увагу було приділено втікачам з місць ув'язнення та проживаючим нелегально.

Наприклад, 16 червня 1938 р. уповноваженим УГБ Білоцерківського районного відділення НКВД Київської області Щітковим було підписано постанову про початок слідства по колективній справі «націоналістів», мешканців села Пилипчі Михайла Захаровича Ярмоли, Олексія Йосиповича Назаренка, Степана Демидовича Литвина, Макара Леонтійовича Прасола, Петра Івановича Подвального та Петра Михайловича Ткаченка. З цих осіб Ярмола, Назаренко, Прасол були вислані в 1930 р., Ткаченко був заарештований в 1931 р., Литвина в 1932 р. засудили за грабіж, а в 1933 р. засиляли, Подвальний, як зазначалося у постанові про обрання запобіжного заходу, «був позбавлений виборчих прав, переховувався від висилки, брав активну участь у банді Зеленого, доброволець петлюрівської армії»⁵⁰.

Всім вказаним особам приписали ведення активної антирадянської агітації, а також участь в «українській контрреволюційно-повстанській націоналістичній організації»⁵¹. Всі шість осіб визнали провину і за постановою «трійки» в серпні 1938 р. були розстріляні. В 1961 р. всі шестеро були реабілітовані, оскільки їх судимості не могли служити доказом їх вини в 1938 р., існування

⁵⁰ Дело по обвинению Литвин С.Д., Ярмола М.З. и другие // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 54 943, арк. 6.

⁵¹ Там само, арк. 1.

організації та «причетність до неї всіх залучених по даній справі осіб в ході додаткової перевірки не знайшли свого підтвердження, а проведення ними антирадянської агітації недоведене»⁵².

Виникає питання, на яке ще належить знайти відповідь: чи дійсно зазначені особи могли не любити владу, а влада їх? Абсолютно могло бути. Що і зробило їх жертвами наказу № 00447. Тому, мабуть, правильно буде вважати, що сама система «великого терору» створювала ідеальні умови, коли кожне вираження невдоволення, не кажучи вже про такі «гріхи», як судимості і «сумнівне» політичне минуле, легко могли бути «трансформоване» в злочин стосовно будь-якого громадянина СРСР. Якщо ми зрозуміємо це, то тоді стане ясно, чому подальші розділи ежовської «саги» (наприклад, всі інші накази Єжова, в тому числі етнічні) як би писали вже самі себе.

І ще один важливий аспект. Як вже було зазначено, арешти спочатку виконувалися на основі попередніх обліків. Це так, але виникає питання про якість цих обліків. Найчастіше в них потрапляли невинні і непричетні.

Один з керівних чекістів УНКВД Ворошиловградської області у 1939 р. згадував: «В 1937 році ми отримали вказівку від Донецького Обласного Управління НКВД — оформляти всіх куркулів на «трійку». У відповідності з цими вказівками ми брали довідки сільрад, записували покази свідків і справи доповідали на «трійку». Тоді ще було все в порядку. Складання фіктивних документів почалося вже після того, як була організована нова область... (Мова про Ворошиловградську область. — *Ю. Ш.*). У числі заарештованих було багато куркулів та іншого соціально-чужого елемента, але в процесі документації не завжди вдавалося підтвердити показами свідків їх злочинну діяльність і тоді стали на шлях складання фіктивних протоколів»⁵³.

Отже, по-перше, не слід забувати, що в більшості випадків з самого початку «куркульської операції» необ'єктивними, сфабрикованими на догоду (або за вимогами) співробітникам НКВД, були довідки сільрад. По-друге, з самого початку масової операції, незалежно від наявності оперативних обліків в районах, існува-

⁵² Дело по обвинению Литвин С.Д., Ярмола М.З. и другие // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 54 943, арк. 582.

⁵³ Выписка из протокола совещания сотрудников УНКВД Ворошиловградской области. Июнь 1939 г. // ГДА СБ України, Луганськ, спр. 6737-р, арк. 47.

ли «ліміти», за якими у кожному районі області мали заарештувати 150, 200, 300 і т.д. осіб. Тобто у місцевих чекістів з самого початку були «замовники», невиконання директив яких загрожувало великими неприємностями і просто могло коштувати життя. Це, в свою чергу, розв'язувало руки тим, хто хотів вислужитися.

Ось приклад з Георгієм Кочергінським. У листопаді 1937 – серпні 1938 р. він був начальником ДТО НКВД Північно-Донецької залізниці. Отримавши директиву про «очищення» залізничних станцій і депо від «ворожих елементів», він не став звертатися ні до яких обліків, а санкціонував масові арешти. Кочергінський встановив «ліміт» по відділеннях, кожному оперативному працівнику на ділянці, накреслив стислий термін (2 дні) для виявлення осіб, що підлягають арешту. Для виконання арешту і слідчих дій давав по телефону згоду на арешт, без перегляду фактичних даних, а санкцію прокурора на арешт звів до простої формальності. Крім того, був організований так званий «відстійник», де перебувало безперервно 30 осіб заарештованих з числа тих, що не зізнавалися. У ньому всі арештовані стояли обличчям до стінок, сидіти їм не дозволялося, не кажучи вже про сон. Заарештованих били гумовими рукавами (від гальма). Один з працівників свідчив: «Слід вказати на те, що вказана контрольна цифра на арешт, відповідно до наказу Кочергінського, щоб то не стало повинна була бути виконана оперативним співробітником, в іншому випадку — він буде виключений з партії та відданий суду «як ворог»⁵⁴.

Втім, «замовники» зверталися не тільки до чекістів. Усе ще малодослідженою залишається роль міліції у здійсненні ежовських масових операцій. Багато працівників міліції також були засуджені за фабрикацію справ, а після арешту дали цікаві свідчення, як саме вони реалізували поставлені надзавдання. Наприклад, начальник Чигиринського відділення міліції Григорій Чижов (засуджений 1938 р.) в 1937 р., після отримання ежовського наказу по «куркульських операціях», дав вказівки інспекторам оформити в терміновому порядку для подання на «трійки» справи про кримінальні елементи шляхом опитування активу села, вимагаючи при цьому від кожного працівника районного відділу міліції виконання контрольного завдання на певну кількість справ. Як зазначалося на

⁵⁴ Протокол очної ставки, произведенной между обвиняемыми Кочергинским Георгием Израилевичем и Кузнецовым Николаем Митрофановичем. 4 марта 1939 г. // ГДА СБ України, Донецьк, спр. 5778, т. 5, арк. 45.

суді, замість «належних довідок про судимість осіб, оформлених на судову трійку, які повинні бути витребувані від судорганів, Чижов ввів практику фіксування судимості осіб, котрі представляються до репресування, зі слів свідків»⁵⁵.

Така ж ситуація була з «національними» операціями. Співробітник Лугинського районного відділу НКВД Житомирській області свідчив, що були отримані настанови з області «арешти провадити без наявності компрометуючих матеріалів, а з переліку і національною ознакою, тобто поляків заарештовували як польських шпигунів та учасників»ПОВ»; німців — як німецьких шпигунів, а росіян та українців заарештовували в тому випадку, якщо хто-небудь із заарештованих давав на них показання про їх участь в будь-якій контр-рев. організації»⁵⁶.

Таким чином, ми бачимо, що з самого початку масових операцій в основі їх був симбіоз правдивих і неправдивих уявлень про реальних та уявних супротивників режиму. Для реалізаторів сталінсько-ежовської лінії це, з одного боку, створювало сприятливі (в сенсі свавілля) умови, а з іншого, — породжувало труднощі, оскільки треба було домагатися наперед заданих результатів.

У цих умовах все, як підкреслював Сталін, вирішували кадри. Не випадково Леплевський і Успенський, зробивши кар'єру наркома внутрішніх справ УРСР, починали з критики попередників. Леплевський закликав очистити органи від людей Балицького, а Успенський в січні 1938 р. на одній з перших нарад у НКВД УРСР поставив завдання «закінчити розгром кадрів Балицького» і «привидитися до кадрів Леплевського»⁵⁷. Це означало, що черговий репресивній хвилі передувала чекістська кадрова чистка (її масштаби могли бути різними), яка слугувала, крім іншого, хорошим виховним уроком тим, хто залишався працювати.

При Леплевському до кінця 1937 р. було заарештовано більше 200 співробітників УГБ НКВД УРСР, 134 співробітники міліції, 38 командирів і політпрацівників прикордонних військ, 45 співробітників Ушосдора. Їх звинуватили в причетності до «троцькістсько-терористичної організації, агентури ряду іноземних розвідок,

⁵⁵ Приговор по делу группы сотрудников милиции. 10, 11, 13 августа 1938 г. // ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 31, спр. 69, арк. 317.

⁵⁶ Протокол допроса Д. Г. Соколова. 21 сентября 1957 г. // ГДА СБ України, Житомир, спр. 7503, т. 2, арк. 33.

⁵⁷ Протокол общего закрытого партийного собрания НКВД УССР. 10 грудня 1938 г. // ЦДАГО України, ф. 312, оп. 1а (1938), № 8, арк. 34.

латиської фашистсько-шпигунської організації»⁵⁸. При Успенському, протягом 1938 р., тільки в апараті НКВД УРСР було заарештовано 261 «зрадника, учасника правотроцькістської організації, інших антирадянських формувань та шпигунів іноземних розвідувальних органів», а всього в 1938 р. в Україні було арештовано 994 співробітника НКВД⁵⁹.

Після лютого 1938 р. «єжовського» приїзду до Києва у НКВД УРСР створили свого роду «чекістську інквізицію» — оперативно-слідчу групу УГБ НКВД УРСР. Вона спеціально займалася «чищенням» чекістських кадрів. Групу очолював Давид Перцов, до неї входили Федоров, Смирнов, Рижов, Лабузев, Горобець та інші. Для групи виділили приміщення у новому будинку НКВД на вулиці Садовій (нині це будинок Кабінету міністрів України). Там же влаштували внутрішню в'язницю, де розміщували колишніх співробітників НКВД. Це були і працівники апарату НКВД, і чекісти з периферії. На момент створення групи заарештованих співробітників НКВД було приблизно 30–35 осіб. Незабаром ситуація змінилася: тільки від 21 лютого до 30 квітня 1938 р. було заарештовано 241 співробітник НКВД УРСР⁶⁰. Оперативно-слідча група УГБ проіснувала до травня 1938 р., коли Перцова перевели на посаду заступника начальника УНКВД по Харківській області⁶¹. Після цього заарештованих київських чекістів перевели в спецкорпус Лук'янівської в'язниці в Києві, а заарештованих в областях повернули в місця їх арештів.

Природно, кількість арештованих чекістів неспівставна з тим, що встигали зробити (під керівництвом того чи іншого наркома) навіть ті чекісти, яких заарештовували. Наприклад, при Балицькому в першому півріччі 1937 р. в Україні було заарештовано 10901 осіб, а в другому півріччі того ж 1937 р. вже при Леплевському — 148672. Тим не менш, Успенського і це не влаштувало, і він в одному з документів, направленою до Москви, стверджував, що при Леплевському «проводились масові, огульні і необґрунтовані арешти з тією метою, щоб не зачепити осіб, що організують центри антирадянських формувань, що Леплевський створював вели-

⁵⁸ Див.: *Шаповал Ю.І.* Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. — К: Генеза, 2001.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Дело по обвинению М. В. Френкеля // ГДА СБ України, Київ, спр. 49855фп, т. 1, арк. 125.

⁶¹ Там само, арк. 66.

кий галас навколо масових арештів та зовнішню видимість активної боротьби з контрреволюцією, це стримує розгром керівних центрів українських антирадянських формувань»⁶².

Масові арешти при Успенському (а лише за перше півріччя 1938 р. було заарештовано 88966 осіб)⁶³, після його арешту будуть розцінені як «ворожа робота»⁶⁴, а арешти чекістів — як «винищення кадрів по всій системі НКВД»⁶⁵. Однак, у виступах на загальних закритих партійних зборах апарату НКВД УРСР, які відбулися в грудні 1938 р., простежувалася тенденція засуджувати лише арешти чекістів: «Було б грубою помилкою заперечення факт розгрому ворожої контрреволюції на Україні. Ця робота проведена, незважаючи на опір ворожого колишнього керівництва, в особі Балицького, Леплевського та Успенського»⁶⁶.

З приводу опору колишніх наркомів внутрішніх справ УРСР можна сумніватися. Але щодо активних дій тих, хто реалізовував партійне замовлення, сумнівів немає. Наприклад, начальник одного з обласних управлінь НКВД УРСР у липні 1938 р. дав підлеглим такий дозвіл: «Дозволяю, якщо це петлюривець, політбандит, контрабандист, польський або німецький націоналіст, дописати йому, негіднику, в протокол 40 % того, що він не говорить. За це вас ні партія, ні радянський народ не засудять»⁶⁷.

Ми вивчили конкретні приклади дій чекістів у різних регіонах України. Наприклад, у грудні 1938 р. був заарештований Лаврентій Якушев (Бабкін), колишній начальник Житомирського обласного управління НКВД (він очолював управління з жовтня 1937 по лютий 1938 р.)⁶⁸. У червні 1939 р. його засудили до 20 років виправно-трудових таборів, але в жовтні 1941 р. судимість зняли. Хоча було добре відомо, що саме робилося під його керівництвом.

⁶² Объяснительная записка к отчету об итогах оперативной работы НКВД УССР с 1 октября 1936 г. по 1 июля 1938 г. // ГДА СБ України, Київ, ф. 42, спр. № 312, арк. 24.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Протокол общего закрытого партийного собрания НКВД УССР. 10 декабря 1938 г. // ЦДАГО України, ф. 312, оп. 1а (1938), № 8, арк. 238.

⁶⁵ Там само, арк. 209.

⁶⁶ Там само, арк. 206.

⁶⁷ Заявление заместителя начальника Житомирского областного управления НКВД Леснова-Израилева военному прокурору. 1938 г. // ГДА СБ України, Житомир, спр. 18824, т. 1, арк. 292.

⁶⁸ Див.: *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941. – М.: Звенья, 1999. – С. 462.

Наприклад, він особисто брав участь у побиттях ув'язнених, засуджених до смертної кари, в спаленні 11 ув'язнених. Він санкціонував те, що засуджені самі копали собі могили, по 200–250 чоловік їх пов'язували, вибудовували в чергу і розстрілювали на очах у інших ув'язнених. За санкцією Якушева в ув'язнених відбирали цінні речі, добротний одяг, не видаючи квитанцій, складалися фіктивні відомості про отримання засудженими грошей, зданих в касу в'язниці.

Так, начальник внутрішньої тюрми та комендант УГВ УНКВД наприкінці грудня 1937 р. «змушував засудженого старого-інваліда ... мати статеві зносини з розстріляної жінкою, що лежала серед трупів розстріляних, обіцяв за це його звільнити. У момент виконання старим вимоги... його застрелили на трупі цієї жінки»⁶⁹. Крім того, як зазначено в документі, складеному в січні 1939 р., підпорядковані Якушева з його відома «займалися витяганням кирками і кліщами золотих зубів з рота трупів розстріляних ...»⁷⁰.

Подібних епізодів про реальну роботу представників режиму, який присягнув в любові до соціальної справедливості і демократії, на жаль, дуже багато.

Підбиваючи підсумки, слід підкреслити необхідність подальших досліджень історії «великого терору», його специфічних рис в тому чи іншому регіоні, технології насильства. Такі дослідження, основані на реінтерпретації, на осмисленні раніше недоступного документального і фактичного матеріалу, є актуальними не тільки для аналізу ретроспективи. Це важливо для розуміння реальної природи сталінського ладу, якому його адепти хочуть повернути привабливий і респектабельний образ.

Досвід України підтверджує, що ініціюючи арешти «ворогів народу», влада, перш за все, здійснювала лінію на усунення реальних і евентуальних супротивників. Саме це завдання, в першу чергу, вирішували співробітники органів НКВД, фальсифікуючи справи, прагнучи домогтися «успіху» за будь-яку ціну. Разом з тим, це була частина стратегії планомірного знищення тих категорій населення, які вже були на обліку, як ненадійні або соціально небезпечні. У цьому сенсі не можна вважати «єжовщину» проявом нерегульованого або сліпого терору.

Це, однак, не виключало і проявів місцевої ініціативи, мотивованих страхом невиконання вказівок начальства, кар'єристськими

⁶⁹ ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 321, порядковий 59, арк. 2–3.

⁷⁰ Там само.

міркуваннями, зокрема, прагненням продемонструвати активність у боротьбі з різного роду «ворожими» або «шпигунськими» елементами.

Завершу словами італійського письменника і антифашиста Ігнаціо Сілоне. Ще до колапсу СРСР він написав про необхідність «правди подробиць», про те, що відбувалося там, тому що «головна правда, правда про устрій більше не підлягає жодному сумніву для всіх, хто думає, пише або говорить — чесно»⁷¹. Пошук «правди подробиць» — справа непроста. Крім іншого, вона вимагає професіоналізму та знання джерел. Особливо, коли йдеться про складні і багатопланові проблеми. Саме до них належить історія «великого терору».

⁷¹ Сілоне І. Еще раз о правде истории // Континент (Париж). — 1975. — № 2. — С. 361.

*Віктор Ченцов, Дмитро Архірейський
(Дніпропетровськ)*

Особливості «великого терору» 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині

Chentsov V., Arkhireyskiy D. The peculiarities of «the great terror» of 1937–1938 in Dnipropetrovs'k region.

The article is dedicated to the regional peculiarities of «the great terror» of 1937–1938 in Dnipropetrovs'k region.

В репресивній політиці радянської держави особливе місце посідають репресії 1937–1938 років. За своїм масштабом, кількістю жертв, соціальною спрямованістю, зрештою, наслідками ці репресії в науковій літературі отримали назву «великого терору».

Проблема «великого терору» на даний момент вже має солідну історіографію. Істориками досліджено його основні причини, технологія впровадження, форми, негативний вплив на суспільство тощо. Вивчаються соціальний склад жертв репресій, організаційні, ідеологічні та структурно-кадрові аспекти діяльності органів-виконавців «великого терору». Останнім часом дослідження даної проблеми все частіше мають узагальнюючий характер. Триває вивчення регіональних особливостей політичних репресій взагалі і «великого

терору», зокрема. Дана стаття присвячується проведенню репресій на Дніпропетровщині.

Як відомо, підґрунтям для «великого терору» стали ухвали пленуму ЦК ВКП(б), що відбувся у лютому–березні 1937 р. Відповідно до них Дніпропетровській обком КП(б)У зобов'язав членів партії створювати працівникам НКВС «умови для максимальної активізації своєї безпосередньої роботи». Особливим завданням місцевих репресивних органів стало викриття якомога більшої кількості «ворогів народу»¹.

Задля виконання такого завдання структури НКВС посилили слідчі дії, розширили діапазон обвинувачень проти представників різних соціальних груп. Дніпропетровщина не стала винятком. Тут, як і в інших областях, репресії здійснювались за такими категоріями обвинувачень (специфічною мовою чекістського відомства): 1) належність до антирадянських політичних партій (сюди відносили й троцькістів); 2) належність до контрреволюційних організацій; 3) фашисти; 4) церковники-сектанти; 5) білогвардійці; 6) за національними лініями (представники різних етнонаціональних груп); 7) колишні куркулі; 8) кримінальні злочинці; 9) інший контрреволюційний елемент; 10) шпигуни; 11) зрадники Батьківщини; 12) участь у терорі; 13) диверсійна діяльність; 14) шкідництво; 15) контрреволюційна повстанська діяльність; 16) контрреволюційна або антирадянська агітація; 17) інші злочини².

З метою забезпечення більшої ефективності репресій слідчі НКВС часто-густо обвинувачували людей в одночасному скоєнні кількох злочинів, переплітаючи «лінії», «партії», «організації», напрями і види діяльності. Однією з найхарактерніших ознак «великого терору» було створення співробітниками органів радянської держбезпеки міфічних контрреволюційних та шпигунських організацій, фальсифікація судових справ, за якими виносились масові вирoki.

Так, у квітні 1937 р. на Дніпропетровщині був розгромлений так званий «паритетний центр», до складу якого нібито входили завідувачий відділом місцевого обкому партії Р. Філіпов, секретар

¹ Галузевий державний архів Управління Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), Дніпропетровськ, ф. 1, спр. 12, арк. 43.

² Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Іст.-стат. дослід. — Донецьк: Вид-во Донецьк. нац. ун-ту, 2003. — С. 152.

міському Є. Левітін, професори М. Александров, Л. Фельдман, О. Мікей та інші³. 30 квітня вдруге був заарештований колишній ректор Дніпропетровського університету М. Куїс. Його змусили підписати протоколи, в яких містилися «визнання» про існування у Дніпропетровську «троцькістсько-меншовицької» та «інженерної контрреволюційної» організацій, нібито об'єднаних у «паритетному центрі»⁴. До складу першої організації слідчі НКВС включили професора Інституту фізичної хімії В. Фінкельштейна, декана історичного факультету університету М. Александрова, доцента кафедри діалектичного матеріалізму С. Молчанова, професора Вищої комуністичної сільськогосподарської школи Л. Фельдмана, професора Фізико-технічного інституту О. Реву та інших⁵.

Учасниками другої організації «призначили» Харитонову, Брука, Гельбуха. Виїзні сесії Верховного Суду СРСР засудили до розстрілу 14 вересня 1937 р. М. Куїса, В. Фінкельштейна, Л. Фельдмана, 17 вересня — С. Молчанова, 3 жовтня — О. Брохіна, 27 жовтня — М. Александрова. О. Мікей на суді відмовився від своїх свідчень, які під тиском давав на попередньому слідстві, і йому присудили десять років таборів⁶.

За задумом співробітників НКВС ці люди входили до контрреволюційних угруповань «правих», розгром яких на Дніпропетровщині завершився арештом голови облвиконкому І. Гаврилова, керівника земельного управління Я. Сердюка, ректора університету І. Єфімова та інших. За першу половину 1937 р. в області було репресовано 703 особи⁷. Ректора Єфімова «вписали» до «терористичної» групи, учасниками якої зробили переважно співробітників університету: парторга О. Хохлова, помічника ректора з навчальної частини В. Данішевського, асистента П. Симоненка, студента С. Новгородського, військового керівника університету М. Попова. Цю групу обвинуватили у підготовці теракту проти наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова, а також у зв'язках з місцевими «троцькістами» — аспірантом Гореславцем, завідувачим університетською їдальнею Саминським та іншими⁸. Судові засідання за

³ ГДА СБ України, Дніпропетровськ. Фонд кримінальних справ, спр. П-7147, П-7366, П-8206.

⁴ Там само, спр. П-8099.

⁵ Там само, спр. П-5167, П-7655, П-14083, П-14643.

⁶ Там само, спр. П-4675, П-7555, П-8206.

⁷ Там само, ф. 1, спр. 14.

⁸ Там само. Фонд кримінальних справ, спр. П-3825, П-7771, П-13640.

справами зазначених осіб закінчувалися здебільшого засудженням до розстрілу. Ректор Єфімов, зокрема, був розстріляний 15 вересня 1937 р.⁹

На початку липня 1937 р. у Києві заарештували колишнього першого секретаря Дніпропетровського обкому партії М. Хатаєвича, якого обвинуватили у створенні обласного «блоку правої і троцькістської опозиції». Після цього до в'язниць НКВС запроторили більшість вищих функціонерів регіону: П. Ветрова, М. Лебензона, І. Федяєва, О. Носача та інших. «Ворогами народу» виявилися вісім з десятих членів президії облвиконкому. Ув'язнили секретарів Червоногвардійського, Павлоградського, Олександрійського, Люксембурзького районних партійних комітетів, директора облуправління держбанку Дубинського, завідуючого міськвідділом народної освіти Сандомирського і багатьох інших¹⁰. Були репресовані люди з найближчого оточення Хатаєвича — Ф. Ксенофонтів, С. Пишменний, Л. Рубінштейн, В. Юрченко, Л. Мілх, М. Гольденберг, І. Міхеєнко, К. Васильєв, Д. Гуревич, Г. Полбіцин, Б. Балк, І. Скрипник, В. Яблонський, Ф. Кинжалов, В. Шубріков та інші.

З особливою затаєністю чекісти шукали на Дніпропетровщині українських націоналістів. 1937 р. в області репресували за цією категорією обвинувачення завідуючого відділом народної освіти С. Крупка, професора Гірничого інституту Г. Євреїнова, письменників М. Минька, О. Шпота, Й. Саковського та інших.

Окрема справа була заведена на професора Д. Яворницького, за формулюваннями слідчих НКВС — «натхненника українського націоналістичного підпілля»¹¹. Націоналістами і ворогами народу були оголошені директор обласного краєзнавчого музею Чигиринський, співробітники музею Олександров, Ладиженська, Онищенко, Коломієць, завідуючий фондами Садовий та інші. Багато осіб з оточення Яворницького арештували за обвинуваченням у належності до «українського націонал-фашизму». Серед них були професор Франк, професор Медичного інституту Ю. Петровський, професори Транспортного інституту Скуратов, Малов, професори Гірничого інституту Гамеля, Гуськов¹².

⁹ ГДА СБ України, Дніпропетровськ. Фонд кримінальних справ, спр. П-3825, П-7770, П-7771, П-7773.

¹⁰ Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації. Фонд кримінальних справ, спр. П-3733.

¹¹ ГДА СБ України, Дніпропетровськ. Фонд кримінальних справ, спр. П-4728, П-7782, П-13641, П-13899, П-22764.

¹² Там само, спр. П-6858, П-18733, П-20180.

Репресивні заходи вживалися до дружин репресованих. Так, до таборів потрапили дружини ректора Єфімова, доцента Молчанова, співробітника Гідрогеологічного інституту Букова та інші. Діти репресованих, як правило, потрапляли до інтернатів, розлучаючись з батьками інколи назавжди¹³.

В 1937 р. у Дніпропетровській області була розкрита так звана «змова військових». Від 1 червня до 1 грудня було заарештовано 390 командирів місцевих військових частин, у тому числі 153 представники вищого командного складу. Серед репресованих були, зокрема, командир 7-го стрілецького корпусу Ф. Рогольов, військовий комісар та начштабу корпусу Кавалерс та Євгенєв¹⁴.

У межах так званої всесоюзної «змови у комсомолі» на Дніпропетровщині були заарештовані секретарі обкому комсомолу О. Вікторов, В. Хлистун, Е. Гейро, секретар Дніпропетровського міського А. Шевченко, редактор молодіжної газети Ю. Заферман, завідувачий сектором обкому ЛКСМУ К. Железняк, завідувачий відділом обкому П. Бройт, секретар ЛКСМУ заводу ім. Леніна Ватін, секретарі міськкомів ЛКСМУ Кривого Рогу, Нікополя, Павлограду та інші. Комсомольців звинувачували у створенні молодіжної «контрреволюційної троцькістсько-терористичної організації» й засуджували, як правило, до смерті¹⁵.

Впродовж 1937 р. не припинялися репресії проти «церковників і сектантів». У серпні 1937 р. в області, зокрема, була викрита «українська фашистська організація церковників» на чолі зі священником О. Яновським¹⁶. Здійснювалися масові арешти представників окремих етнонаціональних груп, які мешкали на Дніпропетровщині — латишів, персів, румун, греків, японців, вірмен тощо. Найбільш масштабні акції були здійснені у липні 1937 р. проти німців, у вересні — проти поляків, які обвинувачувалися у шпигунстві, диверсіях і т. п.

Загалом у другій половині 1937 р. у Дніпропетровській області було репресовано 16421 осіб. За категоріями, що містилися у чекістській статистиці, протягом року на Дніпропетровщині заарештували 8117 колишніх «куркулів» (це склало 12,2 % від загаль-

¹³ ГДА СБ України, Дніпропетровськ. Фонд кримінальних справ, спр. П-4912, П-4932.

¹⁴ Там само, спр. П-5162, П-12372; ф. 2, спр. 13, арк. 1–45.

¹⁵ Там само, спр. П-4988, П-7363, П-7365, П-7530.

¹⁶ Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 12, арк. 46–48.

ної кількості заарештованих за цією категорією в Україні та 47,4 % від загалу заарештованих в області); 5995 «колишніх людей» (10,2 % та 34,9 % відповідно), 555 «декласованих» осіб (3,8 % та 3,2 %); 172 служителів релігійних культів (3,6 % та 1 %); 67 кустарів (4,8 % та 0,4 %); 796 непрацюючих (26,3 % та 4,6 %); 477 службовців (11,1 % та 2,8 %); 47 селян-одноосібників (1,9 % та 0,3 % відповідно); 256 колгоспників (20,1 % та 1,5 %); 380 робітників (48,9 % та 2,1 %); 80 червоноармійців і представників молодшого командирського складу РСЧА (9,3 % та 0,5 %); 176 командирів РСЧА (16,3 % та 1 %); 6 працівників НКВС (2,5 % та 0,1 % відповідно)¹⁷.

Навіть побіжний аналіз даного переліку соціальних категорій показує політико-ідеологічний підхід радянського режиму до стратифікації суспільства. Переважають категорії, які явно не вписувались у суспільство, де переміг соціалізм (про це заявив Й. Сталін на XVII з'їзді ВКП(б) у лютому 1934 р.). Отже, на них, у першу чергу, спрямовувався «великий терор» чи «велика чистка»: держава захищала суспільство від «соціальних пережитків». Поняття «інтелігенція» взагалі вилучалось із цього переліку, а її представники розподілялися між кількома категоріями. В той же час чи можна назвати працівників НКВС окремою соціальною групою населення?

З вищенаведених статистичних даних видно, що вістря репресій в Дніпропетровській області націлювалось на «колишніх куркулів», «колишніх людей», непрацюючих (домогосподарки, утриманці, пенсіонери), декласованих осіб та службовців.

Щодо великого відсотку репресованих «колишніх куркулів», особливо у промислово розвинутих Донецькій, Дніпропетровській та Київській областях, то український історик В. Нікольський пояснює це так: «Колишні куркулі, яких вислали в роки примусової колективізації, після завершення терміну покарання часто густо не поверталися в рідні місця, так як їх майно та хати були конфісковані, і тому, в умовах колгоспів не могли вести навіть дуже обмеженого «присадибного» господарства. Вони відправлялися в інші регіони України — промислово більш розвинуті, де можна було знайти роботу. Тим більше, що області мали дефіцит у робочій силі, в основному — некваліфікованій. Тому й відсотки заарештованих колишніх куркулів у цих областях були більшими»¹⁸.

¹⁷ Нікольський В.М. Вказ. праця. — С. 242–254.

¹⁸ Там само. — С. 243.

За кількістю репресованих «колишніх людей» Дніпропетровщина опинилася не на останніх місцях в республіці. Це можна пояснити тим, що для інтелігенції, а «колишні» представляли переважно саме її, у промисловій області з великою кількістю індустріальних об'єктів, культурних установ та навчальних закладів було достатньо можливостей отримати роботу, перекваліфікувавшись у «спеців», службовців тощо.

Щодо достатньо великого відсотка репресованих непрацюючих, то можна сміливо припустити, що тут переважно йдеться про членів родин постраждалих партійних функціонерів, службовців, військових, які часто-густо ставали також жертвами державного терору.

В цілому у Дніпропетровській області протягом 1937 р. було репресовано 17124 особи, що склало 10,7 % від загального числа репресованих в УРСР¹⁹. Динаміка національного складу репресованих в області у 1937 р. була такою: українців було заарештовано 8053 особи (або 9,5 % від загальної кількості репресованих українців в республіці), німців — 3689 (22,6 %), поляків — 3026 (9,9 %), росіян — 880 (7,1 %), євреїв — 69 (1,7 %)²⁰.

1938 рік не пом'якшив каральну політику держави. Вже у січні заарештовано секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У Н. Марголіна, голову облвиконкому М. Нікітченка, директора Дніпродзержинського металургійного заводу І. Манаєнкова²¹.

За статистичними даними, за перше півріччя 1938 р. у Дніпропетровській області було заарештовано 11835 осіб, засуджено — 6996, розстріляно — 6407, тобто до в'язниць щодоби в середньому кидали 65 осіб, засуджували по 38 — 39 осіб. За національною ознакою було репресовано українців — 5760, німців — 2648, поляків — 912, росіян — 702, болгар — 508, білорусів — 431, євреїв — 278. Серед сільських жителів репресії охопили в цей час 7558 осіб, у містах — 4277, у тому числі 3373 робітників і службовців промислових підприємств, 1007 — торговельних та кооперативних установ, 347 представників навчальних закладів, 874 службовців держустанов, 242 працівників транспорту, 112 військовослужбовців, 55 працівників НКВС²².

¹⁹ Нікольський В.М. Вказ. праця. — С. 338.

²⁰ Там само. — С. 339–344.

²¹ ГДА СБ України, Дніпропетровськ. Фонд кримінальних справ, спр. П-8560, П-14379.

²² Там само, спр. П-20233; ф. 1, спр.14, арк. 37–68.

1938 р. відбулися певні зміни у спрямованості арештів проти категорій обвинувачених за політичним забарвленням. Порівняно з попереднім роком, за висновками В. Нікольського, «збільшилися показники по категоріях членів антирадянських партій, учасників контрреволюційних буржуазних націоналістичних організацій, білогвардійців, інших контрреволюційних елементів; зменшилися — по категоріях церковників та сектантів, фашистів, по національних лініях, колишніх куркулів, кримінальних злочинців»²³. За статистичними звітами обласного управління НКВС, у першій половині 1938 р. соціальний склад заарештованих на Дніпропетровщині був таким: «колишні люди» складали 39,1 % від загалу заарештованих, «колишні куркулі» — 20,4 %, службовці — 15,5 %, робітники — 9,5 %, колгоспники — 8,2 %²⁴.

Таким чином, пік сталінських репресій на Дніпропетровщині прийшовся на другу половину 1937 – першу половину 1938 р. В цей час була заарештована найбільша кількість людей — 29521 особа. Якщо врахувати, що тодішнє населення області складало 3 млн. 424 тис. чоловік, то репресували кожного 115-го її мешканця²⁵.

Масові репресивні акції були зупинені постановою Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та проведення слідства». Відмежовуючись від злочинів проти власного народу, сталінське керівництво, перекладало відповідальність за попередні репресії на структури НКВС. Як наслідок, репресували співробітників каральних органів. За фальсифікацію справ «ворогів народу» на Дніпропетровщині були заарештовані найодіозніші енкаведисти області: Є. Кривець, П. Коркін, Я. Флейшман, М. Березовський, І. Дараган, О. Волков та інші (слід зазначити, з органів НКВС окремі співробітники «вилучалися» раніше). Зокрема, на Дніпропетровщині в першому півріччі 1938 р. після кадрових чисток «кількість молодняка» (за чекістськими формулюваннями) доходила до 40 %. Але в цей час скоріше позбавлялися людей, які мали сумнів у доцільності масштабів репресій. Саме через це заарештували співробітників обласного УНКВС Сивича, Талинського та інших.

Від листопада 1938 р., після вказаної вище постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б), відбувалися процеси, переглядалися справи

²³ Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 167.

²⁴ Там само. – С. 261.

²⁵ ГДА СБ України, Дніпропетровськ, ф. 1, спр. 14, арк. 16.

деяких категорій в'язнів з метою їх звільнення. Так, у грудні 1938 р. Криворізький міськвідділ НКВС змушений був звільнити 60 арештантів²⁶.

Незважаючи на загальне зниження кількості репресованих, наприкінці 1938 р. чекісти у Дніпропетровській області звинувачували представників молоді у профашистській агітації, родинних зв'язках з раніше репресованими, намаганнях організувати повстанські загони, у тероризмі, антирадянській агітації тощо. Серед репресованих опинилися А. Класс, Х. Гох, С. Аккерт, П. Дік, Н. Воркарь, П. Василін, А. Маслак, М. Карпов, П. Трет'як, Д. Герцен, А. Куц та багато інших осіб.

Отже, якщо узагальнити дані про репресованих у Дніпропетровській області під час «великого терору», можна констатувати, що найбільш постраждалими за соціальними ознаками виявились селянство і інтелігенція, за національними — українці та представники двох національних меншин — німці і поляки. Це дозволяє зробити деякі висновки щодо загальних наслідків репресій 1930-х рр. і «великого терору», зокрема. *По-перше*, вони спричинили до майже повного зникнення польського та німецького компонентів у національно-культурній сфері життя області. *По-друге*, змінився склад інтелігенції. На заміну її репресованим представникам прийшли нові, більш слухняні і лояльні до радянської влади вчителі, агрономи, лікарі. В умовах припинення політики «українізації» правлячий режим не був зацікавленим у відновленні нової україномовної версти інтелектуалів. У комплексі з репресіями проти україномовних селян це, на наш погляд, стало фактором у зміні мовного балансу в регіоні на користь російської мови.

²⁶ ГДА СБ України, Дніпропетровськ. Фонд кримінальних справ, спр. П-2320, П-7099, П-21078, П-22065, П-24266, П-31059, П-31064; ф. 2, оп. 1, спр. 12; ГДА СБ України, Запоріжжя. Фонд кримінальних справ, спр. 23746.

Олег Бажан
(Київ)

«Великий терор» на Полтавщині
(за матеріалами Галузевого державного архіву
Служби безпеки України)

Bazhan O. «The great terror» in Poltava region (based on documents of the archive of Security service of Ukraine)

Based on the unknown documents from the archive of Security service of Ukraine, the author investigated to what results led the fulfillment of executive orders of the NKVD in Poltava region.

Для характеристики масштабності й жорстокості політичних репресій у СРСР в серпні 1937 – листопаді 1938 рр. світова історіографія використовує термін «Великий терор» (за назвою книги Роберта Конверта, якій увів цю дефініцію до наукового ужитку). Попри велику кількість літератури, присвяченої дослідженню політичних репресій доби радянського тоталітарного режиму, серед вчених тривають дискусії щодо справжніх мотивів Й. Сталіна у розгортанні масових каральних акцій. Осмислюючи природу «Великого терору», частина дослідників шукає причини чекістських операцій по «вичищенню» населення Радянського Союзу від «ворожого елементу» у підготовці сталінського керівництва до Другої світової війни. Інші — прагнуть пояснити здійснення терористичних акцій бажанням радянських лідерів остаточно позбутися класових ворогів в умовах нової Конституції (5 грудня 1936 р.), яка проголошувала побудову соціалізму в СРСР.

На думку С. Кульчицького, загроза вільних виборів, викликана радикальними змінами процедури формування радянських органів влади на основі прийнятої Конституції, дозволила Сталіну отримати від партійно-радянського апарату «карт-бланш» на застосування державного терору¹.

Серед фахівців, які вивчають специфіку радянської епохи довоєнного періоду, побутує думка, що каталізатором політичних репресій в СРСР, і в Україні зокрема, у 1937 р. могло стати не завжди виправдане поширення стаханівського руху у різних га-

¹ Див. докладніше: *Кульчицький С.* Подарунок Сталіна радянському електорату (До 70-річчя Великого терору) // *День*. – 2007. – 31 березня.

лузях народного господарства. Аварії, вимушені простої, дезорганізація виробництва, спричинені гонитвою за рекордами, партійне керівництво перекладало на «саботажників стаханівського руху», «шкідників», яких заповзято стали виявляти органи державної безпеки серед інженерно-технічних працівників шахт, фабрик та заводів².

Таким чином, аналіз сучасних наукових досліджень проблем сталінських репресій, дає можливість стверджувати, що в другій половині 1930-х рр. масовий терор у Радянському Союзі мав не тільки попереджувальний характер, але й до нього спричиняли глибинні економічні й політичні чинники.

Архіви центральних органів влади СРСР переконливо свідчать, що в добу «Великого терору» в епіцентрі репресій перебувала Україна. На її території за період «Великого терору» арештували 198918 осіб, з них до розстрілу — 123421 особу³.

Зловісний смерч «Тридцять сьомого» не оминув Полтавщини. Уявлення чекістів про «засміченість» класовими ворогами утвореної у вересні 1937 р. Полтавської області демонструє віднайдений автором документ «Паспорт Полтавської області» (він мав гриф «Для службового користування» — *О. Б.*). В ньому зазначалося: «Місто Полтава до 1937 року було місцем вислання білогвардійських, контрабандистських та інших антирадянських елементів... В роки існування «української директорії» на чолі з авантюристом Петлюрою (уродженець міста Полтави — *О. Б.*) у всіх повітах Полтавської губернії були створені націоналістичні організації: «Просвіта», «Українська партія боротьбистів» і «Українська партія соціалістів революціонерів», які організували і очолили українсько-націоналістичні банди для боротьби з молододою Радянською респуб-

² Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 1930-х років в Україні. — Донецьк, 1996; Бут О.М., Добров П.В. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-ті роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. Видання 2-ге, виправлене і доповнене. — Донецьк, 2002; Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. — К., 2002; Васильєв В.Ю. «Великий терор» (1937–1938 рр.) у вугільній промисловості Донбасу та його вплив на економічний розвиток УРСР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. праць. — К., 2005. — С. 143–156.

³ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Іст.-стат. дослід. — Донецьк, 2003. — С. 402.

лікою... Після розгрому цих банд їх ватажки та натхненники Петлюра, Левицький, Шелухін та інші втекли за кордон. На території Полтавської області, в теперішній час проживає значна кількість їх родичів та організаційних зв'язків⁴...»⁵. Наголос на те, що «Полтавщина є батьківщиною ватажків українських націоналістів, як-то Петлюра, Левицький, Карась» позначиться на ході масових операцій, проведених обласним управлінням НКВС (УНКВС).

Як посилення «оперативного натиску на куркульський прошарок», з якого в минулому формувалися петлюрівські «політкримінальні банди», було сприйнято працівниками УНКВС на чолі з А. Петерс-Здебським оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова за № 00447 від 30 липня 1937 р. «Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів». Прикметно, що масштаби операції планувалися згори, за рішенням політбюро ЦКВКП(б), вказівкою союзного НКВС. Відповідно до партійної настанови та оперативного наказу, 17 жовтня 1937 р. НКВС УРСР встановив для Полтавської області ліміти «ворожих елементів», які підлягали арешту і розстрілу у порядку адміністративного проведення справ через «трійку»: за 1-ю категорією (розстріл) — 300 осіб, за 2-ю (тюремне ув'язнення) — 500 осіб⁶. Упродовж трьох наступних днів рішення змінили. 21 жовтня 1937 р. надійшла нова вказівка від наркома внутрішніх справ УРСР І. Леппевського щодо встановлення розмірів нових лімітів: перша категорія — 500 осіб, друга — 1500 осіб⁷. З листування щодо ходу операції дізнаємося, що 1 грудня 1937 р. начальник 8-го відділу НКВС УРСР Л. Мунвез здійснив «розкладку» додаткового ліміту для «трійки»: 300 осіб — 1 категорія, 700 осіб — 2 категорія. 17 грудня до УНКВС надійшла чергова телеграма, в якій наводилась «розкладка» додаткових лімітів стосовно 1-ї категорії для обласної трійки — 400 осіб.

Бажання вислужитися перед республіканським керівництвом спонукала Петерса-Здебського 3 лютого 1938 р. звернутися Мунвеза з проханням збільшити ліміт у 1-й категорії на 300 осіб, у 2-й — на 700⁸.

⁴ Так в тексті.

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). Колекція документів.

⁶ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 32, арк. 54.

⁷ Там само, арк. 77.

⁸ Там само, арк. 128.

З матеріалів фонду 42 «Оперативно-статистична звітність» Галузевого архіву Служби безпеки України довідуємось, що в ході виконання наказу № 00447 на Полтавщині було репресовано 3377 осіб.

Синхронно з «наступом на куркулів» в області упродовж 20 серпня – 20 листопада 1937 р. здійснювалися заходи, пов'язані з реалізацією оперативного наказу НКВС СРСР за № 00485 від 11 серпня 1937 р. та «Закритого листа про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР». З 1432 осіб, заарештованих на Полтавщині по «польській лінії», лише 808 були поляками за національністю⁹. Згідно з наказом НКВС СРСР за № 00439 від 25 липня 1937 р., місцеві чекісти взяли за реалізацію «німецької операції», в ході якої за ґратами опинилось 89 жителів області (70 німців, 11 українців, 8 росіян). З підписанням 20 вересня 1937 р. оперативного наказу НКВС СРСР № 00593 щодо репресування так званих «харбінців» органи держбезпеки зосередили свої зусилля на виявленні колишніх службовців Китайсько-Східної залізниці та реемігрантів Манчжоу-Го, які можливо працювали на стратегічних об'єктах Полтавської області. Результати операції по «харбінській лінії» на 4 січня 1938 р. виглядали так: засуджено по 1-й категорії 10 осіб; по 2-й категорії — 1 особа, за НКВС СРСР рахується 6 осіб. Комплекс оперативних заходів застосували працівники УНКВС у проведенні восени та взимку 1937 р. операцій по ліквідації міфічних шпигунсько-диверсійних організацій, агентів латиської (30 осіб), румунської (3 особи) та інших розвідок¹⁰.

В останній декаді листопада 1937 р. Петерс-Здебський повідомив Леплевського про ліквідацію на території Полтавської, Харківської та Дніпропетровської областей української повстанської контрреволюційної організації, до якої входили викладачі середніх шкіл Полтави, працівники МТС, ветлікарі, бригадири колгоспів, а також «відомий націоналіст» — професор Щепотьєв (всього 203 особи, з них на 20 листопада 1937 р. заарештовано 79 чол.¹¹).

Ретельно поставився апарат УНКВС до виконання завдань, порушених у телеграмі НКВС УРСР за № 83921 від 28 грудня 1937 р., в якій зокрема зазначалось: «Негайно переглянути всі

⁹ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 31, арк. 176.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само, ф. 16, оп. 32, спр. 61, арк. 95–102.

обліки і розробки по сіоністах, заарештувавши антирадянський сіоністський актив.» У згаданому вище «Паспорті Полтавської області» зверталась увага, що у Полтаві та Кременчуцькому, Лубенському, Кобеляцькому, Лохвицькому, Миргородському та Пирятинському районах активно діяли антирадянські сіоністські організації («Поалей-Ціон», «Гашомер-Гацоір», «Маккабі», «ЄВОСМ» та ін.), учасники яких «проводили ворожу націоналістичну діяльність та займались збором шпигунських даних на користь англійської розвідки¹²».

Уявити масштабність різноманітних операцій, проведених за вказівками НКВС УРСР на території Полтавщини у другій половині 1937 р., дозволяють цифрові дані про оперативно-слідчу роботу УНКВС:

«1. Всього заарештовано з 1 червня 1937 р. по 10 січня 1938 р. – 6932 чол.

Число заарештованих розбивається по лініям:

Троцькістів та правих	151 чол.
Учасників військово-фашистської змови	42 чол.
Українських націоналістів.....	1046 чол.
По польській к-р та ш/п ¹³	1312 чол.
Німецькій к-р. та ш/п	140 чол.
Японській к-р. та ш/п	28 чол.
Грецькій к-р	37 чол.
Латиській к-р	53 чол.
Церковно-сектантській к-р	443 чол.
Куркульській операції	3377 чол.
Дружин зрадників Батьківщини	256 чол.
Сіоністів	27 чол.
Інші злочини	20 чол.

2. Всього засуджено з 1 червня 1937 р. по 10 січня 1938 р. – 4566 чол.

по 1-й категорії	1987 чол.
по 2-й категорії	2579 чол.

а) засуджено Військовою колегією	30 чол.
по 1-й категорії	23 чол.
по 2-й категорії	7 чол.

¹² ГДА СБ України. Колекція документів.

¹³ «Контрреволюції та шпигунству».

З них:

Троцькістів, правих та українських націоналістів	13 чол.
По 1-й категорії	9 чол.
По 2-й категорії	4 чол.
Учасників військово-фашистської змови	17 чол.
По 1-й категорії	14 чол.
По 2-й категорії	3 чол.

б) Засуджено Військовими трибуналами, спецколегією та
Особливою нарадою:

Всього	278 чол.
По 1-й категорії	29 чол.
По 2-й категорії	249 чол.

З них:

Троцькістів, правих та українських націоналістів ..	95 чол.
По 1-й категорії	21 чол.
По 2-й категорії	74 чол.

в) Засуджено НКВС СРСР по довідках:

	Всього	1-а кат.	2-а кат.
Поляків	797	678	119
Німців	50	47	3
Харбінців	11	10	1
Разом:	858	735	123

Крім того, засуджено Трійками:

Поляків	2 чол.

Рахується за НКВС СРСР нерозглянутих довідок:

По поляках	452 чол.
По німцях	94 чол.
По латишах	30 чол.
По греках	10 чол.
По румунах	3 чол.
По харбинцях	6 чол.
Разом:	595 чол.

Результати по куркульській операції:

Засуджено по наданих лімітах	3400 чол.
З них: По 1-й категорії	1200 чол.
По 2-й категорії	2200 чол.

Репресовані по куркульській операції вилучені:

По місту 475 чол.
 По селу 2925 чол.

Всього проведено 8 відкритих процесів:

По ним засуджено 34 чол.
 По 1-й категорії 14 чол.
 По 2-й категорії 20 чол.

З них:

а) по шкідництву у сільському господарстві 5 чол.
 Засуджено: по 1-й категорії 2 чол.
 по 2-й категорії 3 чол.
 б) по шкідництву в тваринництві 11 чол.
 Засуджено: по 1-й категорії 8 чол.
 по 2-й категорії 3 чол.
 в) по шкідництву в системі Заготзерно та
 Комітеті заготівель 18 чол.
 Засуджено: по 1-й категорії 4 чол.
 по 2-й категорії 14 чол.

4. Засуджено жінок зрадників Батьківщини 2 чол.»¹⁴

*Соціальний стан більшості заарештованих
 виглядав таким чином:*

№	Соціальний стан репресованих	Заарештовано осіб
1.	Куркулі	2638
2.	Колишні люди (дворяни, торговці, жандарми)	1761
3.	Декласований елемент	467
4.	Служителі релігійних культів	361
5.	Кустарі	69
6.	Домогосподарки, пенсіонери, утриманці	58
7.	Службовці	47
8.	Одноосібники	66
9.	Колгоспники	31
10.	Робітники	14
11.	Військовослужбовці	61
12.	Колишні члени ВКП(б)	81
13.	Члени ВЛКСМ	21
	<i>ЗАГАЛОМ</i>	<i>5573</i> ¹⁵

¹⁴ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 33, арк. 75–78.

¹⁵ Там само, спр. 31, арк. 23.

Проте результати діяльності УНКВС не влаштували центральний апарат. На початку 1938 р. спеціально утворена комісія виявила серйозні порушення у роботі обласного управління. Оргвисновки не забарилися. 26 лютого 1938 р. М. Єжов призначив начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Київській області О. Волкова на посаду начальника Полтавського УНКВС, а наступного дня, 27 лютого 1938 р. Петерс-Здебського було заарештовано, як учасника контрреволюційної змовницької військово-повстанської організації.

Прибувши до Полтави, новопризначений начальник відразу отримав оперативне завдання від наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, викладене у шифрограмі № 40076 від 1 березня 1938 р.: «завдати цілеспрямованого удару... по організуючих кадрах контрреволюційного підпілля»¹⁶. Через 5 днів Волков інформував Київ: «на 5 березня по білогвардійській операції заарештовано — 114, з них вищій, середній комсклад білої армії 77, нижчий склад — 26... Викрито 5 ровсівських¹⁷ організацій, заарештовано — 22. Шпигунсько-повстанських резидентур — 1, заарештовано — 2»¹⁸.

У донесенні від 8 березня 1938 р. Волков доповідав Успенському про результати проведеної «петлюрівської операції». За грати потрапила 101 особа: «членів центральної ради — 1, середнього комскладу — 77, молодшого комскладу — 3»¹⁹. На 14 березня 1938 р. кількість заарештованих на Полтавщині в ході «петлюрівської операції» зростає до 284 осіб, які нібито входили до 8 повстанських організацій²⁰. За короткий проміжок часу слідчі обласного УНКВС просунулися у фабрикації справи «РОВС». За першу половину березня 1938 р. було розкрито 6 осередків «білогвардійського підпілля», 308 осіб заарештовано²¹, у справі проходило більш як півтисячі чоловік.

Березневі арешти 1938 р. послужили підґрунтям Волкову та його підлеглим для створення міфічного «Українського націоналіс-

¹⁶ *Золотарьов В.* Олександр Успенський: особа, час, оточення. — Х., 2004. — С. 120.

¹⁷ «Российский общевоинский союз».

¹⁸ ГДА СБ України, ф.42, спр. 39, арк. 72.

¹⁹ Там само, арк. 73.

²⁰ Там само, арк. 134

²¹ Там само.

тичного центру на Полтавщині», за участь у якому заарештовано понад 1000 осіб²².

На пристрась Волкова до створення міфічних масштабних контрреволюційних організацій звертав увагу у серпні 1939 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулов: «Після створення оперативно-слідчих груп (в перших числах березня 1938 р. сформовано 5 міжрайонних оперативних слідчих груп в Полтаві, Кременчуці, Лубнах, Миргороді та Золотоноші — О. Б.) Волков провів оперативну нараду, на якій заявив, що Україна має вже кілька сформованих повстанських армій, вказавши при цьому, що ці формування необхідно ліквідувати та заарештувати до 30 тисяч учасників. Він попередив оперпрацівників, що антирадянських однаків та дрібних груп не існує, та ознайомив присутніх зі схемою — діаграмою контрреволюційних повстанських формувань з нібито існуючим центром. Після чого начальниками оперативних груп стали створюватися стрункі організації за військовим принципом, які склалися з загонів, рот, батальйонів і навіть полків, і в такому вигляді справи надавались для розгляду Особливій трійці УНКВС, яка заслуховувала в день більш ніж 100 справ²³».

Під час фабрикації в червні 1938 р. справи «Священний союз партизанів» Волкову навіть довелося стримувати своїх заповзятих підлеглих, які вигадали надмірну кількість фіктивних контрреволюційних організацій. Він аргументував свою позицію: «фальсифікація буде надто наочною»²⁴.

Прикметно, що до початку арештів у справі «Священний союз партизанів», УНКВС не мало ні агентурних, ні слідчих даних про діяльність контрреволюційної організації серед колишніх червоних партизан. Проте Волков дав розпорядження ще раз допитати раніше заарештованих «троцькіста» Федорченка (колишнього керівника партизанського загону) та боротьбиста Мачинського, а також командира 75 стрілецької дивізії Тищенка з метою отримати «розгорнуті» свідчення про наявність повстанських штабів в області.

²² Лошицький О. «Лабораторія-2»: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 135.

²³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 61, арк. 266. Підписані Кобуловим матеріали розслідування мали назву «Про викривлення в оперативно-слідчій роботі в УНКВС по Полтавській області».

²⁴ Там само, арк. 267.

Вигадаючи «керівні» протоколи допитів, Волков припустився відвертих помилок. Так, в показах Мачинського і Федорченка вказувалося, що Полтавський обласний штаб сформований в 1930 р., в той час, як Полтавська область була створена тільки 1937 р. У протоколах допитів Тищенка були вказані як учасники антирадянської повстанської організації колишні червоні партизани, яких він не знав.

Крім того, для розгортання справи чекістами був заарештований агент «Грязнов», який дав свідчення про вербовку ним в підпільну організацію більше 40 чоловік. Згодом провокатора «Грязнова» було виставлено як учасника антирадянського угруповання та рішенням «трійки» засуджено до вищої міри покарання.

За вказівкою Волкова арешту підлягали особи, які в минулому брали участь в партизанському русі. Тому заарештували 311 осіб, з яких 123, після перевірки в 1939 р., були звільнені з-під варти²⁵.

За допомогою провокаційних методів ведення слідства, фальсифікації слідчих документів було сконструйовано справу терористичної молодіжної організації «Молода генерація». Під прес репресивної машини потрапили працівники ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, комсомольський актив області. В 1939 р. з 32-х заарештованих 23 особи були визнані невинними²⁶.

Незаконні арешти проводились серед співробітників Полтавського обласного управління НКВС. За період 1938 р. їх було заарештовано 79 чоловік. Чистка торкнулась як співробітників держбезпеки та міліції, так і працівників тюремних закладів області. На 2 липня 1939 р. з обласного управління НКВС звільнено 59 осіб. На початку 1938 р. для ведення слідства у справах заарештованих співробітників НКВС була створена «особлива слідча група» під керівництвом молодшого лейтенанта держбезпеки Алексеєва. В результаті застосування протиправних та провокаційних методів слідства з арештованих співробітників створили міфічну контрреволюційну право-троцькістську терористичну організацію²⁷.

Правова вакханалія спостерігалась в ході розгрому «шпигунських гнізд» національних меншин. Згідно статистичним даним про

²⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 61, арк. 262, 267.

²⁶ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – К.; Полтава, 1992. – С. 36.

²⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 61, арк. 269–276.

діяльність УНКВС у січні–липні 1938 р., на Полтавщині за звинуваченнями в «польській контрреволюції та шпигунстві» було заарештовано 1152 особи, «німецькій контрреволюції та шпигунстві» — 234. В області виявлено 4 особи, нібито «причетних» до антирадянської діяльності на користь Румунії, 15 осіб, запідозрених у «чеському шпигунстві», 6 чол., які розгорнули протиправну діяльність на користь Болгарії. Упродовж зими–літа 1938 р. співробітниками УНКВС була сформована «доказова база» на 58 громадян, звинувачених у «латвійській контрреволюції та шпигунстві». З 1 січня до 1 серпня 1938 р. на Полтавщині заарештовано 6791 особу, з них 6713 за національністю були: 5891 українців, 367 росіян, 206 євреїв, 183 поляки, 37 німців, 19 латишів, 6 болгар, 4 греки²⁸.

Одночасно репресії торкнулися служителів релігійних культів. На фронті боротьби з «церковно-сектантською контрреволюцією» полтавські чекісти упродовж зими–літа 1938 р. зуміли «виявити» 74 представника різних конфесій, вороже налаштованих проти радянської влади.

Сигнал про припинення великої соціальної чистки, розпочатої 1937 р., сталінське керівництво подало у своєрідний спосіб — шляхом прийняття спільної постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства» від 17 листопада 1938 р., яка мала на меті покласти край нехтуванню законів юриспруденції у чекістській діяльності. Обговорення постанови вищого партійно-державного керівництва країни серед оперативного складу Полтавського УНКВС відбувалось у руслі викриття жахливих порушень законності, грубих викривлень при веденні слідства²⁹. В доповідній записці від 11 січня 1939 р. на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берія новий заступник начальника Полтавського УНКВС С. Поляков зізнавався: «Якщо я в минулій доповідній записці вказував про наочне на практиці застосування незаконних методів слідства (побиття заарештованих, тривалі безперервні нічні та денні допити, довгочасне стояння на ногах і т.п.) і про перекручення під час допитів свідків, при організації очних ставок — то минула декада роботи над заарештованими не тільки підтвердила це, але і показала, що всі питання постали дуже гостро, і що викривлення під час слідства і застосування

²⁸ Лошицький О. Вказ. праця. — С. 175–176. Національність інших в чекістських документах не вказувалась.

²⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 33, спр. 46, арк. 80–93.

незаконних методів допитів мали місце в набагато більших розмірах, ніж я це підозрював... Партійні збори виявили додатково і ряд інших викривлень, що мали місце в роботі УНКВС, до них в першу чергу відносяться:

- а) складання фальсифікованих, так званих «провідних» протоколів допитів по ряду справ: «РОВС», по к.-р. повстанським партизанським формуванням, по справі контрреволюційної терористичної організації «Молода Генерація», по справі диверсійно-шкідницької організації з лікарів у м. Кременчуці;
- б) залучення, за показами заарештованих, зайвих осіб, непричетних до к.-р. діяльності допитуваних, — це особливо стосується членів партії, керівного складу районів, співробітників УНКВС та заарештованих по справі «Молода Генерація»³⁰.

Прийняті постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 17 листопада 1938 р. рішення про запровадження персональної відповідальності працівників НКВС за кожний незаконний арешт викликали паніку серед оперативного складу Полтавського УНКВС. Більшість начальників райвідділів, за свідченнями начальника 3-го відділу УНКВС по Полтавській області Платонова, «міцно розгубилися і не знали, що їм робити зі слідчими справами». Так, наприклад, начальник Нехвороцанського районного відділу НКВС Варич спробував звільнити заарештованих, які відмовились від своїх показів, на основі 20-ти хвилинного допиту. В Гельмязівському та Шишацькому районах співробітники УНКВС зі слідчих справ заходилися викидати старі протоколи допитів. Начальник Лубенської тюрми Дамрін особисто ознайомлював заарештованих жінок з постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, переконував в тому, що «незабаром багатьох заарештованих звільнять, так як слідство за справами проводилось неправильно»³¹.

Виправляти ситуацію, яка склалась під час перегляду раніше заведених слідчих справ, випало на долю нового начальника Полтавського УНКВС М. Бухтіярова (Волкова арештували 14 січня 1939 р.). 23 січня 1939 р. на оперативній нараді, присвяченій виконанню рішень РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р., Бухтіяров закликав присутніх не забувати, що «удар по ворогу в Полтавській області нанесений великий, але як видно з переглянутих агентурних справ, ще багато прийдеться попрацювати над

³⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 33, спр. 46, арк. 94–96.

³¹ Там само, арк. 106, 110, 112.

розкриттям прихованих ворогів, які проводять свою ворожу діяльність»³².

Таким чином, призупинений механізм політичних репресій мав знову запрацювати. Зупинити остаточно його вдалося лише в часи «горбачовської перебудови».

³² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 33, спр. 46, арк. 105.

*Леонід Місінкевич
(Хмельницький)*

«Великий терор» 1937–1938 рр. на Хмельниччині

Misinkevich L. «The great terror» of 1937–1938 in Khmelnytskyi region.

The article is dedicated to the ways that put into practice the policy of repression in Khmelnytskyi region.

Сторінки історії України радянської доби під тиском комуністичної ідеології висвітлювалися упереджено, необ'єктивно. Нині прагнення істориків спрямовано на переосмислення минулих років, ліквідацію «білих плям», відновлення історичної справедливості щодо наших співвітчизників, які зазнали необґрунтованих репресій з боку держави. Відкритий доступ до державних архівів дав можливість вивчення причин свавілля, політичних репресій. Раніше ця площина нашої історії була надійно схована адміністративно-командною системою за допомогою жорсткої цензури, таємничості архівних матеріалів, що мали гриф «Цілком таємно».

За роки радянської влади мільйони людей стали жертвами свавілля необмеженої влади комуністичного режиму, зазнавши необґрунтованих репресій за політичні, релігійні переконання, соціальні та національні ознаки. Непоправних і невинуватих втрат зазнало українське суспільство. Внаслідок масових репресій, які охопили всі верстви населення, було обірване і покалічене життя сотень тисяч наших співвітчизників, розстріляних, знищених у концентраційних таборах, в'язницях, на засланні. Значних людських втрат зазнало населення прикордонного Подільського регіону — Хмельниччини.

Метою цієї статті є спроба розглянути процеси, пов'язані з проведенням репресивної політики радянської влади на теренах Поділля, розкрити механізм цих заходів, звернути увагу на їх

спрямованість, специфіку тощо. Зазначена тема має свої перспективи дослідження, оскільки дає можливість з'ясувати місце політичних репресій у формуванні тоталітарної системи, усвідомити місце та роль реабілітаційних заходів у політиці режиму наприкінці 1930-х рр.

Як свідчать архівні джерела, найбільш поширеними методами репресій на Поділлі стали масові депортації населення. Перші кроки в цьому напрямку були зроблені першим секретарем ЦК КП(б) України С. Косіором 20 жовтня 1934 р., коли за його ініціативи був направлений запит секретарю ЦК ВКП(б) Л. Кагановичу про дозвіл на виселення з прикордонних районів України сімей куркулів. Телеграма ЦК ВКП(б) від 9 грудня 1934 р. надавала можливість управлінським структурам республіки розпочати роботу по організації переселення. Була створена спеціальна комісія з високоставлених керівників партійних, урядових, військових органів, НКВС для підготовки відповідних пропозицій¹.

Політбюро ЦК КП(б) 17 грудня 1934 р. рішенням встановило прикордонний режим в 11 районах України, а 20 грудня того ж року в постанові «Про переселення з прикордонних районів» запропонувало провести виселення одноосібників, а також колгоспників, «яких не можна визнавати благонадійними в умовах прикордонної смуги»². 23 січня 1935 р. ЦК КП(б)У прийняв чергову постанову «Про переселення з прикордонної смуги», за якою 8300 господарств колгоспників та одноосібників, що не проявили себе у зміцненні кордону і колгоспного ладу, переселялися у віддалені від кордону райони, а на їх місце мали прибути 4000 кращих колгоспників Київської і Чернігівської областей³.

Переселення до Донецької та Дніпропетровської областей було здійснене з 20 лютого до 10 березня 1935 р., в ході якого з регіону переселили 2854 сім'ї. В Ярмолинецькому районі із сіл Куєво, Фрамполь, Сказинці, Татаринці, Нове Село, Грабина, Томашівка, Соколівка, Баснячино, Волудринці, Шарівка, Буйволівці було відправлено 250 родин (1063 особи). Серед них 400 осіб були віднесені до «антирадянських елементів» як колишні петлюрівці, дворяни, куркулі, релігійні активісти, контрабандисти, сім'ї, родичі яких

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 16, спр. 11, арк. 241, 294.

² Там само, спр. 12, арк. 316.

³ Там само, спр. 11, арк. 62.

втекли за кордон та були засуджені за контрреволюційну і шпигунську діяльність та інші несвідомі елементи⁴.

Розглядаючи громадян польської національності як потенційних ворогів, секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський надіслав лист до секретаря ЦК КП(б)У М. Попова, в якому зазнавав, що «на території Вінницької області, особливо в прикордонних і форпостних районах осіла значна кількість польського населення. Серед цієї категорії наявні особи, підозрювані у шпіонажі, колишні контрабандисти, сім'ї втікачів з-за кордону, релігійний актив та інший контрреволюційний елемент, що є базою для роботи противника у нас». З метою подальшого очищення кордону, форпостів і вузлів, залізничних пунктів Вінницької області обком КП(б)У просив санкціонувати проведення переселення в тиллові райони України 1500 польських сімей⁵.

Політбюро ЦК КП(б)У, підтримавши пропозицію Вінницького обкому партії, 14 листопада 1935 р. прийняло рішення про переселення 1500 польських сімей з подальшим розселенням у Харківській, Донецькій і Дніпропетровській областях. Через місяць були доведені контрольні цифри з виселення сімей з районів області: Городоцький — 250 родин, Шепетівський — 180, Волочиський — 151, Проскурівський — 150, Ізяславський, Славутський, Плужнянський, Сатанівський, Антонінський, Старокостянтинівський райони — по 100 сімей у кожному, Козятинський — 80, Базалійський — 50 та Жмеринський — 39 родин⁶.

Згідно існуючим положенням політбюро ЦК КП(б)У звернулося з проханням надати санкцію на депортацію сімей до ЦК ВКП(б). Відповідь не забарилася. У грудні 1935 р. вище політичне керівництво країни не лише дало дозвіл на виселення, а й довело на місця відповідні ліміти, які склали по Проскурівському районі — 150 родин, Волочиському — 151. Виселення проведено з 5 по 15 січня 1936 р. Як зазначалося у звіті спеціальної комісії, «без особливих ускладнень»⁷.

За постановою політбюро КП(б)У від 25 листопада 1935 р. «Про переселення польських і німецьких господарств з прикордонної

⁴ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХм.О), ф. П-301, оп. 1, спр. 268, арк. 34–40.

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 12, арк. 343.

⁶ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВін.О), ф. П-136, оп. 3, спр. 371, арк. 4.

⁷ Там само, арк. 5–6.

смути», передбачалося навесні 1936 р. переселити 6–7 тисяч господарств за межі України⁸, а 17 січня 1936 р. було прийнято ще одне рішення переселити в Казахстан 5 тисяч господарств, з них 3 тисячі з Київської і 2 тисячі з Вінницької областей⁹.

У ході реалізації настанов, викладених у листі голови обласної комісії по переселенню, місцеві органи влади, райкоми партії проявили надмірну завзятість. Із запланованої тисячі господарств Плузжнянський, Славутський, Шепетівський та Берездівський райони намітили для переселення 1677 сімей із 46 населених пунктів: 1367 родин колгоспників та 310 — одноосібників. Найбільше, 518 сімей, нібито мали терористичні та шпигунські зв'язки, 420 — родичів за кордоном, 270 — належали до контрабандистів та 123 — належали до релігійних активістів¹⁰.

Особливо посилилася депортація польського населення після постанови Ради Народних Комісарів за № 776–130 від 28 квітня 1936 р. про переселення «як політично неблагонадійних поляків» з України в Алма-Атинську, Карагандинську, Кокчетавську, Північно-Казахстанську і Талди-Курганську області в кількості 35820 осіб¹¹.

Перший етап депортації польських сімей в Казахстан розпочався 20 травня і продовжувався до 10 червня 1936 р. Переселено 2047 сімей з 6 районів Поділля: Проскурівського — 249, Волочиського — 500, Шепетівського — 384, Славутського — 303, Берездівського — 273 та Плузжнянського 374 польські сім'ї¹².

Ще більш жорсткі ліміти були встановлені для польського населення Подільського краю на другому етапі депортації «польського контрреволюційного і націоналістичного елементу». Підтвердженням цього є цілком таємна директива Вінницького обкому КП(б)У від 19 липня 1936 р., надіслана секретарям Кам'янець-Подільського, Шепетівського та Проскурівського окружкомів КП(б)У, секретарям райкомів партії Ляховецького, Ізяславського, Антонінського, Теофіпольського, Полонського, Базалійського, Городоцького, Ярмолинецького, Орининського, Смотрицького і

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 12, арк. 346.

⁹ Там само, арк. 49.

¹⁰ ДАХм.О, ф. П. 458, оп. 1, спр. 423, арк. 2, 14.

¹¹ Бугай М.Ф. Депортація населення з України (30–50-ті роки) // Укр. іст. журн. — 1990. — № 10. — С. 34.

¹² ДАВін.О, ф. П-136, оп. 3, спр. 371, арк. 4.

Старокостянтинівського районів, яка передбачала переселення поляків із прикордонних районів області в Казахстан. Для проведення депортації в районах формувалися комісії в складі першого секретаря райкому КП(б)У (голова комісії), голови райвиконкому і начальника районного відділення НКВС. До 10 серпня комісії повинні були укласти поіменні списки осіб, визначених для переселення¹³.

Укладаючи списки польського населення на виселення, районні партійні, радянські та правоохоронні органи проявляли «наполегливість» у проведенні роботи, яка характеризувалася, передусім, визначенням додаткового резерву. По області він становив 1322 родини. У Базалійському районі резерв нараховував — 94 сім'ї, Городоцькому — 129, Сатанівському — 91, Ярмолинецькому — 108, Смотрицькому — 128, Кам'янець-Подільському — 101, Орининському — 45, Чемеровецькому — 95, Антонінському — 300, Полонському — 60, Ляховецькому — 46, Ізяславському — 47, Старокостянтинівському — 46 сімей. Лише один Теофіпольський район надіслав повідомлення обкому КП(б)У, що всі резерви вичерпані¹⁴.

Протягом 1935–1936 рр. з Поділля організованим порядком було виселено 11634 польські та німецькі родини, а це щонайменше 46500 громадян¹⁵. Серед депортованих переважали поляки. У результаті виселення з географічної карти зникли окремі населені пункти. Одна лише згадка залишилася про село Каєтанівку Великолазучинської сільської ради, яке колись було у Базалійському районі.

Примусове переселення з батьківщини у далекі краї, здебільшого на необжиті землі, вже само по собі було трагедією для людей. Проте і на новому місці проживання депортовані не переставали бути підозрілими, потенційно несвідомими і антирадянськими елементами. Серед них органи НКВС найчастіше шукали «ворогів народу», часто піддавали депортованих необґрунтованим репресіям.

В Україні з допомогою ідеологічного апарату посилилося нагнітання атмосфери страху, підозрливості. Передові статті газет, журналів були насичені заголовками, які «викривали» шпигунів, диверсантів, вбивць, ворогів народу, троцькістів, що намагалися реставрувати капіталізм. В атмосфері такого загального психозу й підозрі-

¹³ Стасюк І., Прокопчук П., Шептицький В. Подільських поляків виселяли в Казахстан // Подільські вісті. — 1998. — 4 серпня.

¹⁴ ДАВін.О, ф. П-136, оп. 3, спр. 362, арк. 25–34.

¹⁵ Жезицький В.Й. Масові депортації населення Поділля // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 131.

лості, страху і озлобленості вже мало кого дивували арешти людей, які нічим не виділялися, не були причетні до жодної антирадянської акції.

Маховик репресій набрав особливо великих обертів після лютого–березневого 1937 р. Пленуму ЦК ВКП(б), на якому знову приділялася значна увага темі «шкідництва». Звалюючи на «шкідництво» провали в економічному та соціальному будівництві, беззаперечно стверджувалося, що залишки колишніх панівних класів посилювали опір, прагнули зробити все, аби перешкодити будівництву соціалізму. Вимога пленуму посилити боротьбу з класово-ворожими елементами була активно підтримана в партійних і державних структурах.

Про свою беззастережну боротьбу з «ворожими елементами» у радянському суспільстві заявив ХП з'їзд КП(б)У. Партійні комітети давали конкретні рекомендації щодо організації роботи по викриттю «ворогів народу». У листі секретаря Вінницького обкому партії Співака від 31 серпня 1937 р. були висловлені побажання профспілковим комітетам, щоб звітна кампанія «допомогла повністю викрити і викорчувати всіх і всяких ворогів народу, що притаїлися та не забезпечують перебудови всієї профспілкової роботи»¹⁶.

На місцях дуже ретельно виконували директиву обкому. Завідуючий культосвітнім відділом Шепетівського окружного КП(б)У Наймушин інформував, що ряд шкіл і апарат окрнаросвіти укомплектований соціально ворожими працівниками. Зокрема, в 5 школах Шепетівського району працюють 8 вчителів, які ведуть контрреволюційну, антисемітську агітацію, займається шпигунською діяльністю. Була висловлена необхідність терміново зняти з роботи і віддати під суд інспектора окрнаросвіти Маркевича за зрив підготовки шкіл до нового навчального року¹⁷.

Друга половина 1937 р. ввійшла в історію республіки як період надзвичайно жахливих репресій мирного населення. Нині, коли ведеться дослідницька робота над науково-документальною серією книг «Реабілітовані історією», важко сказати, скільки серед цих людей було громадян, що представляли національні меншини. Але без сумніву можна стверджувати, що за кількістю втрат від репресій у роки великого терору найбільше постраждали після українців поляки. Адже виконувався цілком таємний «Оператив-

¹⁶ ДАХм.О, ф. П-458, оп. 1, спр. 503, арк. 86.

¹⁷ Там само, арк. 66, 92.

ний наказ Народного комісара внутрішніх справ СРСР» за № 00485 від 11 серпня 1937 р., який вимагав «розгрому антирадянської роботи польської розвідки»¹⁸.

Вивчаючи архівно-слідчі справи УСБУ по Вінницькій та Хмельницькій областях, можна помітити загальну тенденцію: всі справи велися поспіхом. Заарештовані, які опиралися і не бажали зізнатися у скоєних злочинах, піддавалися повторним допитам, які нерідко тривали кілька днів підряд. До них застосовувалися заходи фізичного впливу, знущання. Переважна більшість заарештованих змушена була визнати скоєні злочини.

Слідчі в багатьох випадках задовольнялися визнанням заарештованими якоїсь дрібної вини, як правило, речових доказів їх злочинної діяльності у справах не було. Наприклад, машиніст колгоспу с. Зелена Волочиського району І. М. Криковський визнав себе винним у тому, що неякісно відремонтував молотарку в 1937 р. і вона одразу вийшла із ладу. Цим самим на кілька днів затягнувся обмолот хліба, і він, проводячи повторний ремонт, збільшив кількість зароблених у колгоспі трудоднів. Коваль І. Б. Квасневський підковував коней так, що після цього вони не могли одразу піднятися на ноги, і таких випадків було 5. І. М. Крюковський, І. Б. Квасневський та ще 12 колгоспників із с. Зелена зізнались в аналогічних провинах. Всі 14 осіб особливою трійкою УНКВС по Кам'янець-Подільській області були засуджені до розстрілу за шкідництво в сільськогосподарському виробництві та контрреволюційну націоналістичну пропаганду серед населення, підготовку збройного повстання в тилу Червоної Армії¹⁹. Колгоспник з с. Кременна Городоцького району П. К. Хацький визнав себе винним у тому, що ляв радянську владу, коли господарство його батька розкуркулили, а під час хлібозаготівель у 1932 р. сказав, що селян грабують з усіх боків²⁰. Колгоспник з с. Ружа Орининського району Г. М. Коробчук, заперечуючи свій зв'язок з польською розвідкою, визнав, що, будучи бригадиром у колгоспі, шкодив господарству тим, що погано організовував працю колгоспників у своїй бригаді, за що і був звільнений правлінням з посади²¹. За ці «провини» особлива нарада при НКВС СРСР засудила П. К. Хацького до вищої міри

¹⁸ З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 15.

¹⁹ ДАХм.О, ф. 6193, оп. 12, спр. П-7052, арк. 199, 207–208, 229–237.

²⁰ Там само, спр. П-19162, арк. 26, 27.

²¹ Там само, спр. П-15684, арк. 12.

покарання, а Г. М. Коробчуку визначили міру покарання — 10 років ув'язнення у виправно-трудовому таборі.

Категорично заперечували свій зв'язок з польською розвідкою жителі Старокостянтинова вчителька Цезарина Гончарова-Середзинська та сімдесятидворічний Петро Шик. У слідчих органів не було якихось конкретних матеріалів про вину заарештованих. Але особлива нарада при НКВС СРСР винесла обом вирок — розстріл²². Відкидали звинувачення у підтримці зв'язків із закордоном та організації контрреволюційної боївки «ПОВ» голова Холодецької сільської ради Волочиського району М. А. Охота, голова цього ж колгоспу В. М. Лозанський та касир фінансового відділу Волочиського райвиконкому Л. К. Вишинський. Незважаючи на те, що слідство не мало жодних матеріалів, які б підтверджували їх вину у скоєнні кримінального злочину, справи цих громадян розглядалися на засіданні особливої трійки УНКВС по Кам'янець-Подільській області, де був винесений вирок — вища міра покарання²³.

Вишукуючи шпигунів і контрреволюціонерів, фальсифікатори вдавалися до грубих підтасовок. Брехня і намова щедро вкладалися в чужі уста. Часто конкретні особи, що проходили по кримінальній справі у ролі свідків, навіть не знали про це, не підписували протоколів, хоч на них стояли їх підписи. Характерною є справа колгоспників с. Завалійки Волочиського району С. Й. Габателя, Г. І. Грушковського, С. Т. Мельника, А. А. Габателя, М. І. Мельника та А. Л. Мельника, яких звинуватили в антирадянській пропаганді та «підготовці до активних повстанських дій в момент збройного вторгнення Польщі на територію СРСР».

Заарештовані тривалий час заперечували вину, стверджували, що не належать до антирадянської організації. Здалися селяни лише після застосування до них фізичного впливу та пред'явлення їм зізнань «свідків». справи на цих громадян були переслані у Москву. Відповідь не забарилася. Постанова була короткою — розстріляти. При перегляді справи у травні 1959 р. названі у протоколах за 1937 р. свідки заявили: Р. С. Трач, що її «ніхто не допитував і вона показань ніяких і нікому не давала», а Ф. І. Кушнір розповів, що «1937 р. його викликали в УНКВС для допиту, але він ніяких свідчень про антирадянську діяльність звинувачува-

²² ДАХм.О, ф. 6193, оп. 12, спр. П-6550, арк. 100, 103, 135–139.

²³ Там само, спр. П-6977, арк. 52–54.

них не давав. Протокол був складений співробітниками УНКВС і під загрозою ним підписаний»²⁴.

Гоніння на громадян досягло апогею в 1938 р., коли в Україні остаточно були розформовані національні адміністративно-територіальні одиниці, закриті польськомовні навчальні заклади. Особливого значення органами НКВС було надано ліквідації міфічної шпигунської «Польської організації військової». У квітні 1938 р. Солобковецькою слідчою групою районного відділу НКВС був викритий районний повстанський штаб «Польської організації військової». З документів кримінальної справи довідуємося, що боївки «ПОВ» були організовані в селах з компактим проживанням польського населення: Солобківці, Глушківці, Міцівці, Сприсівка, Стріхівці, Удріївці, Підлісний Мукарів та ін. За твердженням слідчих, члени «ПОВ» були бойовим загоном, який мав брати активну участь у загальному плані боротьби з радянською владою за відродження великої Польської держави у кордонах 1772 р. Виходячи із цих завдань, організація планувала здійснити: проведення військово-політичного і економічного шпигунства на території СРСР; військове повалення радянської влади; об'єднання повстанських та диверсійних кадрів для руйнівної роботи в середині держави під час війни, створення сприятливої обстановки просування в тил СРСР регулярних польських військ; здійснення диверсійних актів на залізничному транспорті, шосейних дорогах, в сільському господарстві.

Аналіз матеріалів свідчить про надуманість і безпідставність подібних тверджень. Однак це не завадило органам НКВС притягти до кримінальної відповідальності 39 громадян польської національності Солобковецького району. За рішенням особливої трійки УНКВС по Кам'янець-Подільській області від 26 вересня 1938 р. всі вони були засуджені до вищої міри покарання і розстріляні в день суду²⁵.

На жаль, наведена справа далеко не єдина. Органи НКВС у закритому листі від 11 серпня 1937 р. «обґрунтовували» фальшивку про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР²⁶. І результати не забарилися. У квітні 1938 р. у Проскурівському районі була

²⁴ ДАХм.О, ф. 6193, спр. П-8833, арк. 153.спр.

²⁵ Там само, спр. П-7154, арк. 185–220.

²⁶ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 18–31.

«викрита» антирадянська організація в складі 65 членів «ПОВ», які з допомогою 12 боївок готували збройне повстання та диверсії на промислових підприємствах м. Проскурова, в колгоспах сіл Гречани, Заріччя, Мацьківці, Шаровечка. Всі 65 заарештованих осіб рішенням особливої трійки по Кам'янець-Подільській області були засуджені до розстрілу²⁷.

Органи НКВС у кожному районі «знаходили» організаційні структури «ПОВ». У травні 1938 р. Шепетівською слідчою групою був «викритий» районний штаб «ПОВ» в Антонінському районі, який нібито створив на території району 5 боївок, залучивши до них понад 200 осіб. До кримінальної відповідальності безпідставно було притягнуто 57 громадян, здебільшого жителів сіл Кременчуки, Волиця, Мазепинці та Малі Пузирки. За рішенням трійки, всі вони були засуджені до вищої міри покарання²⁸. У Смотрицькому районі була «викрита» і ліквідована контрреволюційна «ПОВ», яка тривалий час проводила антирадянську пропаганду і організовувала шпигунську роботу на користь польської розвідки. І хоча слідчі органи не мали вірогідних матеріалів, за постановою особливої трійки УНКВС Кам'янець-Подільської області 37 жителів польської національності сіл Михівка, Купин, Тинна, Цикова, Рудка, Залуччя були розстріляні²⁹.

У 1958 р. матеріали кримінальної справи № П-6584 за клопотанням родичів репресованих були перевірені військовою прокуратурою ПрикВО і 6 серпня того ж року була винесена ухвала, якою реабілітовано 37 осіб Смотрицького району. Довідка Центрального державного особливого архіву СРСР дає всі підстави стверджувати про надуманість «справи» «Польської організації військової». Зокрема в ній зазначається, що на території СРСР після 1922 р. «Польської організації військової» не було. В архіві є відомості про існування цієї організації на території Росії з 1914 до 1920 рр. В 1922 р. ця організація в Польщі була офіційно розпущена³⁰.

Масові репресії поляків проводилися не тільки під приводом участі в «ПОВ». Вигадувалися організації і під іншими назвами. Зокрема, чимало осіб, що потрапили у в'язниці, були розстріляні, звинувачувалися у належності до підпільної пропольської орга-

²⁷ ДАХм.О, ф. 6193, оп. 12, спр. П-4707, арк. 270–272.

²⁸ Там само, спр. П-24645, арк. 138.

²⁹ Там само, спр. П-6584, арк. 212–236.

³⁰ Там само, спр. П-12605, арк. 30.

нізації «Ружанець». Саме таке звинувачення було пред'явлене колгоспникам села Суржинці Кам'янець-Подільського району І. П. Степановичу³¹ та В. Т. Левицькому з села Крачки Чорноострівського району³², одноосібнику з села Лошківці Ярмолинецького району І. Л. Геджелюку. Як не намагалися вони довести слідчим, що про таку організацію навіть не чули, виправдатися не змогли. Після кількох місяців перебування під слідством заарештовані визнали себе винними. Справи були розглянуті трійкою управління НКВС. В. Т. Левицького та І. Л. Геджелюка³³ було засуджено до розстрілу, а І. П. Стефановича — до 10 років ув'язнення.

Тут доцільно підкреслити, що місце розташування районів у прикордонній смузі, багатонаціональний склад населення, перебування уряду Директорії, українських національних установ надавали політичного забарвлення кримінальним справам, що фабрикувалися репресивними органами. У них, як правило, відмічалися основні звинувачення — шпигунство та порушення державного кордону із зловмисною метою. Саме ці факти найбільше обумовлювали, на думку каральних органів, масові репресії не тільки серед українського населення, а й представників національних меншин. У 1937–1938 рр. в Україні органами НКВС по «польській лінії» було заарештовано 56516 осіб, з яких 44467 — поляків³⁴. Масові каральні операції на Поділлі не мали собі рівних. Підтвердженням цього є 485 групових справ стосовно діяльності «ПОВ» в архівах Служби безпеки по Хмельницькій і Вінницькій областях³⁵.

Необхідно зазначити, що і єврейське населення Поділля зазнало репресій, проте не в таких масштабах, як польське. Так, у грудні 1937 р. була «виявлена» і ліквідована органами НКВС в м. Дунаївцях антирадянська сіоністська організація «Гехолуц», члени якої проводили активну агітацію серед єврейського населення, висловлювали невдоволення існуючою радянською владою та провадили агітацію за виїзд із СРСР до Палестини. Заарештовані М. М. Клігер, Г. І. Шперкін, Й. М. Лівшиц та Х. Й. Баренбойм визнали себе

³¹ ДАХм.О, ф. 6193, оп. 12, спр. П-23888, арк. 18–20.

³² Там само, спр. П-7001, арк. 66–68.

³³ Там само, спр. П-10175, арк. 17, 23.

³⁴ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 146.

³⁵ Жезицький В.Й. Політичні репресії проти польського населення // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький: Поділля. – С. 428.

членами сіоністської організації «Гехолуц» після застосування до них фізичного впливу. У слідчих не було жодних доказів щодо їх вини, але це не завадило особливій трійці управління НКВС по Кам'янець-Подільській області ухвалити 28 березня 1938 р. постанову про засудження їх до вищої міри покарання — і через тиждень вони були розстріляні³⁶.

Подібні приклади з репресіями єврейського населення не поодинокі. Так, у Городоцькому районі НКВС в липні 1938 р. було «викрито» антирадянську шпигунську групу з 8 осіб єврейської національності, яку створив Проскурівський окружний сіоністський комітет. Її діяльність нібито була спрямована на збирання шпигунських матеріалів на користь Англії та Польщі.

Застосовані методи слідства призвели до того, що звинувачені визнали себе винними у шпигунстві, назвали голову міфічного комітету, який їх завербував, а також ще понад 20 співучасників по шпигунській діяльності, проте ніхто з названих не був заарештований і по слідству не проходив. Незважаючи на те, що слідство не мало доказів вини звинувачених, рішення особливої трійки НКВС по Кам'янець-Подільській області було однозначним — розстріл³⁷.

Ряд істориків вважає, що з усіх союзних республік колишнього СРСР найжорстокіших репресій зазнала Україна. Колишній голова КДБ УРСР М. М. Голушко зазначав, що тільки в 1937–1938 рр. тут було заарештовано за контрреволюційну діяльність майже 270 тисяч осіб, з них: українців — 140 тисяч, поляків — 44, німців — 25, росіян — 19, євреїв — близько 8 тисяч осіб³⁸.

Важко нині сказати, скільки серед цих репресованих людей було жителів Хмельниччини, але те, що вони склали значну частину репресованих, безсумнівно. Доведені Москвою та Києвом ліміти на виконання оперативного наказу НКВС СРСР за № 00485 у регіоні, безперечно, перевищувалися. Кількість внесених до розстрільних списків збільшилась у 3–4 рази. Не обмежували навіть ліміти, коли до першої категорії (розстрілу) необхідно було включити 700 чоловік, а до другої — позбавлення волі — 1000. Але цього було мало. У вересні–грудні 1937 р. було заарештовано понад 2 тисячі осіб, серед яких в основному керівники підприємств,

³⁶ ДАХм.О, ф. 6193, оп. 12, спр. П-11090, арк. 171–185.

³⁷ Там само, спр. П-4727, арк. 256–258, 276–278.

³⁸ Змиваючи «білі» і «чорні» плями // Україна. — 1990. — № 10. — С. 8.

голови сільрад, інтелігенція, селяни. «Трійка» при УНКВС по Кам'янець-Подільській області поставила знищення людей на «конвеєр». 19 травня 1938 р. на засіданні «трійки» було прийняте рішення на підставі наказу НКВС СРСР за № 00485 щодо розстрілу 126 безневинних заарештованих. За два дні — 20 і 21 вересня 1938 р. за рішенням трійки було розстріляно 378 подолян³⁹.

При аналізі кримінальних справ репресованих у 1937–1938 рр. складається враження, що Кам'янець-Подільська область була нацшпигована «резидентами та агентами польської розвідки». Підтвердженням цього є матеріали кримінальної справи, по якій проходили і були засуджені Військовим трибуналом співробітники управління НКВС Кам'янець-Подільської області Саверин і Крикович. З матеріалів слідства довідуємося, що «з серпня 1937 по серпень 1938 рр. під слідством перебувало 16 тисяч чоловік, з них до 90 відсотків зізналися в тих чи інших протидержавних злочинах (шпигунство, участь в організаціях і т. д.)». У переважній більшості ці люди заарештовані за неперевіреними свідченнями інших осіб.

Співробітники управління НКВС розкрили «технологію» формування «резидентів та шпигунів» у Кам'янець-Подільській в'язниці: «Як правило, всіх заарештованих на допитах б'ють, в камерах в'язниці провокації. Побиті заарештовані схиляють свіжих заарештованих давати свідчення і зізнаватися в неіснуючих злочинах».

Саверин у свідченнях показав, що «тільки в одній Кам'янець-Подільській області за рік викрили 10 тисяч польських шпигунів, але ж це нереально. Це «липа» і польській розвідці тут створений ореол не без ворожої роботи. Адже 80 відсотків кримінальних справ направляються на засідання особливої трійки — і заарештованих, як правило, розстрілюють»⁴⁰.

Архівні справи репресованих дають підстави стверджувати, що керівництво обласного управління НКВС прагнуло догоджати московському та київському начальству, фальсифікуючи протоколи та кримінальні справи, вибиваючи фізичним шляхом докази, створюючи при цьому бутафорську робочу обстановку по боротьбі з різного роду антирадянськими елементами.

Партійно-державне керівництво СРСР, оцінюючи суспільно-політичну ситуацію та політичні настрої в державі, вирішило піти

³⁹ Великий терор на Хмельниччині. — Хмельницький: ТОВ НВП «Єврика», 2004. — С. 5.

⁴⁰ ДАХм.О, ф. 6193, оп. 12, спр. П-6584, т. 4, арк. 29–30.

на певні поступки населенню, а одночасно відмежуватися від страхотливих злочинів. 8 жовтня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) утворило комісію на чолі з М. Єжовим для підготовки проекту постанови з питань упорядкування арештів, прокурорського нагляду та ведення слідства⁴¹. Після прийняття рішення із зазначеного питання, наркома внутрішніх справ СРСР звинуватили у зв'язках з іноземними розвідками, відкритому шкідництві в різних сферах народного господарства і звільнили від службових обов'язків.

М. Єжова змінив Л. Берія. Для перевірки діяльності НКВС СРСР, оперативних відділів Головного управління державної безпеки 5 грудня 1938 р., рішенням політбюро ЦК ВКП(б) утворюється комісія за участю секретаря ЦК ВКП(б) А. Андрєєва та завідуючого відділом керівних партійних органів Г. Малєнкова⁴². Підсумовуючи наслідки її роботи, останній зазначив: «Шпигуни, вороги сиділи майже на всіх ділянках». А. Андрєєв, в свою чергу, зауважив: «У мене таке враження, що Єжов має до цього безпосереднє відношення»⁴³.

Вивчення архівних документів дає підставу стверджувати, що постанова «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» не сприяла повному усуненню недоліків, не викривала неподобства, що мали місце в роботі репресивних органів. Пояснити це можна однобічним підходом до виконання директиви Й. Сталіна «Про облік та перевірку в партійних органах відповідальних співробітників НКВС СРСР». Розгляд, як правило, проходив за участю керівників НКВС, присутність яких не сприяла викриттю та усуненню недоліків⁴⁴.

Започатковані вищим політичним керівництвом держави заходи щодо часткового припинення репресій зобов'язували партійні комітети на місцях вжити рішучих заходів до виправлення недоліків слідчої роботи органів НКВС. Не можна не відзначити, що в 1939 р. було реалізовано низку заходів щодо скорочення термінів покарання та звільнення з таборів. Ці заходи створювали лише видимість лібералізації політичної системи, однак, у дійсності, це був лише тимчасовий відступ. Підтвердженням цьому є відхилення пропозиції щодо перегляду вироків, винесених Військовою ко-

⁴¹ РДАНІ, ф. 89, оп. 73, спр. 13, арк. 1.

⁴² РДАСПІ, ф. 17, оп. 3, спр. 1004, арк. 11.

⁴³ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. – М.: МФД, 2004. – С 664.

⁴⁴ Державний архів Полтавської області, ф. П-3809, оп. 1, спр. 1, арк. 12.

легією Верховного Суду СРСР за протестами Верховного суду та Прокуратури СРСР не пленумами Верховного суду СРСР, а звуженим судовим складом — головою Верховного суду СРСР І. Голяковим, його заступниками І. Нікітченком, В. Ульріхом за участю Прокурора СРСР М. Панкратьєва⁴⁵. Проти такої пропозиції категорично виступив Л. Берія, який у листі до В. Молотова 7 грудня 1939 р. зазначав: «НКВС вважає недоцільним порушувати встановлений законом порядок розгляду протестів у справах, які розглядалися Військовою колегією Верховного Суду СРСР»⁴⁶.

Реабілітаційні заходи, розпочаті в 1939 р., можна розцінювати як пропагандистський захід. Ним політичне керівництво держави намагалася завуалювати дійсних організаторів масових репресій, зняти соціальну напругу в суспільстві, заспокоїти громадську думку та продемонструвати «великий» прояв турботи «вождя народів» за долю трудящих.

⁴⁵ РДАНІ, ф. 89, оп. 73, спр. 5, арк. 3.

⁴⁶ Там само, спр. 6, арк. 1.

*Валерій Васильєв
(Київ)*

**Механізми «великого терору»: місцевий зріз
(діяльність обласних УНКВС УРСР
у лютому–листопаді 1938 р.)**

Vasylev V. The mechanism of «the great terror»: local vision (the activity of regional NKVD in Soviet Ukraine in February–November 1938).

Based on documents of Vynnytsya and Poltava NKVD, the author examined new aspects of activity of regional Ukrainian NKVD during «the great terror».

За останні роки в Україні надрукована значна кількість наукових праць, присвячених проблемам «великого терору» 1936–1938 рр.¹ Увага вчених прикута до різних аспектів масових полі-

¹ Достатньо вказати на об'ємну книгу великого авторського колективу на чолі з С. Кульчицьким: «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси». – К, 2002. В цій колективній монографії Ю. Шаповал написав розділ «Переддень та апогей великого терору».

тичних репресій, що здійснювалися радянськими спецслужбами за наказами керівництва СРСР. Прикметою часу є документальні публікації архівних матеріалів з цієї проблематики. Серед історичних розвідок важливе значення мають оприлюднені О. Лошицьким документи з карних справ колишніх начальників Вінницького та Полтавського управлінь НКВС І. Корабльова та О. Волкова, що зберігаються у Галузевому державному архіві СБУ. За наказом наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берія в 1940 р. чекістські слідчі органи порушили справи на багатьох колишніх начальників обласних УНКВС за фактами масових необґрунтованих репресій радянських громадян в 1938 р.²

Слід розуміти, що Л. Берію хвилювали не стільки порушення радянської законності, скільки «чистка» органів НКВС від соратників його попередника М. Єжова. Документи, про які вестиметься мова, мають специфічний характер, на що потрібно зважити дослідникам. Ці архівні матеріали дозволяють краще зрозуміти «внутрішню кухню» роботи чекістських органів під час «великого терору», механізми їх взаємодії з партійно-радянськими структурами різного рівня, методи та форми управління державним терором з боку комуністичних лідерів.

Застосування компаративного (порівняльного) методу дослідження, дотримання принципів історизму та об'єктивізму дозволяють дати відповіді на численні запитання, що виникли у дис-

Також Ю. Шаповал надрукував низку робіт, в яких розглядаються різні аспекти «великого терору» в Україні. Коротку бібліографію див.: *Rolf Binner, Mark Junge, Terry Martin. The Great Terror In The Provinces Of The USSR, 1937–1938. A kooperative bibliography, Cahiers du Monde Russe, 42/2–3–4, Avril–desembre 2001. – С. 679–695. Події 1937–1938 рр. у Вінницькій області розглянуті в: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. – Вінниця, 2006.*

² *Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 183–227; Його ж. «Лабораторія-2». Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 129–178. Попередній аналіз цих матеріалів вже проводився. Див.: *Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – К.: Полтава, 1992. – С. 5–49; Васильєв В. Причини та механізми здійснення масових політичних репресій на території Вінницької області в 20–30-і рр. // Політичні репресії на Поділлі (20–30-і рр. ХХ ст.). – Вінниця, 1999. – С. 24–39, 185–188.**

кусії, яка триває понад тридцять років у світовій радянології. Серед інших обговорюються проблеми централізованості та стихійності в здійсненні «великого терору», його контрольованості та ролі місцевих ініціатив, взаємодії влади та суспільства, своєрідності терору в різних регіонах країни³. Метою даної статті є не тільки наукове узагальнення механізмів дії «великого терору» на рівні обласних УНКВС, але й спроба запропонувати деякі авторські оцінки дискусійних проблем.

Процеси, що відбувалися в СРСР в 1936–1938 рр., вже добре відомі історикам. Наприкінці 1937 р. М. Єжову знадобилися нові кадри чекістів для здійснення масових репресій в регіонах. На його думку, попередній нарком внутрішніх справ України І. Леплевський недостатньо активно проявив себе у викритті ворогів народу. М. Єжов був незадоволеним кількістю репресованих в республіці, не дивлячись на те, що НКВС в 1937 р. звинуватив за політичними статтями Карного кодексу УРСР 159708 осіб⁴.

Нарком шукав віддану йому людину, якою став начальник УНКВС Оренбурзької області О. Успенський. Він вирізнявся великим запалом у викритті ворогів та проведенні репресій. У листопаді 1937 р. М. Єжов надіслав О. Успенському телеграму: «Якщо Ви вважаєте, що будете сидіти в Оренбурзі років п'ять, то помиляєтесь. Мабуть, доведеться у найближчий час висунути Вас на відповідальну роботу». Пізніше, на допитах у 1939 р. О. Успенський розповідав: «У січні 1938 р. я приїхав на сесію Верховної Ради до Москви. Несподівано мене викликав Єжов. На столі у нього була пляшка

³ Дискусія спалахнула з новою силою в 90-х рр. ХХ ст. у зв'язку з публікацією нових, раніше секретних документів ОДПУ СРСР. Погляди так звані «ревізійні» відображені в двох цікавих книгах: *Stalinist terror. New perspectives* / Ed. by J. Arch Getty and Roberta T. Manning. — Cambridge, 1993. (Книга, на наш погляд, має невдалу двозначну назву. —В.В.); *Robert W. Thurston. Life and Terror in Stalin's Russia. 1934—1941.* — Yale-London, 1996. Також дивись дискусії Р. Конквеста, Р. Сеттона, С. Віткрофта, С. Роузфілда: *Conquest R. Victims of Stalinism: a comment* // *Europe—Asia Studies.* —1997. —Vol. 49. —N 7. —P. 1317—1319; *Rosefielde S. Stalinism in post-communist perspective: new evidence on killings, forced labor and economic grows in the 1930s* // *Europe—Asia Studies.* —1996. —Vol. 48. —N 6. —P. 959—987; *Wheatcroft Stephen G. The scale and nature of German and Soviet repression and mass killings. 1930—1943* // *Europe—Asia Studies.* —1996. —Vol. 48. —N 8. —P. 1319—1353.

⁴ *Нікольський В.* Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 103.

коньяку. Єжов сказав мені: “Ну, поїдеш на Україну”». Потім О. Успенському пояснили, що І. Леплевський втратив довіру ЦК ВКП(б) внаслідок брутальних, невмілих дій⁵. 25 січня 1938 р. І. Леплевського призначили начальником транспортного відділу ГУДБ НКВС СРСР, 26 квітня заарештували, 28 липня розстріляли⁶.

27 січня 1938 р. в Києві відбувся пленум ЦК КП(б)У, який звільнив з посади першого секретаря ЦК С. Косіора, призначеного заступником В. Молотова в уряді СРСР. Виконуючим обов'язки першого секретаря обрали М. Хрущова. Разом з ним в Україну приїхав О. Успенський⁷.

Наприкінці січня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло пропозицію М. Єжова «щодо затвердження додаткової кількості колишніх куркулів, карних злочинців та активного антирадянського елементу, які підлягали репресії». В Україні пропонувалось додатково розстріляти 6 тис. осіб. До 15 березня 1938 р. продовжувалась робота позасудових «трійок», що повинні були виносити вирoki звинуваченим. Одночасно НКВС СРСР отримав дозвіл продовжити до 15 квітня 1938 р. «операцію з розгрому шпигунсько-диверсійних контингентів з поляків, латишів, німців, естонців, фінів, греків, іранців, харбінців, китайців, румун, як іноземних підданих, так і радянських громадян, відповідно до існуючих наказів НКВС СРСР»⁸.

У середині лютого 1938 р. до Києва приїхав М. Єжов з метою підштовхнути масові репресії. На оперативній нараді чекістів він заявив, що в Україні необхідно розстріляти 30 тис. чоловік. Попередня цифра виявилась замалою. У чекістських катівнях, на обліку НКВС знаходилося забагато «політично небезпечних» для влади людей.

Зрозуміло, всі ініціативи М. Єжова узгоджувались з генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Й. Сталіним, який давав вказівки

⁵ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 173–174.

⁶ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – М., 1999. – С. 270.

⁷ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. – С. 476.

⁸ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСП), ф. 17, оп. 162, спр. 22, арк. 113–114. Це рішення поклали в основу наказу НКВС СРСР за № 233, який підписав М. Єжов. Див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 175–176.

М. Єжову щодо нових закрутів репресивних акцій. Недарма 17 лютого 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення щодо збільшення на 30 тис. осіб ліміту «куркульського та іншого антирадянського елементу» для України, продовження діяльності позасудових «трійок»⁹.

На нараді в Києві М. Єжов запропонував начальникам обласних УНКВС скласти заявки на додаткові ліміти репресованих. Роботу І. Леплевського він характеризував як «штукарство, безсистемність та удар по одинаках».

За свідченнями О. Успенського, після наради М. Єжов «зажадав з відділу кадрів особові справи співробітників, щоб ознайомитись з ними. Бере справу, викликає співробітника, а вся справа чиста... Хоча б хтось через двадцять поколінь був нечистим — все чисто! Микола Іванович каже: “Щось не в порядку у вас з відділом кадрів, подивіться, хто там сидить!”. Взяли, подивилися цього Северина та його заступника Григор’єва. Виявилось, що вони перед тим, як нести справу до Миколи Івановича, виривали всі матеріали, що компрометували співробітника. Потім подивились, хто такий цей Северин... Северин був німецьким шпигуном. Його завербував німецький спеціаліст у Донбасі». 15 лютого 1938 р. начальника відділу кадрів НКВС УРСР заарештували¹⁰.

26 лютого та 3 березня 1938 р. М. Єжов видав накази щодо зміщення всіх начальників обласних УНКВС в Україні. На посади призначалися нові люди. Одним з них, начальником Вінницького УНКВС став І. М. Корабльов¹¹. Він народився 1899 р. у родині бідного селянина в селі Місіно Псковської губернії. В 1911 р. закінчив сільську школу, до 1915 р. працював кучером у поміщика. Коли виповнилося 16 років, переїхав до Петрограду, де працював робітником на лісовому складі, потім підручним токаря на заводі «Новий Леснер», давильником на державному патронному заводі. У січні 1918 р. виїхав до села Понизовське Тюменської губернії. Там він спромігся уникнути мобілізації до колчаківської армії. В жовтні 1919 р. пішов до Червоної армії.

⁹ РДАСП, ф. 17, оп. 162, спр. 22, арк. 127.

¹⁰ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. – С. 477; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 176–177.

¹¹ Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило рішення щодо призначення І. Корабльова 28 лютого 1938 р. Див.: РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 997, арк. 7.

У листопаді 1920 р. почалася служба І. Корабльова в чекістських органах. Він поступово робив кар'єру в Приволзькому військовому окрузі, а після закінчення в 1927 р. Вищої прикордонної школи НКВС СРСР — в Повноважному представництві ОДПУ по Середньо-Волзькому краю. На початку 1935 р. його перевели до УНКВС Ленінградської області. 1937 р. він був помічником начальника 3-го (контррозвідального) відділу УДБ УНКВС Ленінградської області. 3 березня 1938 р. офіційно з'явився наказ щодо призначення І. Корабльова у Вінницю¹².

Під час переїзду І. Корабльова до Вінниці в Москві його прийняв М. Єжов. Увага наркома НКВС СРСР до нового начальника УНКВС Вінницької області була не випадковою. 5 березня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло «Питання НКВС по Українській РСР». У західних областях республіки встановили прикордонну зону, до якої потрапила третина районів Вінницької області. За постановою політбюро ЦК ВКП(б) з цих районів передбачалось висилити сім'ї репресованих за шпигунство, диверсію, терор, повстанство, бандитизм, шкідництво, нелегальний перехід кордону та контрабандистську діяльність, утікачів за кордон; «увесь неблагонадійний та карний елемент»¹³.

На зустрічі з М. Єжовим І. Корабльов попросив його скасувати наказ щодо призначення у Вінницю. Нарком спитав: «Чому?». Новий начальник відповів, що побоюється — не справиться з роботою. Дійсно, він ніколи не працював на керівних посадах в НКВС. Проте М. Єжов заспокоїв: «Не може бути ніяких розмов, їдь та розгортай роботу, там, на Україні гуляють у підпіллі цілі антирадянські українські націоналістичні дивізії, котрі створені Любченком, Балицьким, потрібно їхати та громити ці загони»¹⁴.

¹² Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... — С. 242–243.

¹³ РДАСП, ф. 17, оп. 162, спр. 22, арк. 161.

¹⁴ Див.: Політичні репресії на Поділлі... — С. 181. П. Любченко — колишній боротьбист, в 1934–1937 рр. — голова Ради Народних Комісарів УРСР, 30 серпня 1937 р. покінчив життя самогубством. В. Балицький — в 1932–1937 рр. нарком внутрішніх справ УРСР, травень–червень 1937 г. — начальник УНКВС Далекосхідного краю, 7 липня 1937 р. заарештований, 27 листопада 1937 р. розстріляний. Див.: Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 236–237; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... — С. 100; Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. — К., 2002.

В Києві І. Корабльова інструктував О. Успенський, який стверджував, що «всі німці та поляки, які проживають на території УРСР, є шпигунами та диверсантами», а «75–80 відсотків українців є буржуазними націоналістами»¹⁵.

Як пізніше свідчив І. Корабльов: «Всі орієнтування НКВС УРСР в 1937 р. та 1938 р. вказували на численні формування шпигунських резидентур польської та німецької розвідок і тому вважалось практично, що для того, щоб заарештувати поляка, німця, для арешту цієї категорії потрібно менше матеріалів, ніж для арешту інших національностей, тобто певний національний підхід в цьому питанні, безумовно був, його прищеплювали керівні директиви НКВС СРСР та НКВС УРСР»¹⁶.

Ми бачимо, що високопоставлений чекістський керівник намагається зняти з себе відповідальність. Але задамося питанням: невже І. Корабльов міг самостійно здійснювати масові репресії в області? НКВС була військовою структурою і жоден обласний начальник не міг діяти без наказів республіканських та союзних керівників. Тому центральна роль Й. Сталіна, Політбюро ЦК ВКП(б), М. Єжова в ініціюванні репресивних акцій не викликає сумніву.

Отримуючи оперативні накази НКВС СРСР та УРСР І. Корабльов поставив «на конвеєр» здійснення масових репресивних операцій на Вінниччині. Він постійно звітувався перед О. Успенським, той їздив до Москви, інформував М. Єжова, який давав вказівки щодо подальшого здійснення репресивних акцій. Після зустрічей з М. Єжовим український нарком на оперативних нарадах передавав настанови начальника місцевим чекістам, ставив нові завдання, обіцяв представити до урядових нагород. І. Корабльов, повертаючись з Києва до Вінниці, проводив наради обласних чекістів, наголошував на необхідності збільшити масштаби репресивних операцій в області. Цього вимагав і сам О. Успенський під час приїзду до Вінниці.

З перших днів перебування у місті І. Корабльов виконував вказівки НКВС УРСР щодо розгрому українського націоналістичного підпілля в області. Паралельно ліквідували «інші шпигунсько-диверсійні резидентури». Судячи з докладних І. Корабльова О. Успенському, бачимо, що він побоювався не виконати

¹⁵ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 237.

¹⁶ Лошицький О. «Лабораторія»... – С. 191–192.

ліміт репресованих для області в 3400 осіб, з них 3200 — за першою категорією, тобто ті, кого розстрілювали¹⁷.

За його наказом у березні 1938 р. створили чекістські слідчі групи в Гайсині, Жмеринці, Могилеві-Подільському, Тульчині, кожна з яких відповідала за арешти в кількох районах. В інших відповідальність за арешти поклали на райвідділи НКВС. Від 22 березня кількість зізнань серед арештованих почала зростати. Обласна «трійка» у складі першого секретаря обкому І. Співака, обласного прокурора Я. Тернівського та І. Корабльова перейшла на щоденний графік роботи.

7 квітня 1938 р. І. Корабльов доповів О. Успенському, що в області заарештовано 2500 осіб, проти поляків та румун — операція тільки розгорталася. Через двадцять днів І. Корабльов попросив збільшити ліміт репресованих на 300–500 осіб. О. Успенський надав 400 по першій категорії. Принагідно зауважимо, що з «національних операцій» ліміт не встановлювали. Однією з провідних стала операція щодо «Польської організації військової». До районів надіслали оперативні групи чекістів, які на основі даних райвідділів НКВС або вигаданих чекістами, склали оперативні листи на осіб, які підлягали арешту.

Показовими були дії І. Корабльова. Під час приїзду до Жмеринського райвідділу НКВС він забажав список поляків, які проживали у районі. На ньому зробив позначки напроти людей середнього віку. Крім того, І. Корабльов віддав наказ спецчастинам підприємств та установ надати списки поляків, німців, латишів, а 3-й відділ обласного УНКВС провів на цій основі арешти, незважаючи на відсутність компрометуючих матеріалів.

До заарештованих негайно застосували методи психічного та фізичного впливу. Тортури та знущання проводились з єдиною метою — вирвати зізнання у «ворожій» діяльності. Звичайною практикою стали групові допити, практикувались нелюдські знущання над людьми.

В архівних матеріалах зберігаються свідчення щодо таких допитів у Жмеринському райвідділі НКВС. Так, в одну з кімнат викликали 13 заарештованих, яких вишикували обличчям до стіни. Один з слідчих взяв ніжку від стільця та запитав: «Хто буде писати заяву щодо належності до «ПОВ»? Відповіді не пролунало. Повторив питання, чекіст став ніжкою бити крайнього у

¹⁷ Лошицький О. «Лабораторія» ... – С. 192–193.

перензі. Через деякий час людина, яку нещадно били, а з нею ще два арештованих заявили, що вони напишуть визнання про участь у «ПОВ». Їх відразу забрали на допит, а інших продовжували бити.

Внаслідок такої поведінки чекістів померло 6 чоловік. Взагалі, опергрупою, що працювала у Жмеринському районі, було заарештовано понад 100 осіб. В селі Тартак заарештували всіх дорослих чоловіків, з яких 90 відсотків засудили до розстрілу.

Схожа практика існувала в обласному УНКВС. Між відділами розгорнулося справне змагання в отриманні високих показників зізнань арештованих в «антирадянських злочинах». Щовечера начальники відділів доповідали І. Корабльову про протоколи-зізнання «трійочного матеріалу» (так чекісти називали арештованих). Керівник УНКВС вимагав покращення показників злочинної роботи.

Кожної ночі працювала обласна «трійка» УНКВС (І. Корабльов, перший секретар обкому І. Співак, обласний прокурор Я. Тернівський), на засіданні якої затверджувались «розстрільні вирoki». Вони негайно виконувались у гаражі облуправління НКВС. Потім вбитих вивозили в так звані спецзони, де їх закопували в великих кагатах¹⁸.

Наданий ліміт репресованих по Вінницькій області було виконано на 11 травня 1938 р. І. Корабльов надіслав доповідну О. Успенському, в якій підвів підсумки діяльності впродовж кількох місяців. З 26 березня до 10 травня 1938 р. обласна «трійка» розглянула справи розкритих та ліквідованих обласним УНКВС «контрреволюційних формувань»:

- щодо українського націоналістичного повстанського підпілля виявили обласний комітет, 26 міжрайонних повстанкомів,

¹⁸ Під час гітлерівського окупаційного режиму, з 24 травня до 3 жовтня 1943 р. на вимогу і зусиллями вінницької громадськості було розкопано 95 могил, в яких виявили 9439 трупів. Інші могили не розкопували. За висновком міжнародної комісії іноземних судово-медичних експертів, яка працювала у Вінниці в липні 1943 р., всі жертви були розстріляні протягом 1937–1938 рр. Див.: The Tragedy of Vinnitsa: materials on Stalin's policy of extermination in Ukraine during the great purge / ed. By I. Kamenetsky. – Toronto; New-York, 1989; Вінниця: злочин без кари (Документи, свідчення, матеріали про більшовицькі розстріли у Вінниці в 1937–1938-х роках). – К., 1994; Народовбивство в Україні: Офіційні матеріали про масові вбивства у Вінниці. – Львів, 1995; Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. – Вінниця, 2006.

16 райповстанкомів, 97 повстанських загонів, 125 бойових груп (як бачимо настанови М. Єжова щодо «антирадянських повстанських дивізій, що гуляють в Україні», оперативні накази НКВС УРСР І. Корабльов виконував дуже ретельно). Всього за цією «лінією» засудили 3112 осіб, серед яких 1440 виявилися «петлюрівським командним складом та пересічними петлюрівцями». Значну кількість склали «куркулі» — 248 осіб, колишні учасники «контрреволюційних повстань» — 414, учасники «контрреволюційних організацій» — 280, «українські націоналісти» — 347;

- щодо колишніх представників українських політичних партій: соціал-революціонерів (есерів), «укапістів» (Українська Комуністична партія), «боротьбистів» (Комуністична партія України (боротьбисти)) — засудили 67 осіб;
- щодо «російського монархічного підпілля» — 3 військово-повстанські організації, засудили 26 колишніх білих офіцерів;
- щодо «церковно-сектантської контрреволюції» — 6 повстанських організацій, засудили 96 осіб;
- щодо «сіоністського підпілля» — 3 шпигунсько-терористичні організації, засудили 87 осіб.

Всього репресували 3448 осіб, що на 48 осіб перевищувало ліміти.

Одним з основних напрямків масових репресій стало виявлення «польського контрреволюційного підпілля», у складі якого ліквідували обласну комендатуру, 5 міжрайонних комендатур, 11 райкомендатур, 103 боївки, заарештували 877 осіб.

Крім того, обласне УНКВС «знайшло» 5 бандитських контрреволюційних угруповань у складі 23 осіб, ще 57 — займалися латвійською контрреволюцією та шпигунством, а 36 — поразницькою контрреволюційною агітацією. Вінницькі чекісти «виявили» в області організації естонської та дашнакської (вірменської) контрреволюції, Бунду (однієї з єврейських соціал-демократичних партій), німецької розвідки, воєнно-фашистської змови на чолі з М. Тухачевським, троцькістів та правих, дружин «зрадників Батьківщини».

11 травня 1938 р. після виконання лімітів в обласному УНКВС залишилось 1103 арештованих. І. Корабльов повідомив О. Ус-

пенського, що на обліку управління залишалось ще 2000 «пересічних петлюрівців та колишніх політичних бандитів»¹⁹.

Масові репресивні операції тривали. 26 травня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) продовжило до 1 серпня 1938 р. розгляд справ з національних операцій (15 вересня 1938 р. новим рішенням політбюро ЦК ВКП(б) розгляд так званих «альбомних» справ передали з центрального апарату НКВС СРСР обласним «особливим трійкам»²⁰.

Отримавши директиву НКВС УРСР, Вінницьке УНКВС наприкінці травня – на початку червня 1938 р. сфабрикувало справу право-троцькістської молодіжної організації «Молода генерація», за якою арештували 14 керівних партійно-радянських працівників, в тому числі співробітника УНКВС. Схожим шляхом створили диверсійну організацію у цукровій промисловості, повстанську організацію колишніх червоних партизан та інші. З 26 травня до 3 листопада 1938 р. через обласну «трійку» пройшло 2490 справ, за якими засудили 5536 осіб, з них 4990 за першою категорією та 546 — за другою²¹.

Як відомо, у середині листопада 1938 р. керівництво СРСР зупинило масові репресивні операції. 17 листопада 1938 р. Й. Сталін та голова РНК СРСР В. Молотов підписали постанову «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», в якій органи НКВС критикувалися за проведення масових операцій, спрощений порядок слідства, надання лімітів для масових арештів.

24 листопада 1938 р. М. Єжова усунули з посади наркома внутрішніх справ НКВС СРСР, в квітні 1939 р. його арештували, в лютому 1940 р. розстріляли. 25 листопада 1938 р. на посаду наркома внутрішніх справ СРСР призначили Л. Берію. Почалась чергова чистка НКВС.

Раніше за інших загрозу для власного життя відчув досвідчений О. Успенський. М. Хрущев у спогадах пригадав, що якось йому зателефонував Й. Сталін та сказав, що на О. Успенського є серйозний «компрокат», і запропонував заарештувати його. Тільки М. Хрущов поклав слухавку, як знову зателефонував Й. Сталін: «Ми тут порадилися і вирішили, що ви Успенського не арештовуй-

¹⁹ Лошицький О. «Лабораторія»... – С. 194–197.

²⁰ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... – С. 133; Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині... – С. 31; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 106.

²¹ Лошицький О. «Лабораторія»... – С. 197–198.

те. Ми викличемо його до Москви та заарештуємо тут. Не втручайтесь в ці справи». Важко сказати, чи підслухав О. Успенський цю розмову. Але 14 листопада 1938 р. він інсценував самогубство, залишивши в службовому кабінеті записку: «Труп шукайте у річці». Півроку він переховувався у Москві, Архангельську, Курську, Муромі. В квітні 1939 р. його арештували в місті Міас Челябінської області, а в січні 1940 р. розстріляли²².

І. Корабльова в січні 1939 р. зняли з посади. Він написав Л. Берії листа, в якому заявив, що «працював чесно, як личить більшовику», а 30 січня двома пострілами у груди намагався заповдіяти самогубство. Перед цим написав листа Й. Сталіну. Проте І. Корабльову судилося вижити. В травні 1939 р. його призначили заступником начальника Архангельського табору НКВС та будівництва Архангельського целюлозно-паперового комбінату НКВС. У червні 1940 р. його заарештували, 6 травня 1941 р. Військовий Трибунал військ НКВС Київського військового округу виніс І. Корабльову смертний вирок. Але 24 червня 1941 р. Військова Колегія Верховного Суду СРСР замінила вирок 10 роками концтаборів. Після відбуття покарання І. Корабльов жив у Куйбишеві²³.

По-іншому склалася доля начальника Полтавського обласного УНКВС Олександра Олександровича Волкова. Він народився в 1898 р. в селі Маслово Московської губернії. Після народження дитини батьки переїхали до Москви. В 1913 р. О. Волков, після здобуття початкової освіти, розпочав трудову діяльність. У лютому 1917 р. потрапив до царської армії. Від серпня 1918 р. в Червоній армії. У лютому 1921 р. став чекістом. Службу проходив на Північному Кавказі. В 1936 р. призначений начальником СПО УДБ УНКВС Азово-Чорноморського краю, в листопаді цього ж року переведений до Дніпропетровської області. В червні 1937 р. його арештували, але випустили за особистим наказом першого заступника М. Єжова М. Фриновського. Далі продовжив службу у Київській області.

На відміну від І. Корабльова О. Волков був відомою особою у чекістських колах. Він входив до так званого «північнокавказь-

²² Хрущев Н.С. *Время. Люди. Власть: Воспоминания.* – К., 1989. – Т. 1. – С. 172; Петров Н.В., Скоркин К.В. *Кто руководил НКВД...* – С. 417; *Taubman William. Khrushchev. The Man And His Era.* – New-York; London, 2003. – Р. 123.

²³ Лошицький О. «Лабораторія»... – С. 221–222; Петров Н.В., Скоркин К.В. *Кто руководил НКВД...* – С. 243.

кого» угруповання чекістів, яке очолював О. Євдокімов. Від 1923 р. О. Волков добре знав О. Успенського, з яким деякий час жив на одній квартирі. Він був присутнім на оперативній нараді, котру проводив М. Єжов у Києві в лютому 1938 р. Потім він пригадав: «Перед від'їздом Єжова з Києва на квартирі Успенського провели велику п'янку, на якій були присутніми співробітники НКВС: Єжов, Успенський, Радзивиловський, Рейхман, Листенгурт, Якушев, Приходько, Бабич, Кобизев, Єгоров та інші... На цьому банкеті лунали різні тости. Був проголошений тост Єжовим і на мою адресу, причому спочатку він говорив щодо типу більшовика, і закінчив посиленням на мене, як на стійку людину, що була за ґратами, зараз реабілітована та висунена на велику посаду. На цьому ж п'яному банкеті деякі співробітники НКВС отримали призначення від Єжова на керівні посади в НКВС СРСР»²⁴.

26 лютого 1936 р. О. Волкова офіційно призначили начальником Полтавського обласного УНКВС. Перед від'їздом він зайшов до О. Успенського, який розповів йому, що у Москві розкривається велике, добре замасковане українське націоналістичне підпілля, та дав завдання виявити його в області.

Одразу після прибуття до Полтави О. Волков дав вказівку місцевим чекістам — не арештовувати одинаків. Кожен повинен ув'язуватись у групові організації та проходити по групових справах. Він попередив, що на засіданнях «трійки» не буде розглядати справи на одинаків. 2 березня 1938 р. на першій оперативній нараді в облуправлінні, де О. Волков представився чекістам, він заявив, що «ворог хитрий, він всього не каже, але ж потрібно записувати не тільки 100 % того, що ворог каже, а й 40 % того, що він думає». Це була пряма вказівка на фальсифікацію протоколів допитів.

Через кілька днів О. Волкова разом з іншими начальниками обласних УНКВС викликали до Києва, де О. Успенський ознайомив їх зі схемою націоналістичного підпілля, та критикував ті облуправління, що не приступили до його ліквідації. Серед останніх назвали Полтавську область. Повернувшись до Полтави, О. Волков отримав орієнтування НКВС УРСР, в якому йшлося про викриття в Києві так званого всеукраїнського антирадянського націоналіс-

²⁴ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД... – С. 133; *Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З.* Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині... – С. 31; *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 106.

тичного центру, філіали якого нібито існують у всіх областях України.

О. Волков негайно створив 5 міжрайонних чекістських оперативних груп у Полтаві, Кременчуці, Лубнах, Миргороді, Золотоноші, завданням яких стало здійснення масових арештів «націоналістів». До того часу чекісти заарештували мешканців області: Сторубеля — колишнього голову махновської чорної ради, Волошина — колишнього завідуючого агентурним бюро в уряді С. Петлюри, Отченаша — колишнього діяча Директорії.

О. Волков наказав начальнику Миргородської опергрупи В. Федорову доставити Отченаша до Полтави. Протокол допиту оформили вже в обласному центрі, проте прочитавши його, О. Волков виявив незадоволення. Він наказав переписати, але В. Федоров ніяких нових свідчень у протокол не записав. О. Волков викликав його до кабінету і почав кричати, що Отченаш дає свідчення тільки про існування Миргородського повстанського полку, але ж він знає набагато більше. Після цього В. Федоров влаштував Отченашу безперервний допит протягом трьох діб. Через 72 години О. Волков знову викликав В. Федорова до себе. В присутності інших чекістів він почав кричати: «Ви що, приховуєте ворогів? Як Вам наказано? Де інші полки? Чому Ви їх приховуєте?»

В. Федоров відповів, що Отченаш не каже про інші полки. О. Волков знову накинувся на нього: «Ви брешете, Ви приховуєте ворогів! Ідіть Ви всі в с... зі своїм Отченашем! Ви українець?» В. Федоров сказав, що народився в Україні. Волков розлютився ще більше, заявив, що йому все зрозуміло: В. Федоров свідомо покриває «полтавських галушників», він повинен пам'ятати, що — українець та інтелігент є потенційно підозрілий. Після чого В. Федорова знову вигнали з кабінету.

Разом зі своїм заступником О. Волков переписав протокол допиту Отченаша, в якому з'явилися нові прізвища та нові «повстанські полки». Коли В. Федорову показали цей протокол, він заявив, що нічого схожого Отченаш не казав. Заступник О. Волкова відповів, що це «революційна фантастика, яка спрямована на боротьбу з ворогами, і що дійсність перевершує будь-які протоколи».

Ця фантастика набула жахливого характеру. О. Волков почав особисто допитувати арештованих, застосовуючи тортури, вимагав підписувати фіктивні протоколи. В них зазначалося, що в Полтаві існує філіал всеукраїнського націоналістичного центру. Протоко-

ли надіслали до Києва, а О. Успенський наказав відправити туди ж й арештованих.

Крім того, на Полтавщині провели додаткові арешти колишніх діячів українського національного руху. Під тортурами з них вибивали фальсифіковані свідчення. Коли перші протоколи повернулися з Києва, О. Волков зрозумів, в якому напрямку потрібно фальсифікувати справу щодо полтавського філіалу всеукраїнського націоналістичного центру.

В отриманих матеріалах прямо вказувалось, що в області діє штаб повстанських формувань, у всіх районах існують підпільні осередки, що безперервно поповнюються. Керівники міфічного штабу мали тісні зв'язки з представниками колишніх українських, російських та єврейських політичних партій, «Просвіт» та інших. Ці партії нібито відновили склад та вели шалену контрреволюційну роботу.

О. Волков направив до міжрайонних опергруп фальсифіковані в Києві протоколи. На цій основі в районах провели масові арешти. З квітня 1938 р. він повідомив О. Успенському, що в області розкрили керівний командно-офіцерський склад та актив українсько-націоналістичного повстанського підпілля.

Полтавські чекісти виявили 5 повстанських полків, 14 повстанських рот, 15 повстанських загонів, за якими арештували 1939 осіб, з них 218 офіцерів царської, петлюрівської та інших армій. Крім того, ліквідували 21 есерівсько-боротьбистський загін, заарештував 1338 осіб.

Одночасно фальсифікувались справи щодо інших «контрреволюційних організацій». О. Волков категорично вимагав ув'язати всі «лінії», власноручно виготовив схему антирадянського підпілля у Полтавській області. На оперативній нараді він наказав начальникам відділів обласного УНКВС перемалювати її, вивчити на пам'ять та використовувати у роботі.

У травні 1938 р. НКВС УРСР надіслав орієнтування про те, що у всіх областях України діє білогвардійське офіцерське підпілля, яке за завданням «Російського загальновійськового союзу» здійснює контрреволюційну роботу та має зв'язки з есерівськими організаціями. Полтавське УНКВС заарештувало Добрянського, Капустина, Зембалецького, Толкушина та інших. Добрянський – у минулому генерал-майор царської та білої армій, був головою військово-округового суду в Варшаві, а потім при штабі Врангеля. Яковлев — генерал білої армії, командував корпусом в 1918–1920 рр. Капустян, Зембалецький, Толкушин — полковники у

білій армії, а Толкушин, до того ж, був особистим приятелем генерала Кутепова. Усі вони були люди похилого віку, які давно відійшли від політики та співробітничали з радянською владою.

О. Волков почав особисто допитувати Добрянського. Застосувавши тортури, він вибив свідчення щодо існування в області білогвардійського підпілля, яким нібито керував военний штаб у складі вищезгаданих осіб. Керівник УНКВС передав сфабриковані протоколи своїм заступникам й почав вимагати повного розкриття «білогвардійського підпілля». За цією справою арештували 500 осіб, серед яких були зв'язківці з іншими «контрреволюціонерами». Саме так в області з'явилися шпигуни англійської, французької та польської розвідок²⁵.

В уяві чекістів українські націоналісти мали стосунки з сіоністами, польськими шпигунами та німецько-японськими диверсантами. Абсурдність ситуації не бентежила професіоналів, покликаних захищати інтереси держави. Вони вірили, що вище керівництво СРСР в Кремлі знає, що робить. Тоталітарна система змушувала вірити, що все відбувається для блага народу та держави. Щодо совісті та гідності, то її втрачали під час просування кар'єрними щаблями у системі, де цинізм та пристосуванство було найвищими чеснотами.

У травні 1938 р. в Москві арештували С. Косіора, якого звинуватили у зв'язках з розвідками іноземних держав, керівництві «Польською організацією військовою». В Україні арешт використали для створення нових міфічних контрреволюційних організацій²⁶. У середині червня 1938 р. на XIV з'їзді КП(б)У О. Успенський підвів політичну основу під подальші репресії. Під час роботи з'їзду О. Волков зустрівся з О. Успенським, який повідомив йому, що справи «ПОВ» вже створені в Кам'янець-Подільській та Дніпропетровській областях. Він запропонував викрити структури організації в Полтавській області. Через деякий час надійшло орієнтування НКВС УРСР щодо викриття у Києві головної комендатури «ПОВ», а також активної діяльності окружних та районних комендатур. В Полтаві ніяких відомостей щодо «ПОВ» не було. Тоді О. Волков наказав заарештувати низку поляків, які мешкали в області. Одного з них О. Волков під тортурами змусив визнати,

²⁵ Лошицький О. «Лабораторія – 2». Полтава... – С. 139–178.

²⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 544, арк. 460–461, 464, 466–467, 469, 475, 481.

що він керівник «ПОВ» у Полтаві, створив районні комендатури, пов'язаний з націоналістичним штабом. Схожими методами змусили дати свідчення інших.

Протоколи надіслали до міжрайонних опергруп, які здійснили арешти. Наприклад, у Лубнах арештували 25 чоловік. Серед них був І. Натошак, засуджений на 10 років концтаборів. Він у листі на ім'я Й. Сталіна писав: «З боку слідчого я чув тільки матірщину, мене ображали “польською мордою”, шпигуном, диверсантом. Я довго стояв і не міг зрозуміти причин цього, дізнатися, хто обмовив мене, невинну людину. Слідчий Несторенко у присутності начальника опергрупи Мосгицького вдарив мене кілька разів та сказав: “Пиши, хто тебе вербував у польську націоналістичну організацію”. Погрози та знущання з боку слідчого та начальника опергрупи привели до того, що я втратив свідомість. Наступного дня мене привели до тям. Я став питати слідчого, хто може підтвердити, де і за яких обставин я нібито займався контрреволюційною діяльністю. Відповідь слідчого: “Підписуй, що написано”». В 1958 р. справу Антощука та інших засуджених, вісім з яких отримали смертний вирок, переглянули, визнавши її повністю необґрунтованою.

За допомогою масових арештів, тортур та фіктивних протоколів полтавські чекісти розправились з «правотроцькистським підпіллям». Отримавши орієнтування НКВС УРСР, О. Волков арештував секретарів райкомів партії Омельянова та Дорохова. У них вибили зізнання щодо існування в області обласного центру правотроцькистського підпілля. До його складу нібито входили секретар обкому партії Удовиченко, колишній голова облвиконкому Жученко, колишній завідувач відділом обкому партії Харченко, колишній командир 25 стрілецької дивізії Трубников.

Військовий знадобився чекістам для зв'язку «центру» з воєнно-фашистською змовою у Червоній армії та українськими націоналістами. За справою в області арештували більше 120 партійних та господарських керівників. Великий розмах набули репресії в частинах Червоної армії. Наприклад, 75 стрілецька дивізія була територіальною, мала менше командного складу, ніж кадрова дивізія, тому арешти 120–150 командирів та політпрацівників знищили її командний склад²⁷.

²⁷ Див.: Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині... – С. 36–37; Лошицький О. «Лабораторія – 2». Полтава... – С. 137–138.

У травні 1938 р. в Києві арештували управляючого справами ЦК КП(б)У О. Власенка та управляючого справами РНК УРСР П. Мілька. Під тортурами вони зізналися у належності до контрреволюційної організації «Молода генерація», яка нібито мала на меті «повалення радянської влади та встановлення фашистського ладу». Після цього відбулися арешти керівних партійно-радянських кадрів. Одним з них був заступник завідувача відділом кадрів ЦК КП(б)У М. Середенко. Йому пощастило вижити і вже реабілітований в 1956 р. він розповів: «На очну ставку до мене привели П. Мілька, закривавленого та по-звірячому побитого. Після закінчення очної ставки П. Мілько, побачив мій опір слідчим, заплакав та сказав: “Михайло, спасибі тобі за стійкість, може бути, ти нас, невинних врятуєш, вибач, що не витримав, у мене все відбито і мені вже все рівно”. Його зразу ж вивели якісь люди, не давши договорити, а мене Хаєт і Казин²⁸ за допомогою двох помічників почали в черговий раз бити за відмову підписати те, що вони хотіли написати від мого імені. Більше П. Мілька я не бачив»²⁹.

11 травня 1938 р. полтавські чекісти вперше почули від О. Волкова про існування «Молодої генерації». Зокрема, він заявив: «За останній час у низці міст України виявлені антирадянські організації, в яких брала участь молодь. Нам також потрібно поставити перед собою завдання розкриття в найближчий час антирадянських формувань серед молоді, в першу чергу серед дітей, родичі яких репресовані за активну антирадянську діяльність, а також серед учнівської молоді». Отже, за думкою цього чекіста, діти відповідали за батьків. Тоталітарний режим намагався переслідувати кілька поколінь потенційно загрозливих для нього людей. Але чи розуміли виконавці терору, що він був гідрою, що здатна була жерти всіх і, в тому числі, своїх відданих поплічників?

Мабуть, не розуміли, тому що через кілька днів на нараді особового складу Лубенського райвідділу НКВС О. Волков підкреслював необхідність ліквідації «другого покоління контрреволюції». Про його викриття у Полтавській області свідчив колишній співробітник Лубенського райвідділу НКВС Нестеренко: «По відношенню до організації “Молода генерація”, то вона просто вигадана. Наведу приклад по Лубнах. З обласного управління зателефонували до

²⁸ М. Хаєт — помічник начальника 2 відділку 4 відділу УДБ НКВС УРСР, М. Казин — начальник 2 відділку 4 відділу УДБ НКВС УРСР.

²⁹ Політичний терор і тероризм в Україні... — С. 480.

Лубенського райвідділу НКВС та питають, хто раніше були секретарями (райкому комсомолу. — В. В.) і де вони. Було дано відповідь, що Волощенко знятий, оскільки має репресованих родичів. Через деякий час спитали по телефону його анкетні дані, після чого запропонували арештувати Волощенко та направити його до обласного управління. Через кілька днів з області (Полтави. — В. В.) було доручено скласти список комсомольців та знятого складу бюро райкому ЛКСМ. Ще через день чи два надійшло розпорядження арештувати 4–5 чоловік — учасників “Молодої генерації”, проти яких нібито свідчив Волощенко.

Протокол його допиту довго не надсилався з Полтави, а коли надійшов до Лубнів, стало зрозуміло, що він сфабрикований. Лубенська молодіжна організація (Волощенко, Куришко, Кузьменко), котра фігурувала у документах, готувалась здійснити терористичний акт над т. Хрущовим, тренувалась у тирі з дрібнокаліберною гвинтівкою ще задовго до приїзду т. Хрущова на Україну»³⁰.

Абсурдність справи «Молодої генерації» в Лубенському районі була настільки очевидною, що в 1939 р. 23 з 32 арештованих у справі були звільнені. В 1950-х рр. реабілітували всіх, хто проходив за цією справою.

На початку червня 1938 р. О. Успенський в черговий раз викликав до себе начальників обласних УНКВС. Він розповів, що у республіці викривається «антирадянська партизанська організація». Вона нібито створена з повстанською метою, колишні командири червоних партизанських загонів нині очолювали бойові групи есерівської та боротьбистської партій. Керівництво організації мало зв'язки з всеукраїнським націоналістичним центром.

Повернувшись з Києва, О. Волков зібрав керівний склад управління та начальників райвідділів. Він повідомив, що на Чернігівщині, в інших областях України розкрита добре законспірована військово-повстанська партизанська організація, що мала багато зброї та планувала здійснити диверсійні акти. Начальник полтавських чекістів вимагав від присутніх «арештувати всіх командирів партизанських загонів, в минулому колишніх боротьбистів, меншовиків, всіх червоних партизан, які скомпрометували себе, а також тих, хто проявив себе антирадянськи». Назву міфічної організації головний чекіст Полтавщини вигадав сам — «Священ-

³⁰ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині... – С. 35–36.

ний союз партизанів». З творчим підходом до своєї злочинної діяльності О. Волков заявив, що партизанська організація стане «своєрідною родзинкою, тим чого немає та не буде в інших областях». Для цього вимагалось знайти «значущі фігури» у складі обласного штабу, тоді «будуть значущі фігури і на периферії».

Начальнику 2 відділу обласного УНКВС І. Чернявському-Ольшанському доручили пошук. Він думав не довго і запропонував кандидатури заарештованих Федорченка та Мачинського. Перший був відомий чекістам, тому що з 1915 р. перебував в УПСР, у 1917 р. прийшов до боротьбистів на чолі 2–3 тисячного партизанського загону. Разом з іншими боротьбистами в 1920 р. вступив до КП(б)У, у 1923 р. підтримав троцькістів, а з 1927 р. став їх керівником у Полтаві. Від 1928 р. періодично сидів у радянських в'язницях. Мачинський був есером з 1909 р., в 1917–1919 рр. командував великим партизанським загonom, 1920 р. вступив до КП(б)У. Потім підтримував троцькістів, за що його відправили на заслання. Він втік з заслання та з 1935 р. перебував на нелегальному становищі. Але в 1938 р. потрапив до рук чекістів.

Для О. Волкова це були ідеальні кандидатури. Він скористався попередніми свідченнями цих людей, що в 1926 р. вони хотіли створити громадську організацію колишніх партизан, особисто розписав структуру та штати, розгалуженість структури. Потім створили фальсифіковані протоколи, за якими арештували понад 300 осіб. Чергова абсурдність справи була така, що радянське правосуддя звільнило більшість арештованих в 1939 р., потім всі були реабілітовані³¹.

Більшість з вищезгаданих справ розглядала обласна «трійка» УНКВС у складі О. Волкова, секретаря обкому партії Маркова, обласного прокурора Федорова. На початку її роботи слідчі-чекісти зачитували довідки зі слідчої справи, яка роздавалася членам «трійки», але потім Маркову та Федорову набридло слухати і вони почали читати самі, залишаючи помітки. Марков вирізнявся надзвичайною жорстокістю, неодноразово пропонує О. Волкову: «Потрібно ще один якийсь протокольчик покласти у справу, підкинути». Зазвичай він виступав за розстріл невинно засуджених людей.

³¹ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині... – С. 34–35; Лошицький О. «Лабораторія – 2». Полтава... – С. 144–145.

Марков приїхав на Полтавщину у квітні 1938 р. з Вінницької області, де він працював начальником політвідділу радгоспу. Його виїзди до районів Полтавської області супроводжувались звинуваченнями на адресу районних працівників. У Золотоніському районі він заявив, що секретар райкому партії Старниченко — ворог народу, обком партії виключив того з партії. В Лубенському районі Марков стверджував, що всі районні працівники вороги. Його методи керівництва засудила газета «Комуніст», але О. Волков політично врятував Маркова, заарештувавши секретаря Лубенського райкому партії, як ворога народу³².

Серед виконавців терору діяла система кругової поруки. Від 1 січня до 1 серпня 1938 р. «трійка» засудила в області 3100 осіб й продовжила роботу до 1 листопада 1938 р. В цілому, за першу половину 1938 р. в області за контрреволюційні злочини та шпигунство репресували 6896 осіб³³.

Після того, як керівництво СРСР зупинило масові репресивні операції, доля О. Волкова була визначеною. 2–6 січня 1939 р. закриті партзбори Полтавського УНКВС виключили його з Компартії. Л. Берія особисто ознайомився з справою О. Волкова, який два місяці чекав в Москві нового призначення. Утім Л. Берія віддав наказ заарештувати О. Волкова. 9 березня 1939 р. його арештували, тримали у Лефортові, а потім в секретній чекістській в'язниці під Москвою. Справу на О. Волкова завели за обвинуваченням в участі у повстанській антирадянській організації в НКВС. Він на собі відчув жажливість методів слідства, які практикував в Полтаві.

26 травня 1940 р. сусід О. Волкова по камері свідчив, що колишнього чекіста били кілька разів на день, змушували підписувати фальсифіковані протоколи. «В останні дні Волков, — пригадав його сусід, — довіряв мені ще більше і розповів, що протягом кількох днів від нього вимагали свідчень на членів Політбюро т.т. Хрущова, Л. М. Кагановича й Н. К. Крупську і особливо на Хрущова».

Ми не знаємо, чи то була настанова Й. Сталіна, або Л. Берія збирав компрометуючий матеріал на соратників. Зрештою, О. Вол-

³² Лошицький О. «Лабораторія – 2». Полтава... – С. 147.

³³ На жаль, через недослідженість документальної бази щодо діяльності «трійок», ми не можемо навести точні статистичні дані по Вінницькій та Полтавській областях. Такі дані по Донецькій області оприлюднив В. Нікольський. Див.: Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Іст.-стат. дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 417–418.

ков не витримав та підписав фальсифіковані протоколи. 20 липня 1941 р. його засудили до смертної кари, а 16 жовтня 1941 р., коли виникла серйозна загроза прориву німців до Москви, О. Волкова разом з іншим в'язнями розстріляли³⁴.

Аналіз діяльності Вінницького та Полтавського УНКВС дозволяє зробити кілька висновків. *По-перше*, підтверджуються вже добре відомі історикам факти, що рішення про проведення масових репресивних операцій в СРСР ухвалювалися вищим політичним керівництвом країни на чолі з Й. Сталіним. На цій основі М. Єжов видавав нормативні документи, що визначали механізми проведення репресій, спрямованих на знищення потенційно загрозливих для радянської влади соціальних та національних груп.

Судячи з інструкцій, які М. Єжов та його протеже в Україні – О. Успенський давали І. Корабльову та О. Волкову, головною загрозою для комуністичного режиму в Україні вони вважали український національний рух та представників етнічних груп, які мали соплемінників у сусідніх державах. Таким чином, мова йшла про ліквідацію потенційної «п'ятої колони» в республіці. Складовою частиною цього процесу стали етнічні чистки, в основу яких поклали політичний фактор. Принагідно зауважимо, що вище політичне керівництво СРСР ініціювало як проведення, так і припинення масових репресивних операцій. Отже, ступінь контролю центру за репресіями був достатньо високим, але не всеосяжним.

По-друге, у нормативних документах НКВС СРСР та УРСР була закладена можливість прояву ініціатив, змагання місцевих чекістів. На рівні обласних УНКВС репресії набували все більш широкого, «хвилеподібного» характеру. Кожний начальник обласного УНКВС звітувався перед О. Успенським щодо проведення репресивних операцій, намагався показати себе з найкращого боку, «вислужитися» перед українським наркомом. Теж саме відбувалося в обласних управліннях, серед їх співробітників. Тих, хто відмовлявся виконувати накази, репресували. Тобто політичним та чекістським керівництвом була спеціально створена ситуація в органах держбезпеки, коли стало можливим виконання незаконних (з погляду радянського правосуддя) наказів начальства.

³⁴ Лошицький О. «Лабораторія-2». Полтава... – С. 129–130; Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині... – С. 42–44.

По-третє, при здійсненні репресивної операції заарештовувались не тільки особи з облікових списків НКВС, але й багато інших громадян на основі фальсифікованих чекістами протоколів допитів. Під тортурами арештовані давали свідчення щодо існування міфічних контрреволюційних організацій, до яких нібито входили їх родичі, друзі, знайомі, випадкові особи. В абсолютній більшості випадків чекісти самі вигадували склад таких організацій.

Під час національних операцій справа доходила до того, що представники етнічних груп репресувались за списками, складеними на основі даних сілград та райвиконкомів. Наприклад, І. Корабльов особисто продивлявся такі списки, залишаючи помітки, кого репресувати. Зрозуміло, що на рівні обласних УНКВС хвилі репресій різко збільшувались, терор набував стихійного, до певної міри неконтрольованого характеру. Цьому сприяли зовнішні фактори стосовно функціонування обласних УНКВС. Маються на увазі доноси, діяльність таких людей як Марков, настрої пересічних робітників та колгоспників, яких переконували у наявності величезної кількості ворогів народу за допомогою проведення фальсифікованих судових процесів.

По-четверте, у діяльності обласних УНКВС простежується певна специфіка. З одного боку, це обумовлено географічним розташуванням областей, соціальним та етнічним складом населення, історичними традиціями, а з іншого, — суб'єктивною діяльністю начальників обласних УНКВС. Здається, що І. Корабльов чітко виконував накази О. Успенського, застосовував групові допити, але не насмілювався на самостійні кроки у здійсненні репресивних акцій. Виходячи з настанов М. Єжова та О. Успенського, він зробив головними об'єктами репресій у прикордонній Вінницькій області тих, кого вважали потенційними українськими націоналістами, а також поляків.

О. Волков, який мав дружні відносини з О. Успенським, був більше емоційним, особисто складав фальсифіковані протоколи, піддавав арештованих тортурам, вигадував «обласні контрреволюційні організації». Головним об'єктом репресій на Полтавщині стали потенційні українські націоналісти.

Зрозуміло, що «великий терор» 1937–1938 рр. був явищем складним та багатоплановим. Дослідження одного з його аспектів — діяльності обласних УНКВС дозволяє стверджувати, що саме на цьому рівні зростали масштаби репресій в регіонах, а також

виявлялась певна їхня неконтрольованість центром. Це загрозувало підірвати стабільність правлячого режиму. Тому терор і зупинили.

Вивчення різних аспектів «великого терору» необхідно продовжувати, щоб краще уявляти механізми функціонування тоталітарного режиму в Україні та його вплив на долю українського суспільства.

*Вадим Золотарьов
(Харків)*

Діяльність органів радянської держбезпеки зі здійснення «куркульської операції» у Харківській області (1937–1938 рр.)

Zolotarov V. The activity of Soviet security service during the «kurkul operation» in Kharkov region (1937–1938).

The author investigated to what results led the fulfillment of the NKVD executive order No 00447 in Kharkov region.

Рішення вищого партійного та радянського керівництва СРСР про проведення операції проти куркульських і кримінальних елементів не лише сприяло зростанню «великого терору» 1937–1938 рр., але призвело до перебудови оперативної діяльності та організаційної структури каральних органів. Виявилося, що існуюча на той час система роботи Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), не дозволяла чекістам чітко та своєчасно виконати поставленні перед ними завдання по знищенню «ворогів народу».

Завдяки працям О. І. Кокуріна, М. В. Петрова та К. В. Скоркіна¹, у загальних рисах відомо, як відбувалась реорганізація Головного управління державної безпеки (ГУДБ) НКВС, проведена М. І. Єжовим. Проте особливості діяльності органів державної без-

¹ Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ 1917–1960. / Авт.-сост.: Кокурин А.И., Петров Н.В. – М.: МФД, 1997. – 352 с.; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. — М.: Звенья, 1999. – 504 с.; Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник / Авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2003. – 768 с.

пеки зі здійснення масових операцій, хоча частково й висвітлювалися в низці ґрунтовних досліджень², потребують подальшого вивчення.

З яких відділків склалися відділи ГУДБ НКВС СРСР в центрі та на місцях? Хто ними керував? Якими був кількісний та якісний склад оперативних чекістських підрозділів? Якими слідчими справами займалися кожен чекіст, відділок і відділ? Якою була психологічна обстановка та ротація кадрів всередині кожного чекістського підрозділу? Без відповіді на ці та інші питання, за нашим глибоким переконанням, неможливо повною мірою вивчити та зрозуміти феномен «великого терору».

Автор у своїх роботах неодноразово торкався питання проведення «куркульської операції», приділяючи особливу увагу «людському фактору» — діяльності конкретних співробітників НКВС³. Метою даного дослідження є аналіз специфіки проведення у 1937–1938 рр. чекістами операції за наказом НКВС СРСР № 00447 у Харківській області (ХО).

На Харківщині проведення куркульської операції покладалось на обласне управління НКВС (УНКВС). Утім, після створення на початку серпня 1937 р. дорожньо-транспортних відділів (ДТВ) ГУДБ НКВС СРСР в адміністративних центрах залізниць, вони стали самостійно проводити масові операції. ДТВ не мали своїх трійок, тому надсилали оформлені слідчі справи на розгляд трійок

² Червоні жорна. Спогади репресованих, членів їх родин, свідків репресій. — Вінниця: Державне обласне видавництво «Вінниця», 1994. — 79 с.; *Лошицький О.* «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–38 років на Вінничині // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1998. — № 1/2. — С. 183–227.; *Блокін С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. — К.: 1999 — 447 с.; *Лошицький О.* «Лабораторія-2»: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 129–178.; *Юнге М., Биннер Р.* Как Террор стал «Большим». Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. Со специальным разделом А. Степанова «Проведение «кулацкой» операции в Татарии». — М.: АИРО-XX, 2003. — 352 с.

³ *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ДПУ–НКВС в Україні: особи, факти, документи. — К.: Абрис, 1997. — 608 с.; *Шаповал Ю., Золотарьов В.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. — К.: Стило, 2002. — 468 с.; *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941) — Х.: Фоліо, 2003. — 477 с.; *Його ж.* Олександр Успенський: особа, час, оточення. — Х.: Фоліо, 2004. — 366 с.; *Його ж.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. — Х.: Фоліо, 2007. — 319 с.

обласних УНКВС. В третьому кварталі 1937 р. в області діяли три ДТВ — Південної, Південно-Західної і Північно-Західної залізниць.

Відновити штатний склад УНКВС ХО поки не вдалося, тому що відповідні документи не віднайдені в архівах. Але зберігся поіменний список особового складу двох відділів УДБ на липень 1937 р. Зауважимо, що невідомо, чи були ці відділи на той час повністю укомплектовані. Так, 3-й (контррозвідальний) відділ складався з 11 відділків: 1-й — західний, 2-й — польський, 3-й — середньоевропейський та східний, 4-й — український, 5-й — біла контрреволюція, 6-й — оборонна промисловість, 7-й — важка промисловість, 8-й — легка промисловість, 9-й — сільськогосподарський; 10-й — інформаційний, 11-й — оперативно-обліковий. У відділках працювало від 3 до 8 чоловік, відділ складався з 49 співробітників.

5-й (особливий) відділ УДБ (він же особливий відділ ГУДБ НКВС Харківського військового округу) мав 7 відділків: 1-й — штаб і розвідка; 2-й — мотомеханічні та спеціальні частини; 3-й — кавалерія, піхота, вузи; 4-й — авіація та склади; 5-й — ТОСАВІАХІМ і начальницький склад запасу; 6-й — війська НКВС і міліція; 7-й — організаційна та мобілізаційна робота. У відділках працювало від 3 до 9 чекістів, у відділі служило 29 чекістів⁴.

Що ж стосується ще одного провідного відділу УДБ УНКВС ХО — 4-го (секретно-політичного), то вдалося з'ясувати лише його особовий склад на травень 1938 р. Він складався з 8 відділків: 1-й — право-троцькістський; 2-й — антирадянські політичні партії; 3-й — українська контрреволюція; 4-й — радгоспний; 5-й — сільський; 6-й — вузівський; 7-й — церковно-сектантський; 8-й — оперативний облік. У відділках працювало від 2 до 8 співробітників, всього у відділі служило 42 співробітники⁵.

Оскільки «куркульська операція» проводилася в основному проти сільських мешканців, то її «відповідальними виконавцями» мали стати, насамперед, співробітники районних відділів (РВ) УНКВС ХО. Але через об'єктивні причини самостійно провести операцію периферійні чекісти не могли. По-перше, штатний роз-

⁴ Архів Управління внутрішніх справ по Харківській області (далі — А УВС ХО). Колекція наказів по особовому складу УНКВС Харківської області. — 1937. — Липень. — Довідка про особовий склад 3-го та 5-го відділів УДБ.

⁵ Там само. — 1938. — Травень. — Довідка про особовий склад 4-го відділу УДБ.

клад РВ НКВС був маленьким — від 2 до 6 співробітників⁶. По-друге, у 1937–1938 рр. у більшості РВ був істотний некомплект співробітників. Наприклад, на грудневій нараді 1938 р. начальник Шевченківського РВ НКВС А. М. Робота заявив, що півтора року працює сам — без секретаря та помічника оперуповноваженого, а начальник Ізюмського РВ НКВС І. Ф. Куделинський відзначив, що «з призначених за штатом 4-х чоловік у райвідділку є лише 2»⁷. По-третє, службові приміщення більшості РВ НКВС були непристосовані для проведення слідчої роботи, утримання великої кількості арештованих і виконання смертних вироків.

Для ефективного проведення «куркульської операції» були організовані міжрайонні оперативні слідчі групи (МРОСГ). Вони працювали у кількох районах — так званому «кущі», базувалися в одному місті — центрі «куща», самостійно проводили арешти та слідство, розстрілювали засуджених. В УНКВС ХО в серпні–жовтні 1937 р. існувало 7 МРОСГ, які базувалися у Харкові, Полтаві, Лубнах, Куп'янську, Сумах, Кременчуці, Ізюмі. З жовтня 1937 р. (після утворення Полтавської області) центри «кущів» децю змінилися (Харків, Куп'янськ, Суми, Ізюм, Охтирка, Лозова, Красноград), але зберігалась їх загальна кількість.

Створення виїзних слідчих груп практикувалося Державним політичним управлінням (ДПУ) УСРР на початку 1930-х рр. для проведення масового розкуркулювання та депортацій селян, ліквідації так званих «повстанських центрів» тощо. У липні 1937 р. відділ кадрів НКВС УРСР для якісного проведення слідства на селі планував комплектацію РВ НКВС оперативними працівниками, які мали досвід роботи у слідчих групах⁸, але реалізувати ці задуми не вдалося.

Про склад і специфіку роботи МРОСГ «першого скликання» можна судити за наказом № 509 начальника УНКВС ХО полковника І. Б. Шумського від 23 липня 1937 р. Для керівництва «куркульською операцією» організовувався штаб з 5 чекістів під керівництвом інспектора при начальнику УНКВС, капітана держбезпеки Д. М. Медведєва⁹. Він мав «забезпечити потрібну оперативність у

⁶ Золотарьов В. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. – С. 135–137.

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), Київ, ф. 16, оп. 31, спр. 37, арк. 75, 79.

⁸ Там само, спр. 95, арк. 237.

⁹ Після закінчення Другої світової війни він став знаменитим радянським партизаном, Героєм Радянського Союзу.

роботі та встановити своєчасну і чітку інформацію й звітність у центр про хід операцій по всім районах області». Для цього при штабі організувалася спеціальна обліково-інформаційна група.

Був затверджений персональний склад МРОСГ — від 7 до 13 чоловік. Члени МРОСГ повинні були «у повному складі прибути до своїх кущів 25 липня до 22 години та приступити до підготовки операції». Начальникам Полтавського, Сумського, Кременчуцького, Лубенського, Куп'янського та Ізюмського міських і районних відділів НКВС наказувалося «забезпечити всі умови для роботи» МРОСГ. Начальники відділів УДБ УНКВС ХО та начальник Управління робітничо-селянської міліції (УРСМ) надавали 26 липня до 12 години «докладно розроблені плани проведення операції по м. Харкову та приміській зоні» начальнику обласного штабу Медведєву. Він зобов'язувався «виробити єдиний план проведення операції по м. Харкову і приміській зоні та 26 липня до 24-ї години подати» Шумському на затвердження.

Відзначимо, що з 77 членів МРОСГ лише 37 чоловік (48%) були співробітниками УДБ, 31 співробітник (40,3%) працював в УРСМ, 4 (5,2%) — у відділі пожежної охорони, 2 (2,6%) — у фінансовому відділі, 1 (1,3%) — у відділі шосейних доріг, 1 (1,3%) — у відділі актів громадського стану.

Нині маємо відомості, що зі співробітників УДБ 13 осіб працювали в 5-му відділі, 12 — в 3-му, 3 — в 4-му, 2 — в 6-му, 2 — в 9-му (спеціальному)¹⁰. Такий розподіл співробітників, на нашу думку, був не випадковим. Співробітники особливого відділу мали великий досвід у проведенні операцій проти селянських заворушень та здійснення депортацій радянських громадян. Контррозвідники були у 1937–1938 рр. основними виконавцями масових операцій (польської, німецької, харбінської, латиської, грецької та інших). Виконання наказу № 00447 стало для них першою пробою сил.

Наявність лише 3-х співробітників секретно-політичного відділу, які спеціалізувалися на боротьбі з «троцькістами, правими, колишніми членами антирадянських партій і українськими націоналістами», свідчить, що ніяких гучних групових справ і агентурних розробок по цим категоріях «ворогів народу» у межах наказу № 00447 не передбачалося. Відзначимо, що з 31 співробітника

¹⁰ Де працювали ще 5 співробітників, встановити не вдалося.

УРСМ лише 10 мали спеціальне звання, отже, інші не мали досвіду оперативної роботи¹¹.

Масові арешти влітку 1937 р. призвели до того, що чекісти не встигали своєчасно реєструвати арештованих у 8-му (обліково-статистичному) відділі УДБ УНКВС ХО. Так, перевіркою 15 серпня 1937 р. було виявлено 243 арештованих, справи на яких не реєструвалися до 20 діб. З них: по 3-му відділу — 174 особи, по 4-му — 44, по 5-му відділу — 8, по 6-му — 14 і по апарату особливоуповноваженого — 3. Виникла плутанина в обліку, яка позбавляла можливості чітко контролювати ведення справ, долю арештованих, а інколи призводила до помилкових арештів¹².

МРОСГ проіснували в УНКВС ХО до 19 серпня 1937 р., коли новий начальник УНКВС ХО, капітан державної безпеки Л. Й. Рейхман підписав наказ про початок польської операції, згідно до наказу НКВС СРСР № 00485. Якщо в союзному наказі визначалися 5 категорій громадян, які підлягали репресіям, то Рейхман додав ще 11. Репресувалися мешканці області, які не були етнічними поляками, але належали до: «галичан, військовослужбовців армії Петрушевича, які лишилися в СРСР, а також тих, хто прибув у різні роки до Радянського Союзу»; «реемігрантів, петлюрівців і білих, які повернулися з Польщі до Союзу»; «вихідців з Польщі та прикордонної смуги, у відношенні яких є компрометуючі матеріали»; «клерікально-націоналістичного елемента»; а також були «колишніми контрабандистами та особами, які були засуджені у минулому як шпигуни та учасники контрреволюційних націоналістичних організацій»; «колишніми розвідуправлінцями та агентами іноземного відділу по Польщі»; «поляками — старослужбовцями цукрових заводів і інших підприємств»; «відвідувачами польських консульств»; «особами, які мають родинні та інші зв'язки у Польщі, у відношенні до яких є компрометуючі матеріали»; «особами, які розробляються за підозрою у польському шпигунстві, незалежно від їх національності»; «агентурою по поляках та інших об'єктах, яка підозрюється у дезінформації та дворушництві, або такі, що не виправдали себе на роботі»¹³.

¹¹ А УВС ХО. Колекція наказів по особовому складу УНКВС Харківської області. — 1937. — Липень. — № 509.

¹² Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. — С. 256–257.

¹³ А УВС ХО. Колекція наказів по особовому складу УНКВС Харківської області. — 1937. — Серпень. — № 612.

«Польську операцію» проводили ті самі МРСОГ, які винищували кулаків і кримінальників. Їх склад не був сталим, постійно змінювався. Ротація кадрів була характерною рисою «ежовщини». В УНКВС ХО протягом 1937–1938 рр. змінилося: 7 начальників УНКВС (С. С. Мазо, І. Б. Шумський, Л. Й. Рейхман, А. М. Симхович (т.в.о.), Г. Г. Телешев, Д. А. Перцов (т.в.о.), Г. М. Кобизев); 4 заступники начальника УНКВС (Я. З. Камінський, Г. А. Клювгант-Гришин, І. Б. Шумський, Д. А. Перцов); 3 начальники 2-го (оперативного) відділу (С. А. Ольшанський, Л. О. Чернов, В. П. Коропов); 5 начальників 3-го відділу (Л. С. Арров, Д. І. Торнуєв (т.в.о.), Й. Б. Фішер, І. А. Шапіро, П. Й. Барбаров); 6 начальників 4-го відділу (М. І. Говлич, Л. Т. Якушев, Л. Н. Ширін (т.в.о.), А. М. Симхович, Б. К. Фрей (т.в.о.), С. А. Гінесін); начальників 5-го відділу (І. Б. Шумський, О. Я. Санін (т.в.о.), О. Д. Тишковський, В. Л. Писарев, Г. О. Хатьомкін).

Основною причиною ротацій керівних кадрів було переведення співробітників на іншу роботу, особливо до новостворених УНКВС. Так, 12 жовтня 1937 р. до УНКВС по Полтавській області було перекинуто 37 харків'ян¹⁴. Серед інших причин слід назвати відрядження співробітників, які втратили політичну довіру, до Головного управління таборів НКВС СРСР, а також арешти. Відзначимо, що четверо з вищеназваних чекістів були заарештовані під час їхньої роботи у Харкові (Г. М. Кобизев, О. Я. Санін, С. А. Ольшанський, Л. О. Чернов), а С. С. Мазо застрелився.

Перший етап куркульської операції, на думку чекістів, проходив суворо у межах «соціалістичної законності». Співробітник одного з РВ НКВС І. О. Кирилюк пізніше свідчив: «У 1937 р. ми отримали вказівку з УНКВС оформити всіх куркулів на трійку. Відповідно до цих вказівок ми брали довідки з сільради та доповідали на трійку. Тоді ще все було в порядку»¹⁵.

«Ненормальності», за словами співробітників УНКВС ХО, розпочалися у другій декаді серпня 1937 р., коли в УНКВС та РВ почалося масове биття заарештованих. Начальник облуправління Рейхман особисто показував підлеглим як це слід робити. Помічник оперуповноваженого 4-го відділу УДБ І. С. Друшляк пізніше згадував: «Пам'ятаю, я допитував Сазонова — завідувача сільсько-

¹⁴ А УВС ХО. Колекція наказів НКВС УРСР по особовому складу. – 1937. — 12 жовтня. – № 391.

¹⁵ ГДА СБ України, Луганськ, спр. 6737-Р, арк. 48.

господарським відділом обкому, сидів з ним кілька днів підряд, але він не зізнавався. На допит прийшов Рейхман, якому я доповів, що Сазонов свідчень давати не хоче. Рейхман з ним поговорив деякий час, а потім питає: “Слухайте, Сазонов, вам коли-небудь пику до крові били?”. Той відповідає: “Ні”. “Так я зараз наб’ю!” – говорить Рейхман і почав його бити. Для мене це було дико, я вперше це побачив, і це справило на мене неймовірне враження. Мабуть мій поганий стан помітив Рейхман. Через кілька годин він викликав мене і повчально заявив: “З ворогами у білих рукавичках не воюють, з ними малодушничати не слід!”¹⁶.

Зрозуміло, що Рейхман впроваджував серед підлеглих «засоби фізичного впливу» не за власною ініціативою. У червні 1937 р. новий нарком внутрішніх справ УРСР, комісар державної безпеки 2-го рангу І. М. Леплевський на нараді начальників УНКВС так званих «промислових областей» (Харківської, Дніпропетровської та Донецької) роз’яснив, що під час широкого наступу на ворогів не слід боятися провадити масові арешти та застосовувати до арештованих биття, і що він «вже ввів фізичну обробку в практичну роботу центрального апарата НКВС і радить робити те саме в областях»¹⁷.

Але особливого розмаху масове биття арештованих розпочалося після приїзду в Україну у серпні 1937 р. заступника наркома внутрішніх справ СРСР, комісара державної безпеки 2-го рангу Л. М. Бельського. За словами капітана державної безпеки О. Р. Долгушева: «Бельський всім дав ясну установку на оперативній нараді працівників наркомату: “Шпигун або учасник організації, все рівно він буде розстріляний. Для того, щоб отримати від нього все — дайте йому по пиці. Чому не можна?”. Всі схвально віднеслися до цього. Пам’ятаю, як поступово почалося застосовування фізичних методів впливу. Йшло це з наркомату, а дивлячись на наркомат, і в областях почали застосовувати ці форми слідства»¹⁸.

Бельський об’їхав кілька українських областей, де «ставив роботу судових трійок» та «давав настанови бити арештованих»¹⁹. 9 серпня 1937 р. він провів «показове» засідання судової трійки в

¹⁶ ГДА СБ України, Київ, спр. 45704, т. 2, арк. 87–87 зв.

¹⁷ *Золотарьов В., Парфьоненко В.* «Один із активніших працівників ЧК–ГПУ». Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Юхима Кривця // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 1. – С. 375.

¹⁸ ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 205–206.

¹⁹ ГДА СБ України, Луганськ, спр. 6737-Р, арк. 42.

Харкові, на якому було засуджено «за першою категорією» (тобто на смерть) 156 осіб, «за другою категорією» (тобто до 10 років таборів) — 26 осіб. Не викликає сумнівів, що заступник Єжова вчив харківських чекістських керівників тому, як слід допитувати ворогів за допомогою тортур.

Оперуповноважений 4-го відділу УДБ УНКВС ХО Я. С. Ротштейн пізніше свідчив: «Ми добивалися від арештованих свідчень у більшості випадків палкою, кулаком, як наслідок, люди у напів-свідому стані, часто невинні, давали свідчення, лежачи на підлозі підписували протоколи про свою причетність до контрреволюційної організації... Ми від втоми падали з ніг... Я особисто, починаючи з серпня 1937 р. до 25 червня 1938 р., закінчував роботу о 6–7 годині ранку. Я не знав відпочинку, працював дуже часто без вихідних днів. Я не мав часу, щоб приділити увагу собі, дітям своїм, яких я мав виховувати у більшовицькому дусі... Бувало йдеш о четвертій–п'ятій або о пів на шосту годині ранку. Начальник відділу, який висипається з часу до чотирьох у своєму кабінеті, розпочинає вранці обходити кабінети та смикати двері. Немає співробітника — дає секретарю наказ для чергової моральної догани. А завтра викликає — і ти життю не радий такому виклику»²⁰.

Били арештованих не лише в Харкові, але і в районах. Поголовне биття заарештованих у Миргородському РВ НКВС призвело до того, що кілька арештованих покінчили життя самогубством²¹.

Чи знало про це партійне керівництво? Знало й заохочувало чекістів. Перший секретар Харківського обкому партії, кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У О. В. Осипов на одній з оперативних нарад УНКВС ХО заявив: «Краще добре побити ворога та відповідати за те, що бив, ніж не чіпати і за це нести відповідальність перед партією»²².

Від початку масової операції за наказом № 00447 до 10 січня 1938 р. у ХО було заарештовано 1148 осіб, з яких: 302 чоловіки були передані в УНКВС по Полтавській області; справи на 996 осіб направлені до різних судових інстанцій та до адміністративної трійки; 9850 чоловік засуджені особливою трійкою УНКВС ХО (за 1-ю категорією — 3450 осіб, за 2-ю категорією — 6400

²⁰ ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 26 —29.

²¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 566, арк. 14–16.

²² ГДА СБ України, Київ, спр. 67398, т. 10, арк. 204.

осіб). Рейхман вказував, що «до складу куркульської операції увійшли показані у відповідних розділах... 1808 українських націоналістів, 896 церковно-сектантських контрреволюціонерів і 639 білих контрреволюціонерів. Всього 3343 чоловіка»²³. Таким чином, майже 34 % засуджених за наказом № 00447 не були ні куркулями, ні кримінальниками.

Виникає слушне питання: чи відповідає статистика УНКВС ХО по «куркульській операції» реальному стану справ? На нашу думку, ні. Адже майже всіх начальників 8-го відділу УДБ (з серпня 1938 р. — 1-х спецвідділів) НКВС у центрі та на місцях у 1938–1939 рр. обвинувачували у фальсифікації статистичних даних. Не стало винятком і УНКВС ХО. Чекістські «ігрища з цифрами» виникли за кілька років до «ежовщини». За свідченням Г. Н. Шмушка — начальника обліково-статистичного відділу Харківського обласного відділу ДПУ, під час проведення у 1932 р. операції по виселенню куркульства він склав довідку про динаміку арештованих і з'ясував, що серед репресованих виявилось багато середняків і бідняків. Тоді заступник начальника Харківського обласного відділу ДПУ С. І. Самовський запропонував Шмушку «включити до графи «куркулів» середняків і бідняків та заявив, що «обліково-статистичний відділ повинен створювати політику та показати обличчя обласного відділу ДПУ»²⁴.

Обліково-статистичний відділ УДБ УНКВС ХО обробляв цифри з політичною метою в наступні роки. Так, у рапорті від 9 січня 1939 р. начальник 1-го спецвідділу УНКВС ХО, молодший лейтенант держбезпеки Г. М. Ніколашкін писав заступнику наркома внутрішніх справ УРСР, капітану державної безпеки М. Д. Горлинському, що «при складанні статистичних таблиць за останній квартал 1936 р., за весь 1937 р. та за першу половину 1938 р. особливу увагу було звернено на те, як відображено соціальне обличчя заарештованих». Керівництву УНКВС ХО не подобалося, що було «показано багато заарештованих робітників, службовців і колгоспників», і тому «статистичні таблиці перероблялися по кілька разів». Головним прийомом фальсифікації була «зміна соціального положення засудженого»: якщо якийсь «соціально близький елемент» — тобто робітник або колгоспник раніше були засуджені за кримінальні злочини, то їх відносили до графи «декласо-

²³ ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 31, спр. 38, арк. 34.

²⁴ Там само, спр. 6738, т. 2, арк. 186.

ваний елемент». Якщо обвинувачені походили з родини торговця, то їх занесли до графи «колишні люди». До цієї ж графи занесли і тих робітників або селян, які під час громадянської війни служили в українській або білогвардійській арміях²⁵.

7 лютого 1938 р. Рейхман повідомив особовий склад УНКВС, що згідно розпорядження Єжова особлива трійка УНКВС по Харківській області продовжувала роботу. Начальники МРСОГ повинні були, за його словами: «Нагально приступити до операції по ліквідації контрреволюційних організацій і груп, проводячи всю оперативно-слідчу роботу у напрямку викриття контрреволюційних організацій і груп на підставі вказівок, які я давав на оперативних нарадах. Ні в якому разі не створювати одиночних справ там, де є особи хоч якось ув'язані між собою.

Одиночні справи можуть бути закінчені, як виняток, тільки на одинаків, які є перспективними по розгортанню справ, або на контрреволюційний елемент з минулим, який активно виявляє себе у наш час.

Всі справи повинні бути оформлені винятково за 1-ою категорією, а для цього слідство по справах необхідно провадити ретельно та повно, підкріплюючи слідчі матеріали документами та очними ставками. В основному робити наголос у слідстві на повне зізнання обвинуваченого.

Справи по контрреволюційних організаціях і угрупованнях, які у процесі слідства виявилися як перспективні до розгортання, ні в якому разі слідчим не згортати, а поглиблювати до повного розгортання справи.

Слідчі справи оформляти у повній мірі — обирати запобіжні заходи, пред'являти обвинувачення. Попередня санкція прокурора на арешт не обов'язкова. Арешт санкціонується винятково начальником Міжрайоперслідгрупи. Обвинувачувальні висновки та доповіді по справах для доповіді на особливу трійку складати в такому же порядку, як і раніше. До справи додавати паспорти та обліково-військові квитки, а також квитанції про здачу на зберігання речей, цінностей та документів, які відібрали при арешті.

В обвинувачувальних висновках, а також у справах обов'язково зазначити, коли проведений арешт і де утримується під вартою обвинувачений»²⁶.

²⁵ ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 31, спр. 93, арк. 99 —101.

²⁶ А УВС ХО. Колекція наказів по особовому складу УНКВС Харківської області. — 1938. — 7 лютого. — № 75.

Розлога цитата, наведена вище, знадобилася для чіткої характеристики спрямованості подальшого здійснення «куркульської операції» в ХО. Принагідно зауважимо, що УНКВС на той час відчувало серйозні кадрові труднощі, катастрофічно не вистачало слідчих. До оперативної роботи залучалися чекісти запасу; співробітники відділів УНКВС, які не входили до УДБ; співробітники і курсанти Харківського прикордонного училища НКВС. Останні своєю жорстокістю дивували навіть досвідчених чекістів: «Особливу активність у битті виявляли курсанти Харківського військового прикордонного училища. Курсанти били будь-кого, аби перед ними був заарештований»²⁷. До биття арештованих підштовхувало те, що показником успішної роботи слідчих була кількість справ, за якими людей засуджували до розстрілу. «Танцюра П.Т. за час роботи в особливому відділі НКВС працював на слідстві чесно та самовіддано, провів низку слідчих справ, за якими обвинувачені засуджені за першою категорією», — читаємо в атестації одного з чекістів запасу, залучених до слідства²⁸.

На роботу в МРСОГ залучалося все більше міліціонерів. Так, 16 лютого 1938 р. Рейхман наказав: «Для надання допомоги в роботі міжрайонних оперативних груп ... виділити за рахунок частин РСМ м. Харкова та направити на час роботи оперативних груп у розпорядження начальника Охтирської міжрайонної оперативної групи — 7 чоловік і начальника Куп'янської міжрайонної оперативної групи — 10 чоловік рядового складу»²⁹.

Керівні працівники НКВС УРСР пізніше визнавали, що МРСОГ «було надано можливість здійснювати арешти на власний розсуд, провадити спрощений метод слідства з таким розрахунком, щоб більшість справ надсилати на трійку. Внаслідок безконтрольної роботи міжрайонних оперативних груп здійснювалися арешти осіб, на яких взагалі не було ніякого компрометуючого матеріалу»³⁰.

Робота МРСОГ характеризувалася брутальністю та свавіллям. Так, начальник Красноградської МРСОГ, молодший лейтенант державної безпеки М. Б. Дондиш наказував старостам камер шля-

²⁷ Державний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації, спр. 975505, т. 2, арк. 1–4.

²⁸ ГДА СБ України, Харків, спр. 683, арк. 1.

²⁹ А УВС ХО. Колекція наказів по особовому складу УНКВС Харківської області. — 1938. — 16 лютого. — № 94.

³⁰ ГДА СБ України, Чернігів, спр. 56297-ФП, арк. 285–286.

хом «обробки» арештованих добиватися від них визнання вини. Він підробляв підписи обвинувачених та фабрикував протоколи допитів свідків. Оперуповноважений В. Н. Скраливецький заарештував у Люботині 4-х колгоспників, на яких не було жодного компрометуючого матеріалу, та шляхом биття отримав від них дані про міфічну контрреволюційну організацію. Відправляючи чекістів на село, Рейхман наказав їм через старожилів виявляти «компромат» на односельців і негайно арештовувати людей. Одночасно начальник УНКВС надавав підлеглим «ліміти» на арешти³¹.

Про специфіку розгляду матеріалів на трійці згадував І. А. Шапіро, який у січні–березні 1938 р. очолював 3-й відділ УДБ УНКВС ХО: «Слідство за справами арештованих провадилося міськими відділами та міжрайонними оперативними групами. Закінчені слідчі справи подавалися для перевірки та висновку відділам обласних управлінь. Там начальники відділів, їхні заступники, а також начальники відділень повинні були докладно ознайомитися з кожною справою, а потім доповісти прокурору, який майже кожного дня працював з ранку до ночі в приміщенні управління». На засіданні трійки «слідчі справи доповідалися начальниками міжрайонних оперативних груп і начальниками відділів УДБ»³². Вирішальним для долі більшості засуджених було їх соціальне походження. Чекісти згадували, що той же «Шапіро особисто переглядав справи, не довіряючи підлеглим ... вимагав, щоб у справі були офіційні документи про соціальний стан обвинуваченого»³³.

Свавілля сприяла безпринципна позиція прокуратури. Колишній харківський обласний прокурор М. В. Леонов у 1956 р. визнав, що підписуючи вироки, він з матеріалами справи не знайомився. Йому доводилося підписувати велику кількість довідок і він просто фізично не міг перевірити матеріали по них. Його наступник Бондар також визнав, що «матеріалів слідства не читав, оскільки був переважаний на роботі та довіряв співробітникам НКВС»³⁴.

Виходячи з вищесказаного, можна зробити наступні висновки:

- У липні–серпні 1937 р. РВ НКВС не мали можливості власними силами забезпечити виконання наказу № 00447 НКВС СРСР.

³¹ ГДА СБ України, Київ, ф. 16, оп. 31, спр. 97, арк. 77

³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 85, спр. 9403, арк. 73.

³³ Там само, арк. 173 зв.

³⁴ ГДА СБ України, Харків, спр. 023528, арк. 27.

Для проведення «куркульської операції», передбаченої цим наказом, в різних місцях України були створені МРОСГ у складі співробітників УНКВС.

- МРОСГ працювали в достатньо великих адміністративних центрах — «куцях», які охоплювали кілька районів області, здійснювали арешти, слідство та виконання вироків.
- Особовий склад МРОСГ з самого початку був погано укомплектований (співробітники УДБ складали менше 50 %). На нашу думку, не вистачало чекістських кадрів для проведення такої масштабної операції.
- Слідство у ході операції здійснювали, в основному співробітники контррозвідального та особливого відділів УДБ.
- Підставою для арештів у першій фазі «куркульської операції» були не лише облікові системи УНКВС, але й довідки сільських рад. Визначальним для долі заарештованих було їхнє соціальне походження.
- З початком «польської операції» 20 серпня 1937 р. МРОСГ стали провадити слідство одночасно по кількох масових операціях. На відміну від «куркульської», «польська» та інші масові операції передбачали створення групових справ. Тому МРОСГ широко застосовували у роботі биття заарештованих, яке ініціювали вищі посадовці НКВС СРСР та УРСР, впроваджували начальник УНКВС ХО, начальники відділів тощо.
- З другої половини 1937 р. до роботи в МРОСГ стали залучатися чекісти запасу та курсанти прикордонних училищ, що призвело до посилення викривлень у слідстві. Воно здійснювалося за спрощеною схемою з брутальним порушенням законодавства. Свавільню органів НКВС сприяла безпринципна позиція прокуратури, яка не виконувала функції нагляду за дотриманням законності.
- Всупереч твердженням часів «хрущовської відлиги» та «горбачовської перебудови», органи НКВС у 1937–1938 рр. не виходили з-під партійного контролю та діяли суворо до вимог вищого керівництва Компартії.

*Едуард Петровський
(Одеса)*

**Документи архівно-слідчих справ
як джерело вивчення методів провадження
слідства органами НКВС на Одещині
в період «великого терору» 1937–1938 рр.**

Petrovskiy E. The documents of criminal cases as the source for study of investigatory methods used by administrative department of the NKVD in Odesa region during «the great terror» of 1937–1938.

Based on source study analysis of criminal cases, the author characterized the investigatory methods used by administrative department of the NKVD in Odesa region during «the great terror» of 1937–1938.

Архівно-слідчі справи репресованих у 1937–1938 рр. є найбільшим за обсягом документальним масивом, яким можуть користуватись дослідники «великого терору» (з певними застереженнями, обумовленими чинним законодавством). Справи свідчать, що в ті часи правовий характер і доказове значення слідчих дій звелися нанівець. Їх єдиною метою було отримання зізнань заарештованих у «скоєних» злочинах, а форми і методи здобуття до уваги не бралися. Інформація, що міститься у справах, є унікальною. На нашу думку, жодне інше джерело не містить настільки повної інформації щодо механізмів терору від часу формування компрометуючих певну особу матеріалів до прийняття репресивних рішень.

Дослідженню механізмів здійснення масових репресій в 1937–1938 рр. приділено увагу такими відомими істориками, як С. Білокін, В. Нікольський, Ю. Стецовський, В. Ченцов, Ю. Шаповал та іншими. Вони розглядають їх у контексті законодавчої та нормативної бази каральних органів, соціальної спрямованості репресій, здійснення окремих операцій органами НКВС¹. Доведено, що терор

¹ Білокін С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) Джерелознавче дослідження. – К., 1999; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Іст.-стат. дослід. – Донецьк, 2003; Стецовский Ю.И. История советских репрессий. – Б. м., 1997. – Т. 1–2; Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. – М., 1998; Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.

мав чітко організований, спланований та регламентований характер. Методи ведення попереднього слідства, форми та масштаби поправа прав людини, норм чинного тоді законодавства ще потребують подальшого вивчення, особливо на регіональному рівні. На цьому зосередилася увага автора даної розвідки.

Політичні репресії щодо мешканців Одещини здійснювалися, головним чином, апаратами УНКВС Одеської області та НКВС Молдавської РСР, райвідділами (РВ) НКВС, дорожньо-транспортним відділом (ДТВ) НКВС Одеської залізниці та його відділеннями (на станціях Котовськ, Помошна, Знам'янка, Роздільна), Одеським морським прикордонним загonom. Крім того, особливі відділи військових округів та флотів СРСР провадили слідство у справах військовослужбовців — вихідців з Одеської області, які проходили службу в різних місцевостях країни. Створені влітку 1937 р. ДТВ НКВС Одеської залізниці та XI відділ УДБ УНКВС Одеської області (обслуговування водного транспорту) підпорядковувалися безпосередньо ГУДБ НКВС СРСР².

Для проведення масових арештів 1937–1938 рр. співробітники НКВС отримали дозвіл на спрощений порядок ведення слідства і суду. Величезні масштаби репресій, шалений темп здійснення арештів та винесення вироків, низький рівень освіти більшості чекістів, їх бажання пришвидшити свою кар'єру створювали умови для масових фальсифікацій в процесі провадження слідства.

Показово, що в багатьох випадках у матеріалах слідства формула звинувачення не конкретизувалась (наприклад, «займався контрреволюційною діяльністю», «соціально небезпечний елемент»). Прагнучи створити якусь видимість доведення провини арештованого, слідчі наповнювали справу лише тими документами, які компрометували його. Про достовірність інформації, викладеної в матеріалах слідства, не піклувалися, факти не перевіряли, а у якості доказів використовувалися навіть чутки.

Оперативні накази НКВС СРСР та НКВС УРСР вимагали швидкого провадження слідства у справах, в окремих випадках ставили перед підлеглими конкретні цифри (ліміти) здійснення арештів. Тому співробітники місцевих органів держбезпеки не виконували радянських законів, які зобов'язували провадити допити звинуваченого за суттю справи, вести протоколи, пред'являти звинуваче-

² *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – М., 1999. – С. 41.

ним всі матеріали слідства, складати обвинувальні висновки й надавати їх копії звинуваченим³. Зокрема, перетворилось на систему порушення закону щодо обов'язкового ведення протоколів допитів. Слідчі не записували повністю питання й відповіді у процесі допиту, змінювали зміст заяв арештованих. У протоколах допитів майже ніколи не зазначалися час початку й закінчення допиту. Навіть та незначна кількість протоколів, де віднайшлася така інформація, свідчить, що в процесі багатогодинних допитів відбиралася лише та інформація, яка відповідала схемі слідства. Обсяг протоколів із зізнаннями арештованих становить часто-густо кілька десятків сторінок, у той час, як із запереченням вини, — переважно, одну–дві сторінки.

З метою наукової реконструкції механізмів масових репресій дослідники намагаються аналітично відтворити хід ведення слідства, варіанти поведінки слідчих й звинувачених, етапи фальсифікації матеріалів. Утім, немає однозначної відповіді на питання, коли починалися допити арештованих, який відсоток протоколювався. Так, Р. Подкур відмічає: «Характерно, що більше ніж в 70 % опрацьованих нами справ допити заарештованого розпочиналися не одразу після арешту, а через кілька днів, тижнів, а в крайніх випадках навіть місяців. В такому разі можна припустити, що перші допити або не протоколювалися, або ж заарештований у невідомості в багатолюдній камері тривалий час очікував своєї долі»⁴.

Наш аналіз підтверджує цей висновок: після доставляння до в'язниці арештований міг бути викликаний на допит одразу, але траплялись випадки, коли він чекав кілька днів або тижнів, без висування звинувачення зі сторони слідства. Важливо прослідкувати, коли з'являвся перший «зізнавальний протокол». Іноді він датований наступним днем після арешту, іноді складався слідчим через кілька днів, тижнів, місяців.

Утім, заяви репресованих, їхні касаційні скарги, листи, що містяться у справах, свідчать: відразу після арешту слідчі активно «працювали», тобто застосовували катування, образи, погрози, очні ставки з морально зломленими людьми, які надавали необхідні слідству зізнання. Це далеко не повний перелік брудних методів, які мали зламати волю до спротиву діям слідства. Якщо

³ *Стецовский Ю.И.* Вказ. праця. – Т. 1. – С. 335.

⁴ *Подкур Р.Ю.* За повідомленнями радянських спецслужб. – К., 2000. – С. 131.

не було необхідних показань, то протокол часто взагалі не вівся. Наприклад, перший протокол допиту Є. Єждіна запроTOCOLьований лише через 46 діб після арешту. У ньому він визнав участь в двох організаціях — «контрреволюційній шпигунсько-повстанській» та «контрреволюційній військово-повстанській», які нібито існували на території Молдавської АРСР⁵. Перший протокол допиту С. Урсула датований 52-м днем його арешту. Цього ж дня «трійка» НКВС МАРСР у ході виконання наказу № 00447 визначила йому вищу міру покарання. Обвинувальний висновок виявився складеним за п'ять днів до протоколу допиту⁶. Ф. Кучера арештували у ніч з 13 на 14 липня 1938 р., а вперше викликали на допит 26 вересня 1938 р., тобто через 74 дні⁷.

Аналіз архівно-слідчих справ надає змогу порівняти кількість проведених допитів та наявних протоколів. Наприклад, у справі А. Брейтмана збереглася довідка за підписом коменданта Одеського УНКВС Лелеткіна про виклики звинуваченого на допити⁸. Від 1 до 21 грудня 1936 р. його допитували 33 рази, у 14 випадках двічі на день. У справі наявні лише 2 протоколи від 1 та 8 грудня 1936 р. Протягом майже місяця арештований відмовлявся обмовляти себе, визнати висунуті звинувачення. Хоча таких справ зустрічається обмаль, вони надають змогу висунути припущення, що ситуація з А. Брейтманом була типовою для арештованих, які не давали зізнань.

Російський дослідник О. Ватлін підмітив, що в архівно-слідчих справах є так звані «особові справи заарештованих», які, на його думку, потрапили туди випадково, внаслідок хаосу в процесі формування справ у 1937–1938 рр. Вони містять інформацію щодо перебування арештованих під вартою у процесі провадження слідства, зафіксовано всі їх виклики на допити тощо⁹. Зауважимо, що в архіві УСБУ по Одеській області у ході роботи з архівно-слідчими справами таких «особових справ» виявлено не було, що пояснюєть-

⁵ ГДА СБ України, Одеса, ф. П (фонд припинених справ), спр. 12321-п, арк. 29.

⁶ Там само, спр. 11129-п, арк. 45–50, 51, 52.

⁷ Там само, спр. 566-п, арк. 97–97 зв.

⁸ Там само, спр. 4475-п, т. 1, арк. 139.

⁹ Ватлин А.Ю. Архивно-следственные дела УНКВД Московской области как источник по истории «массовых операций» 1937–1938 гг. // Материалы к семинарам-тренингам: Сб. матер. для участников партнерской сети проект «Возвращенные имена». – Н. Тагил, 2002. – С. 200.

ся або їхньою відсутністю при формуванні справ, або попереднім вилученням, перш ніж надати дослідникам.

Фабрикація протоколів допитів була звичайною практикою конкретних виконавців масових репресій. Вдень вигадували протоколи допитів, вночі, застосовуючи моральні й фізичні засоби впливу на арештованих, змушували їх підписувати¹⁰. Сфальсифіковані протоколи допитів та очних ставок підписувалися підслідними з різних причин. Психологічний тиск на заарештованого починався від моменту арешту і тривав на всіх етапах слідства. В суспільній думці постійно закріплювалася думка, що органи НКВС ведуть боротьбу з ворогами народу, троцькістами, контрреволюціонерами тощо. Впевненість населення у правильності такої політики була високою, що створювало у арештованого додаткове нерозуміння ситуації, стрес, розгубленість. Як правило, арешти відбувалися вночі у вигляді утаємниченої акції, що давало додаткові психологічні переваги слідчим.

На здійснення психологічного тиску співробітників НКВС націлювали спеціальні посібники. В одному з них говорилося: «Не можна дати звинуваченому перевагу над собою... Необхідно в процесі слідства тримати звинуваченого в руках. Адже це серйозна боротьба з ворогом, в якій ви повинні його викрити та привести до тям»¹¹.

Більшості допитуваних пропонували за свідчення зберегти життя та звільнити. Якщо людина не погоджувалася, їй погрожували розстрілом, застосуванням катувань, організацією побиття в камерах, арештом і висланням до концтаборів дітей, батьків та інших близьких родичів¹². Особливою формою пресингу слідчого була апеляція до патріотизму та більшовицької совісті звинувачених. Багатомісячне перебування у камерах призводило до психологічного «зриву» й бажання швидше завершити слідство. Більшість заарештованих вірили, що вдасться розкрити «правду» на суді.

Підкреслимо, що співробітники НКВС зробили звичайною практикою застосування методів фізичного впливу. Заступник наркома внутрішніх справ СРСР М. Фриновський після арешту в 1938 р. свідчив: «Допити починались, як правило, із застосування фізичних методів впливу, які продовжувались до тих пір, поки

¹⁰ *Ватлин А.Ю.* Вказ. праця. – С. 196; ГДА СБ України, Одеса, ф. П, спр. 7151-п, арк. 184.

¹¹ *Стецовский Ю.И.* Вказ. праця. – Т. 1. – С. 184.

¹² ГДА СБ України, Одеса, ф. П, спр. 6053-п, арк. 65.

заарештовані не давали необхідних зізнань. Їх пояснення не перевірялись, не ліквідовувались серйозні протиріччя у свідченнях звинувачених та свідків. Арештованих готували до очних ставок, обговорюючи питання й відповіді на них...»¹³. Чекістів націлювали на це настанови вищого політичного керівництва СРСР. Так, у шифровці ЦК ВКП(б), надісланій в січні 1939 р. в ЦК компартій союзних республік, крайкоми, обкоми партії, говорилося: «ЦК ВКП(б) роз'яснює, що застосування фізичного впливу в практиці НКВС, починаючи з 1937 р., було дозволено ЦК ВКП(б)... Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують методи фізичного впливу проти представників соціалістичного пролетаріату, до того ж застосовують його в самих потворних формах. Питається, чому соціалістична розвідка повинна бути більш гуманною в ставленні до запеклих ворогів робітничого класу і колгоспників. ЦК ВКП(б) вважає, що метод фізичного впливу повинен застосовуватися і надалі, як виключення, до справжніх ворогів народу, що не роззброїлись, як припустимий і доцільний метод»¹⁴.

Фізичні методи впливу на заарештованих використовувались слідчими на всіх етапах так званого «дізнання». Вони набули жахливих і потворних форм: застосовувались «стійки» і «конвеєр», тобто така система допиту, коли арештований допитувався кількома слідчими по черзі до втрати свідомості. Наприклад, П. Сущана, який працював головним інженером першого пивоварного заводу в Одесі, арештували 8 квітня 1938 р. У 1956 р. він свідчив про хід слідства: «Слідчий Афонін протягом перших трьох діб безперервно тримав мене на ногах. Ці три доби мені не давали ні їжі, ні води. Я втрачав свідомість і падав, але мене починали бити, плювати в обличчя. Слідчий Майський бив мене каблуками в спину і живіт. В побитті брав участь також слідчий Берензон. Мене обливали водою і знову ставили на ноги. Через три доби мені дали пару годин відпочити, а після цього слідчий Афонін почав умовляти, щоб я визнав себе винним в контрреволюційних злочинах, тоді поїду на північ будувати заводи, а інакше вони

¹³ О так называемом «Антисоветском правотроцкистском блоке». Справка Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС // Известия КПСС. – 1989. – № 1. – С. 118.

¹⁴ Бетеев В.И., Панов В.Д. Оправданию не подлежит. – М., 1989. – С. 13; Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов: Сб. – М., 1991. – С. 40–41. (Переклад автора статті – Ред.)

доб'ють мене, свободи я вже не побачу і піду в могилу. Я продовжував заперечувати свою вину, і тортури, побиття та приниження знову продовжились»¹⁵. Подібні факти застосування слідчими методу «стійок» і «конвеєру» зустрічаються в матеріалах багатьох архівно-слідчих справ¹⁶.

Моральне і фізичне виснаження арештованих досягалося слідчими шляхом постійних викликів на допити. Заарештованого Г. Ключко одразу після доставки у в'язницю протягом усього слідства викликали на допити, даючи спати лише кілька годин на добу¹⁷. Заарештованих, які не давали зізнань, садили в одиночні камери, де вони перебували кілька місяців. Перед допитом їх саджали у т.зв. «шафи», де вони, нерухомі, годинами чекали подальших дій слідчих¹⁸. Тортурами можна вважати багатогодинні перебування заарештованих в літній час у зачиненому автомобілі, так званому «собачнику», який доставляв їх на допит з в'язниці¹⁹.

Прояви брутального свавілля і тортур при провадженні попереднього слідства вражають жорстокістю, аморальністю, цинізмом, зневагою до людської гідності. Кожна з розповідей репресованих, яким судилося пережити трагічні роки, а в 1950-х рр. давати свідчення про арешт, слідство, винесення рішення і відбуття покарання, сповнена трагізму. Наприклад, заарештованого прокурора Одеси М. Літінського слідчий Цирульницький двічі роздягав до нижньої білизни і водив в підвал на розстріл, вимагаючи підписати протокол з показаннями про участь у контрреволюційній організації. В останній момент Літінський обіцяв це зробити, його повертали в кабінет слідчого, а після чергової відмови тортури продовжувались. Йому не давали води, попередньо нагодувавши солоною їжею, влаштовували провокації: за дверима кабінету, де проходив допит, інсценували голос матері, яка благала сина підписати показання²⁰.

С. Шпак про застосовані до нього методи фізичного впливу свідчив: «Слідчий Абрамович плював мені в рот, Мошковський в цьому був помічником Абрамовича. Це було для мене найбільш принизливим і самим знущальним ставленням. Мене змушували

¹⁵ ГДА СБ України, Одеса, спр. 7131-п, арк. 37–38.

¹⁶ Там само, спр. 7076-п, арк. 119; спр. 9332-п, арк. 53.

¹⁷ Там само, спр. 9332-п, арк. 55.

¹⁸ Там само, спр. 7131-п, арк. 39.

¹⁹ Там само, спр. 7151-п, арк. 187.

²⁰ Там само, спр. 7076-п, арк. 125.

сидіти на краю стільця до тих пір, поки не опухали руки і ноги. Також морили голодом і не давали спати кілька днів»²¹.

Постійним явищем було використання слідчими нецензурної лайки, принижень, деякі з них називали арештованих не інакше як «фашисти». М. Тягін заявляв арештованим особам єврейської національності: «Ти єврей, отже пиши, що ти сіоніст, інакше заставлю писати, що ти шпигун». Його помічник Скопіс, катуючи в'язнів, твердив: «Будем бити, поки не станеш контрреволюціонером»²². Слідчий Афонін привчав заарештованих до того, що вони не мали права сказати «ні». Щоразу, коли звучало «ні», їх починали жорстоко бити Майський, Берензон або інші співробітники НКВС, яких спеціально запрошував Афонін²³. Їх колега Абрамович погрожував заарештованим, які відмовлялись підписувати протокол допиту про їх участь в контрреволюційній організації: «Подивимось, якщо тебе поведуть в підвал на розстріл, ти будеш готовий писати показання своєю кров'ю, але тоді буде пізно»²⁴.

Слідчий Кордун говорив заарештованим: «Ворог ви чи ні, звідси вам не повернутись, органи не помиляються, тих, хто повернувся, ви не бачили і не побачите»²⁵. При цьому наводились приклади із тими заарештованими, які померли під час слідства.

У заяві від 17 вересня 1938 р. на ім'я Й. Сталіна професор Чернявський писав, що «на допитах в Одеському УНКВС його били стільцем по голові, по статевих органах, тримали 18 годин на ногах без сну і їжі, били головою об стіну, плювали в обличчя, тримали п'ять днів в карцері»²⁶.

Завідуючий відділом культури газети «Чорноморська комуна» М. Едельман свідчив, що на допиті в 1938 р., крім побиття, слідчі кричали йому в обидва вуха через паперові рупори, гасили об його вуха цигарки, скидали гарячий попіл за комір²⁷.

В Одеському УНКВС слідчі активно використовували кімнату № 110, яку натоплювали наче парильню і закривали там заарештованих, попередньо тепло їх одягнувши в хутро із закриттям обличчя. Після кількох годин, проведених у стоячому положенні,

²¹ ГДА СБ України, Одеса, спр. 7151-п, арк. 187.

²² Там само, спр. 7076-п, арк. 120.

²³ Там само, спр. 7131-п, арк. 38.

²⁴ Там само, спр. 7151-п, арк. 187.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само, спр. 5321-п, арк. 155–159.

²⁷ Там само, арк. 374–375.

люди починали втрачати свідомість і падати. Цього чекали слідчі, які вривалися до кімнати, починали бити, вимагаючи зізнання²⁸.

В. Сальников, який перебував на чекістській роботі з квітня 1938 р., на допиті 1955 р. у якості свідка розповідав: «... фізичні і психічні методи впливу в УНКВС по Одеській області широко застосовувались всіма слідчими і не лише в процесі слідства, але і після його закінчення, безпосередньо перед судом. Таким чином вони домагалися, щоб звинувачені підтверджували в суді свої показання, надані на попередньому слідстві»²⁹.

Слідчі діяли не лише на власний розсуд. Принагідно зауважимо, що державний терор в часи «великого терору» проявився у плануванні масових репресій, встановленні фіксованих лімітів на осіб, що підлягали арешту, визначенні їх кількості для репресій по першій і другій категоріях, централізованому встановленні кількості справ, які мали бути розглянуті «трійками». Процес нищення людей власної країни прирівняли до звичайної роботи фабрик і заводів, де діяли норми виробництва, зустрічні плани і соціалістичне змагання. Так, перед працівниками органів НКВС ставилися відповідні норми роботи з написання довідок на арешти, заповнення анкет, складання обвинувальних висновків, отримання зізнань заарештованих і кількості названих ними учасників організацій.

Колишній секретар Зельцького РВ НКВС Є. Константинова на допиті 1 серпня 1939 р. повідомила, що в березні–квітні 1938 р. її колеги Константинов, Шварцман, які буди задіяні при провадженні слідства, отримали вказівку від свого начальника Л. Леонтьєва, домагатися від кожного арештованого називати як учасників контрреволюційних організацій не менше 20 осіб. На виконання цих вказівок і були спрямовані слідчі дії по справах³⁰.

В результаті звичайною стала практика, коли слідчі жорстокими тортурами «вибивали» показання на широке коло осіб, ретельно відбирали названі прізвища, складали списки скомпрометованих осіб, пов'язували їх спільною діяльністю в протоколах допитів і, таким чином, формували склад сфабрикованої організації.

Так, слідчий Н. Шаповалов змусив зізнатись Г. Міллера в співробітництві з німецьким консульством при проведенні контрреволюційної роботи і назвати кілька учасників контрреволюційної

²⁸ ГДА СБ України, Одеса, спр. 7076-п, арк. 119.

²⁹ Там само, спр. 5321-п, арк. 392–394.

³⁰ Там само, спр. 9563-п, арк. 486 зв.

організації. Незабаром з Г. Міллера «вибили» ще 15 відомих йому прізвищ так званих членів організації. Записавши їх в показання, Н. Шаповалов пішов до начальника РВ НКВС за порадою. Взявши заарештованого для допиту в кабінет останнього, вони домоглися від нього майже 60 «учасників» контрреволюційної організації, які згодом були репресовані за I і II категоріями³¹. Зізнавальні протоколи допитів заарештованих часто-густо налічують багато сторінок і містять перелік десятків прізвищ «учасників» організації. Як приклад, можна назвати справи Б. Малчева, А. Федермана, Л. Мілха³² та багатьох інших.

Досить широко при провадженні попереднього слідства використовувались можливості секретної агентури. До арештованих в тюремні камери підсаджували так званих «квочок» та «штovahців», які вислуховували все, про що говорили в'язні або умовляли їх дати необхідні слідству свідчення. Інколи у ролі «квочок» виступали самі в'язні, які сподівались шляхом доносів на співкамерників поліпшити власне становище. М. Обозний в заяві до ЦК ВКП(б) від 9 січня 1940 р. скаржився, що начальник III відділу Орловський широко практикував використання «квочок» у камерах. Так, на обмовах співкамерників спеціалізувався Луговенко, який систематично давав неправдиві свідчення. Крім самого Обозного, він оббріхав Павлова, Полякова, Кочергіна, Агапова та інших в'язнів з однієї камери³³.

При роботі дослідників з протоколами допитів важливо звертати увагу на те, що зізнання багатьох заарештованих мали бездоказовий і декларативний характер. В ході слідства більшість з них не перевірялась і фактами не підтверджувалась. В тих випадках, коли звинувачені відмовлялись від визнання своєї вини, в протоколах допитів мотиви відмови не викладались. Показання осіб, що проходили у справі, про їх нібито злочинну діяльність записувались в протоколах допитів довільно, в загальній формі, без посилення на конкретні факти і обставини, без зазначення часу подій, що відбулися. Застосовувався метод нав'язування арештованим багатослівних і розпливчатих формулювань.

Слідчі створювали видимість визнання звинуваченим вини. В протоколах допитів практикувалась підміна понять. Зустрічі, часто

³¹ ГДА СБ України, Одеса, спр. 9563-п, арк. 486 зв.

³² Там само, спр. 5064-п; Спр. 9557-п; Спр. 10419-п.

³³ Там само, спр. 677-п, арк. 138–139.

випадкові, двох–трьох людей іменувались зібранням, зустрічі більшої кількості осіб — «нарадами». Листи до родичів із розповідями про власне життя кваліфікувались як передача даних про СРСР за кордон, а наявність у заарештованого радіо давала привід для звинувачень у прослуховуванні виступів лідерів капіталістичних країн, зокрема А. Гітлера, якщо заарештований був німцем. Наявність зброї, навіть подарованої за службу радянській владі, часто ставала приводом до звинувачення у формуванні баз зброї і боєприпасів з метою майбутньої боротьби проти радянської влади.

У багатьох випадках під час провадження слідства чекісти змінювали один одного, особливо тоді, коли справу передавали з одного відділу в інший. У деяких справах слідство вели одразу кілька працівників. Матеріали, оформлені в окремі слідчі справи, могли стосуватись учасників однієї «контрреволюційної організації», фабрикацією якої займалась група оперативних працівників. Звичайно, були співробітники, які займались «вибиванням» зізнань заарештованих. Однак про них ми дізнаємося лише з незначної кількості справ, де репресовані мали можливість оскаржувати рішення або клопотатись про реабілітацію. В інших випадках, а їх більшість, це залишається таємницею.

Притаманними для часів «великого терору» були підготовка і розсилка так званих «провідних протоколів» допитів. При викритті різноманітних «всеукраїнських центрів», розгалужених «контрреволюційних організацій» чекісти намагалися досягти схожості свідчень підсудних з різних областей України. Незнайомі люди, за допомогою слідчих, перетворювалися на тісно згуртовану групу, з чіткою ієрархією керівництва, метою та проведеною роботою для її досягнення. «Провідні протоколи» готувалися в центральному апараті НКВС УРСР і після затвердження розсилалися до обласних управлінь³⁴.

В УНКВС по Одеській області також готувалися приклади протоколів допитів для подальшого їх використання слідчими в тих чи інших справах. «Трафаретні» протоколи допитів мали підготовлені запитання і відповіді, які вимагали від слідчого вказати необхідні дані про заарештованого, відповідні імена і факти, пов'язані з ним. Допит часто перетворювався на здобуття зізнання звинуваченого у заздалегідь написаному слідством протоколі. Часто такі «трафаретні» протоколи допитів готувалися в Центральному арешт-

³⁴ Подкур Р.Ю. Вказ. праця. – С. 132.

ному домі (ЦАД) і вже потім передавались слідчим³⁵. Система допитів в ЦАДі полягала також в тому, що кожному працівнику виділялись дві-три камери, в які ставили по одному арештованому. Він стояв там до тих пір (навіть по 10–15 днів), поки не виявляв згоди давати показання. Цю систему запровадив слідчий Орловський, який понад рік керував слідчою групою в ЦАДі і такими методами сфабрикував низку «резонансних справ»³⁶.

Створення «трафаретних» протоколів допитів відбувалося практично при фабрикації кожної контрреволюційної організації незалежно від територіальної ознаки і кількості учасників. Так, у справі «болгарської троцькістської організації» слідчі Цебриковського райвідділення НКВС під керівництвом Бережного створили загальний трафаретний протокол, куди підставляли різні імена обвинувачених, а на допиті лише примушували його підписати. Ретельний аналіз протоколів допитів І. Грекова, Ф. Іванова, Д. Рогужева, Д. Козалієва, П. Читакова, В. Мельохіної та В. Габера підтверджує їхню ідентичність. Починався такий протокол словами «слідство володіє достатньо вагомими доказами про мою участь в контрреволюційній троцькістській організації, і тому я не хочу, щоб мені були пред'явлені свідчення інших обвинувачених і бажаю розповісти самостійно, не приховуючи жодного факту щодо проведеної як мною, так і іншими учасниками контрреволюційної роботи з тим, щоб отримати деяке пом'якшення покарання»³⁷. Далі вказувався факт вербування, цілі та завдання організації, а також її склад. Такі протоколи допитів відзначалися неконкретністю, не мали жодного епізоду практичної діяльності організації, часто обмежувалися репліками на кшталт того, що «ніяких конкретних завдань я не отримував, але я завжди підтримував контрреволюційні виступи, направлені проти генеральної лінії партії».

Оригінал протоколу допиту має складатися слідчим, який вів справу, однак в умовах 1937–1938 рр. це не виконувалось. Часто «зізнавальні» протоколи допитів були творінням найбільш досвідчених оперативних працівників, яких іменували «літераторами»³⁸. Надрукований під їх диктовку протокол, переписувався іншими співробітниками НКВС або залученими для такої роботи помічни-

³⁵ ГДА СБ України, Одеса, ф. П, спр. 7151-п, арк. 179.

³⁶ Там само, спр. 10203-п, т. 1, арк. 60.

³⁷ Там само, спр. 13122-п, арк. 251–251 зв.

³⁸ *Ватлин А.Ю.* Вказ. праця. – С. 196.

ками. При проведенні масових арештів НКВС МАРСР запровадив практику оформлення слідчих справ на арештованих за допомогою створеної для цієї мети групи «опертехніки», на яку фактично переклали роботу по оформленню важливіших слідчих документів: постанов про взяття справи до діловодства і пред'явлення звинувачення, а також обвинувальних висновків. Їх в масовому порядку складали не слідчі, а «опертехніки», в тому числі машиністки³⁹.

До кінця 1937 р. обов'язковим елементом слідства по всіх категоріях 54 статті Кримінального кодексу були допити свідків. Пізніше у справах про «шпигунство» достатнім вважалось проведення перехресних допитів вже арештованих, а у справах про контрреволюційну агітацію — практика виклику на допити свідків. Через дефіцит часу в практику органів НКВС увійшло використання «штатних свідків». Значно легше їх виявити за допомогою архівно-слідчих справ, представлених низовими структурами (районними відділеннями) каральних органів. Зазвичай для такої роботи притягували представників місцевої номенклатури: голів колгоспів, працівників сільських рад або штатних секретних співробітників НКВС, найчастіше, двірників, голів домоуправлінь тощо. Ці люди десятками підписували власні показання, навіть не читаючи їх.

Доказами співробітництва свідків з органами державної безпеки є повтори в багатьох архівно-слідчих справах одних прізвищ, хоча слід зазначити, що таке співробітництво далеко не завжди було добровільним. Л. Головкова зазначає: «У випадку спротиву або нерішучості до свідків застосовувались засоби залякування та фізичного впливу. Їх навіть, як і звинувачених, ставили на «стійку» на дві і більше діб»⁴⁰. Фактично ми маємо справу з ще однією різновидністю фабрикації звинувачення — надання заздалегідь неправдивим свідченням свідків доказової сили. Використання цих матеріалів в ході слідства і суду «вступало в пряме протиріччя з законом», оскільки ці «свідки», як в принципі і інформатори, «викладали не факти, а думки про умонастрій підозрюваного»⁴¹.

Так, голову колгоспу ім. Тельмана Комінтернівського району Г. Гегеля часто допитували в якості свідка. Він підтверджував

³⁹ ГДА СБ України, Одеса, ф. П, спр. 12321-п, арк. 58–59.

⁴⁰ Головкова Л.А. Особенности прочтения следственных дел в свете канонизации новомучеников и исповедников российских // Альфа и омега. Ученые записки Общества для распространения Священного писания в России. – 2000. – № 4. – С. 211.

⁴¹ Ватлин А.Ю. Вказ. праця. – С. 201.

звинувачення арештованим у проведенні антирадянської агітації. Після арешту, начальник Комінтернівського РВ НКВС Міронов, на допиті 7 травня 1938 р. повідомив, що Гегель вважався вихідцем з куркульської сім'ї та антирадянським елементом і тому під загрозою бути заарештованим давав такі свідчення⁴². В Зельцькому і Карл-Лібкнехтівському районах широко практикувалося використання т.зв. «годових» (етимологія нез'ясована — *Авт.*) або штатних свідків. В кожному з районів було по кілька осіб, які давали стандартні показання на будь-якого арештованого, незалежно від місця проживання. Протоколи допитів таких свідків часто висміював начальник III відділу УНКВС по Одеській області Й. Рібаков, проте всіляко підтримував отримання цих матеріалів з районів⁴³.

Працюючи з архівно-слідчими справами, дослідники вже звертали увагу на невідповідність інкримінованого злочину особистості звинуваченого⁴⁴. Звинувачення рядових колгоспників, робітників, вчителів чи службовців у плануванні і підготовці замаху на керівників партії і уряду масово зустрічаються в архівно-слідчих справах, що, звичайно, є повною нісенітницею і не витримує жодної критики. Подібне зауваження стосується і висловлювань, які слідчі приписували заарештованим, чи відповідей їх або свідків під час допитів. Наявність фразеологічних зворотів, складних політичних (ідеологічних) поєднань термінів чи слів іншомовного походження, які не відповідали загальній ерудиції, рівню освіти або світоглядним переконанням в'язня, яскраво це підтверджують. І навпаки, коли в протоколі допиту заарештованого професора чи доцента вищого навчального закладу знаходимо примітивні односкладні речення зі значною кількістю стилістичних помилок, одразу постає запитання про безпосередню участь у створенні документу працівників слідчого апарату.

Простеження і співставлення окремих сюжетів слідства в межах однієї або кількох суміжних справ має виняткове значення при визначенні достовірності викладеної в архівно-слідчих справах

⁴² ГДА СБ України, Одеса, ф. П, спр. 13253-п, арк. 54.

⁴³ Там само, спр. 16380-п, арк. 248.

⁴⁴ *Пиріг Р.Я., Гранкіна О.В.* Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело: науково-методичні аспекти використання // *Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання.* — К., 1998. — С. 26; *Подкур Р.Ю.* За повідомленнями радянських спецслужб. — К., 2000. — С. 139.

інформації. Навіть побіжний перегляд справ репресованих громадян засвідчує розбіжності даних відносно часу й осіб процесу вербування. В багатьох випадках заарештований називає свого вербувальника, розповідаючи в деталях, за яких умов це трапилось, а той у власних протоколах допитів про нього навіть не згадує.

Касир Одеського університету А. Трибенко у своїх показаннях від 30 травня 1938 р. розповідав, що у грудні 1937 р. йому вдалося завербувати до лав «Польської військової організації» професора І. Сероглазова, якому було 55–56, а то і всі 60 років. Насправді, І. Сероглазов в грудні 1937 р. перебував у Москві, і у свої 38 років він виглядав навіть молодшим за свій вік. Слідчі подану їм інформацію не перевірили, однак постійно спиралися на ці свідчення під час ведення справи⁴⁵.

Проведення попереднього слідства по справах, незважаючи на однотипність і примітивізм слідчих дій, є індивідуальним для кожної з них по набору методів та ступеню фальсифікації матеріалів. Наявність протоколів допитів звинувачених і свідків, очних ставок, актів експертиз не може гарантувати того, що вони були створені безпосередньо за участю заарештованого по справі або він знав про їх існування. Численними є випадки, коли репресованих не ознайомлювали з матеріалами справи, а про свої звинувачення, статті Кримінального кодексу і визначену для покарання кількість років ВТТ вони дізнавались вже після прибуття до табору.

В ухвалі Військового трибуналу Одеського військового округу від 24 травня 1957 р. повідомлялося, що серед арештованих у груповій справі 65 осіб, яких звинуватили у належності до ПОВ, Фетисов (розстріляний), Залинська і Белий (по 10 років ВТТ) були засуджені без будь-якого слідства. Ні в справі, ні в органах держбезпеки матеріалів слідства не виявлено⁴⁶.

По справах заарештованих членів сімей «ворогів народу», які вже були репресовані, часто заповнювали один-два протоколи допиту і без пред'явлення звинувачення відправляли на розгляд особливої наради⁴⁷. В заяві від 16 травня 1939 р. Г. Попов скаржився, що був заарештований 13 липня 1937 р. Котовським РВ НКВС

⁴⁵ ГДА СБ України, Одеса, ф. П, спр. 3993-п.

⁴⁶ Там само, спр. 12799-п, арк. 27–30.

⁴⁷ Гранкіна О. «Репресувати на підставі наказу наркома внутрішніх справ СРСР...» // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 212.

за порушення паспортного режиму. 17 липня його відправили в Тираспольську в'язницю, де просидів без слідства і допитів до 1 жовтня 1937 р. Тоді ж був відправлений етапом в Бамлаг НКВС Бурято-Монгольської АРСР і лише прибувши в табір дізнався, що отримав 10 років ВТТ по статті «контрреволюція»⁴⁸.

В окремих випадках статус людини в протоколах допитів не конкретизувався або ж допити звинувачених провадили вже після винесення рішення, імовірно наповнюючи справу необхідними матеріалами вже навздогін складеному обвинувальному висновку. Викладача педінституту М. Койнаша арештували 26 грудня 1937 р. Слідство у справі тривало лише один день. 27 грудня «трійкою» було винесене рішення про розстріл з конфіскацією майна, проте після цього 28 грудня його ще раз допитували у якості звинуваченого⁴⁹.

Викладача педагогічного інституту О. Петровича заарештували 26 грудня 1937 р. Попереднє слідство тривало лише один день і вже 27 грудня «трійка» при УНКВС по Одеській області винесла рішення про його розстріл. Протягом однієї доби він допитувався чотири рази. Крім того, слідчі встигли оформити дві очні ставки⁵⁰.

Органи НКВС часто «співпрацювали» з тими установами, де проводились арешти. Вони змушували створювати на місцях своєрідні експертні комісії для перевірки наслідків шкідництва і оформляти висновки у вигляді актів. На чолі таких комісій часто ставили новопризначених керівників — наступників репресованих, які прагнули довести правильність свого підвищення. У серпні 1937 р. таку комісію створили в облвно для перевірки роботи попереднього керівництва — І. С. Ісаєва, Й. Р. Брусиловського, Н. С. Каневського, О. П. Вірського, С. І. Приходько, К. М. Файнберг, Т. М. Внукова. 31 серпня датований «Акт експертної комісії Одеського облвідділу НКВС». У цьому «документі» досить детально розписане «шкідництво» на різних напрямках освітянської політики. Слідчі активно використовували документ у звинуваченнях проти заарештованих⁵¹.

Колишній заступник завідувача відділом культури і пропаганди обкому КП(б)У Р. Ривкіна в 1957 р. розповіла, як складались акти «експертних» комісій: «Обкомом партії виділялися товариші, які

⁴⁸ ГДА СБ України Одеса, ф. П, спр. 19686-п, арк. 36.

⁴⁹ Там само, спр. 9332-п.

⁵⁰ Там само, спр. 5533-п.

⁵¹ Там само, спр. 4821-п, арк. 137–159; спр. 5194-п, т. 1, арк. 97–119.

знайомились в НКВС з показаннями арештованих, що визнали себе винними в належності до контрреволюційної організації і в своїй шкідницькій діяльності. Саме на основі таких свідчень і склалися подібні акти»⁵². Якщо документ не влаштував слідчих, то його розривали на очах у авторів і примушували скласти новий.

В 1937–1938 рр. було репресовано більшість працівників Одеського обласного земельного управління. У якості доказів використовувались акти перевірок всіх його управлінь (зернового, бавовняного, бурякового, ветеринарного, тваринницького, лісового, земельного і племзаготконтори), названі органами НКВС «актами експертизи». Ці акти фабрикувались органами НКВС за участю голови комісії Пархоменка. На допиті в 1955 р. Л. Житомирський, який здійснював перевірку зернового управління ОблЗУ, свідчив: «Після закінчення перевірки я здав Пархоменку всі матеріали, а він відніс їх в управління НКВС. Днів через 4–5 Пархоменко приніс в облземвідділ акт, надрукований в НКВС. Коли я познайомився з цим актом, то з'ясував, що в ньому записано багато такого, про що я взагалі не писав. У зв'язку з цим я відмовився підписати акт, але Пархоменко почав кричати на мене, погрожувати тим, що мене згноять у в'язниці, так як я приховую шкідницьку діяльність ворогів і що в такому випадку я сам шкідник. Пархоменко тримав мене цілу ніч і, погрожуючи усілякими карами, заставив мене підписати акт»⁵³.

Таким чином, у 1937–1938 рр. нехтувалися всі основні права людини. Для органів НКВС арештовані перетворювались на матеріал, який треба переробити на готову продукцію — хоча б на папері показати їх ворожу сутність, злочинні наміри і небезпеку для іншої частини суспільства. Положення закону ігнорувались у найбрутальніший спосіб. Було запроваджено змагання між відділами і управліннями НКВС по виконанню встановлених «лімітів» та швидкому і оперативному проведенню масштабних «операцій». Проведення попереднього слідства ґрунтувалося, головним чином, на методах погроз, обіцянок, підстав, застосуванні фізичних методів впливу, а часто й звичайної фабрикації та фальсифікації слідчих матеріалів.

⁵² ГДА СБ України Одеса, ф. П, спр. 7131-п, т. 4, арк. 35 зв.

⁵³ Там само, спр. 7737-п, арк. 86.

*Роман Подкур
(Київ)*

**«Дитячий ГУЛАГ» в контексті
політики державного терору (1937–1939 рр.)**

Podkur R. «Children's GULAG» in the context of state terror policy (1937–1939).

The author investigates how the system of special institution for the children of «the great terror» victims was formed.

Як свідчать документальні джерела, державна каральна політика в СРСР була спрямована на потенційних політичних опонентів та інакомислячих, а також на ізоляцію кримінальних елементів, професійних злочинців, порушників законодавства. Вона будувалася на основі класової теорії. Як правило, порушникам «соціалістичної законності» з числа «трудящих мас» призначалися мінімальні покарання у порівнянні з вихідцям «соціально чужих класів». У Виправно-трудоному кодексі РСФРР 1924 р. вказувалося: «Режим в трудових колоніях переважно для правопорушників з середовища трудящих, випадково чи через злидні здійснивших злочин, повинен наближатися до умов роботи та розпорядку дня вільних громадян»¹.

Таким чином, кримінальні злочинці — вихідці з пролетарського середовища — «соціально близькі», на відміну від представників «соціально чужих класів» та засуджених за політичними статтями. Подібне ставлення екстраполювалося на дітей засуджених громадян.

Радянська історіографія замовчувала наявність спеціальних закладів для дітей репресованих громадян. Науковці вивчали досягнення правоохоронних, виконавчих та партійних органів у ліквідації безпритульності та дитячої злочинності. Особливо активно досліджувалася участь органів державної безпеки у боротьбі з

¹ Див.: Исправительно-трудова кодекс РСФСР [Текст] / Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика. – М.: Гос. изд-во Сов. законодательство, 1933. – 40 с.; Исправительно-трудова кодекс РСФСР 1924 года // Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудова праву. (1917–1959 гг.) / Сост.: П. М. Лосев, Г. И. Рагулин. – М.: Госюриздат, 1959. – 360 с.

безпритульністю, роль Ф. Держинського та А. Макаренка у створенні дитячих спеціальних виховних закладів².

Лише з кінця 1980-х рр. з'явилися перші свідчення про існування спеціальних закладів для дітей репресованих батьків. У 2002 р. побачив світ документальний збірник «Дети ГУЛАГа. 1918–1956»³. Автори-упорядники вперше поставили питання про соціальне походження безпритульних дітей. Вони стверджували, що здебільшого — це діти із знищених сімей. Їх батьки або були розстріляні, або ув'язнені у концтабори, або загинули на фронтах громадянської війни чи під час голоду. Самі діти зазвичай відповідали, що «батьків не пам'ятають» або «загинули від голоду», або «з робітників чи селян». Життя швидко навчило, що непролетарське (дворяни, офіцери, чиновники, священники тощо) походження призводить до тюрми чи смерті⁴.

² Арнаутів В.А. Голод и дети на Украине. — Харьков, 1922; Гернет М.Н. Социально-правовая охрана детства за границей и в России. — М., 1924; Калинин А.Д. Десять лет работы по борьбе с детской беспризорностью. — М.; Л., 1928; Лившиц Е. Социальные корни беспризорности. — М., 1925; Маро (Левитина) М.И. Работа с беспризорными: практика новой работы в СССР. — Харьков, 1921; Познышев С.В. Детская беспризорность и меры борьбы с ней. — М., 1926; Ионова В.Я. Педагогические высказывания Ф. Э. Держинского и его борьба с детской беспризорностью в СССР. — Омск, 1950; Арнаутів Г.Я. Забота коммунистической партии и Советского правительства об охране детей и строительстве детдомов в РСФСР в период 1917–1925 гг. — М., 1952; Марейн К.Н. Опыт воспитательной работы в коммуне им. Ф. Э. Держинского. — М., 1953; Коваленко С.С. История возникновения и развития детских домов в Украинской ССР в период с 1917 по 1929 годы. — М., 1954; Чех С.М. Мероприятия коммунистической партии и Советского правительства по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью в период восстановления народного хозяйства в СССР (1917–1925 гг.). — К., 1954; Гусак А.А. Комсомол — помощник коммунистической партии в борьбе с детской беспризорностью на Украине (1921–1928 гг.). — Днепропетровск, 1976; Герасимова Г.Г. Борьба Коммунистической партии и советского правительства с детской беспризорностью в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.) (на материалах Московской и Ленинградской губерний). — М., 1971; Шишова Н.В. Борьба Советского государства за преодоление детской беспризорности в 1926–1936 гг. (на материалах Дона и Кубано-Черноморья). — Ростов-на-Дону, 1982; Диптан И.И. Деятельность чрезвычайных государственных органов борьбы с детской беспризорностью в Украинской ССР (1919–1932 гг.). — К., 1991 та ін.

³ Дети ГУЛАГа. 1918–1956 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева. — М.: МФД, 2002. — 631 с.

⁴ Там само. — С. 9.

У тому таки 2002 р. А. Зінченко захистила кандидатську дисертацію «Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття»⁵. Дисертантка розглядала дитячу безпритульність як соціальне явище, що характеризувалося відсутністю сприятливих умов для фізичного, духовного та інтелектуального розвитку дитини.

А. Зінченко дослідила основні причини дитячої безпритульності в Україні у 1920-х – 1930-х рр.: низький матеріальний рівень життя родин; безробіття, особливо розповсюджене серед молоді; недоліки становлення нової освітньої та виховної системи, недоступність системи освіти для певної частини дітей; соціально-психологічний клімат перехідного періоду, формування маргінальної особистості; соціально — класову політику радянського уряду і формування авторитарної політичної системи; політичні репресії та депортації населення України; суперечливий процес становлення системи охорони дитинства в радянській Україні.

Отже, в основі видів безпритульності покладено принцип відсутності тих чи інших умов, необхідних для розвитку дитини. Дослідниця класифікувала безпритульних на дві великих групи:

- безпритульні діти, які втратили батьків чи опікунів або зв'язок з ними і внаслідок цього опинилися на вулиці;
- бездоглядні діти, які мають батьків або знаходяться під опікою, але не мають повного матеріального забезпечення, належних умов виховання і внаслідок цього більшу частину дня знаходяться на вулиці.

Особливу увагу авторка звернула на соціальні наслідки колективізації та голодомору 1932–1933 рр., політичних репресій та депортацій населення в контексті нової хвилі дитячої безпритульності. Подальшими дослідженнями ця теза знаходить цілковите підтвердження. Комісія по поліпшенню умов життя дітей при ВЦВК в 1935 р. визнала одним із факторів збільшення безпритульності в УСРР масові депортації під час колективізації та голодомор. На 1931 р. в 226 дитячих будинках УСРР налічувалося 39 318 дітей, до кінця 1933 р. у 452 дитбудинках нараховувалося 96057 дітей, не враховуючи біля 96 тис. дітей, які знаходилися у патронаті⁶.

⁵ Зінченко А.Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2002. – 17 с.

⁶ Дети ГУЛАГа. 1918–1956. – С. 176.

За соціальним складом переважну більшість безпритульних на початку 1930-х рр. складали селянські діти. Взимку 1932–1933 рр. дитяча безпритульність і смертність набули таких масштабів, що не рахуватися з цим стало вже не можливим. Відповідно до травневої 1933 р. постанови КП(б)У «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» при РНК УСРР було утворено Всеукраїнську, а при обласних виконавчих комітетах — місцеві надзвичайні комісії боротьби з безпритульністю та жебрацтвом, створені сільські дитячі приймальники, організовані харчові пункти при школах, формувалися трудові загони з підлітків тощо. Кількість вилучених дітей з вулиці тільки за травень–липень 1933 р. становила 158 тис.⁷ Однак, А. Зінченко не проаналізувала подальшу долю дітей у дитячих будинках чи спеціальних дитячих пеніцітарних закладах. Дослідниця не акцентувала увагу на політичній зацікавленості керівництва країни у формуванні радянського світогляду у дітей, які втратили сім'ї через помилки у економічній політиці, цілеспрямований державний терор (депортації, репресії тощо).

Практика ув'язнення підлітків за політичними мотивами була апробована ще у кінці 1920-х рр. Так, до голови Політичного Червоного Хреста К. Пешкової в грудні 1929 р. надійшов лист щодо засудження групи підлітків — учнів школи 2-ого ступеню за статтями 58¹⁰ (антирадянська пропаганда та агітація) та 58¹¹ (організаційна діяльність спрямована на вчинення контрреволюційних злочинів) Кримінального кодексу. Старшому з них виповнилося 16 років. Інкриміновані злочини вони здійснили у 1927 р. тобто у віці 12–13 років. П'ятеро хлопчаків отримали дворічний термін ув'язнення у колонії на Соловках⁸.

В структурі Управління Соловецькими таборами з 1928 р. існувала внутрішня табірна дитяча трудова колонія, створена за ініціативою ув'язненого, юриста за освітою Олександра Колосова. Діти жили за законами злочинного світу, ув'язнені їх називали «шпанятами» або «вшивниками». Перевиховувати їх ніхто не збирався. Діти, у тому числі і засуджені за політичними статтями, аби вижити, були змушені приймати злочинські правила співжиття і переставали бути «політично небезпечними».

⁷ Див.: Зінченко А.Г. Вказ. праця. – С. 4.

⁸ Державний архів Російської Федерації (далі – ДА РФ), ф. 8409, оп. 1, спр. 46, арк. 104. Див.: Дети ГУЛАГа. 1918–1956. – С. 74–75.

У колонії кожному підлітку надався тапчан та білизна. Діти отримували посилене харчування (додатково стакан молока чи навіть м'ясо). Однак, здебільшого, додаткова пайка не доходила до дітей.

Також діти відвідували спеціальну організовану школу. Але вони продовжували жити власним «злочинним» життям, що цілком влаштувало табірну адміністрацію. Існування колонії врятувало життя підліткам, інакше вони швидко загинули б на лісозаготівельних роботах. Дитячий барак колишньої трудової колонії до цих пір неушкоджений знаходиться на Соловецькому острові. Він поділений на квартири, де проживають місцеві жителі⁹. Про його призначення нагадує лише спеціальна табличка, встановлена співробітниками Соловецького музею-заповідника «Жилой барак детской колонии УСЛОН [построен] до 1928».

Упереджене ставлення до дітей «непролетарських» класів у листі від 3 січня 1935 р. до голови ВЦВК М. Калініна відзначала заступник наркома освіти РСФРР Н. Крупська. Аналізуючи причини безпритульності і бездоглядності, окрім економічного (недостатнє фінансування та розкрадання бюджетних коштів) та кадрового (низький рівень підготовки персоналу дитячих будинків та колоній) факторів, вона відзначала соціальну дискримінацію стосовно дітей «куркулів», «релігійників» тощо. Крупська вважала за потрібне «припинити переслідування за взяття на виховання дітей родичів-лішенців. Трапляються випадки, коли вчительку звільняють з посади за те, що вона бере на виховання племінника, сина колишнього священика чи куркуля. Ми бачимо, як де-небудь на «Біломорбуді» перевиховуються дорослі і кидаємо на поталу долі дітей якогось псаломщика»¹⁰.

Проблема безпритульності у середині 1930-х рр. знову стала настільки нагальною, що вимагала прийняття державних рішень. Спільною постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності від 31 травня 1935 р. встановлювалася система дитячих закладів: в наркоматі освіти союзних республік — дитячі будинки «нормального типу» для дітей позбавлених засобів існування, дитячі будинки, які утримувалися за рахунок батьків та дитячі будинки для «важких вихованців»; в наркоматі охорони здоров'я союзних республік — спеціальні

⁹ В отоце океана моря... / Авт.-сост. М. Осипенко. – М.: О-во сохран. лит. наследия, 2008. – С. 246–247.

¹⁰ Дети ГУЛАГа. 1918–1956. – С. 176.

дитячі будинки для дітей, які вимагали тривалого лікування; в наркоматі соціального забезпечення союзних республік — спеціальні дитячі будинки для дітей-інвалідів; в наркоматі НКВС союзних республік — ізолятори, дитячі приймальники-розподільники, трудові колонії¹¹. Паралельно поліпшувалося матеріально-технічне та фінансове становище таких дитячих закладів. Через відділ шкіл ЦК ВКП(б) додатково направлялися на посаду завідуючих дитбудинками 200 комуністів, ЦК ВЛКСМ направляв 500 комсомольців на посади заступників завідуючих дитбудинками по виховній роботі, наркомат освіти — випускників педагогічних технікумів та інститутів. Серед кваліфікованих робітників на фабриках та заводах відбиралися майбутні завідувачі майстернями дитбудинків та трудових колоній.

Постанова визначала НКВД СРСР поряд з наркоматом освіти органом — відповідальним за виховання дітей. Через тиждень, 7 червня 1935 р., нарком внутрішніх справ СРСР Г. Ягода видав наказ щодо ліквідації безпритульності та бездоглядності. Він закликав «мобілізувати весь наш багатий досвід «перековки» людей..., перевиховання в наших трудкомунах правопорушників».

В структурі адміністративно-господарського управління НКВД СРСР створювався Відділ трудових колоній для неповнолітніх, який мав займатися організацією трудових колоній та приймальників-розподільників для неповнолітніх, очолювати шкільну, виробничу та навчально-виховну роботу. У складі Відділу функціонували наступні відділення: організаційне із сектором особового складу трудових колоній та приймальників-розподільників, навчально-виховне відділення із сектором обліку та розподілення дитячих контингентів, виробниче відділення із сільськогосподарським та промисловим секторами, відділення постачання та збуту, фінансово-планове відділення. В НКВД союзних республік у структурі адміністративно-господарського управління/відділу теж організувалися подібні Відділи. Начальником Відділу трудових колоній для неповнолітніх НКВД СРСР призначався П. Перепьолкін, помічниками П. Алтарьов та А. Ніколаєва.

Керівництву Відділу доручалося до 1 липня 1935 р. прийняти на баланс від наркомату освіти СРСР, РНК союзних та автономних республік, крайових та обласних виконкомів приймальники-розподільники і трудові колонії, від ГУЛАГу НКВД СРСР — трудові

¹¹ ДА РФ, ф. 9401, оп. 12, спр. 103, арк. 4.

колонії для неповнолітніх за виключенням трудових колоній, які знаходяться в таборах¹².

Отже, створення системи спеціальних дитячих закладів в структурі НКВД СРСР передбачало «перевиховання» дітей всіх соціальних груп, формування у них «комуністичного світогляду». Паралельно здійснювалася їх експлуатація. Наявність відділення постачання та збуту та фінансово-планове відділення у складі Відділу трудових колоній для неповнолітніх НКВД СРСР свідчить про участь дитячих виробничих майстерень у промисловому виробництві. Так, державний виробничий план дитячих трудових колоній у 1936 р. складав 135 млн. крб.¹³ Таким чином, головний принцип сталінського ГУЛАГу — бути самоокупним — поширювався і на дитячі заклади. В таких умовах важко уявити дотримання 4-х годинного робочого дня, техніки безпеки, матеріально-технічного забезпечення тощо.

Звичайно, умови життя спонукали дітей до втеч. За інформацією Адміністративно-господарського управління НКВД СРСР І. Островського від 31 жовтня 1935 р. лише у серпні місяці з дитячих закладів НКВД України зафіксовано 1380 втеч¹⁴.

Якщо до «великого терору» органами НКВД СРСР діти репресованих громадян розглядалися як «безпритульні» та «бездоглядні», то в оперативному наказі № 00447 НКВД СРСР «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и др. антисоветских элементов» від 30 липня 1937 р. члени сімей репресованих за першою та другою категорією підлягали як мінімум обліку.

Сім'ї засуджених громадян за першою категорією автоматично виселялися з Москви, Ленінграду, Києва, Тбілісі, Баку, Ростова-на-Дону, Таганрогу, з районів Сочі, Гагри і Сухумі та прикордонних районів СРСР. Якщо чекісти вважали членів сім'ї репресованого здатних «до активних антирадянських дій», то постановою «трійки» вони направлялися до табору чи трудові поселення. Виселенню підлягали також і неповнолітні члени сім'ї.

Але масштаби «великого терору» постійно зростали, автоматично збільшувалося коло сімей, невдоволених діями вищого партійно-державного керівництва СРСР. Численні скарги на безпідставні арешти сотнями надходили до лідерів ВКП(б), Голови РНК СРСР.

¹² ДА РФ, ф. 9401, оп. 12, спр. 103, арк. 6.

¹³ Дети ГУЛАГа. 1918–1956. – С. 202.

¹⁴ Там само. – С. 199.

Тому 15 серпня 1937 р. з'явився оперативний наказ НКВД СРСР № 00486 «Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины». Він передбачав арешти членів сімей громадян, репресованих військовою колегією і військовими трибуналами за першою та другою категоріями, починаючи з 1 серпня 1936 р. Наказ яскраво засвідчив устремління Сталіна та його оточення в контексті приготувань до майбутніх збройних конфліктів позбутися потенційної небезпеки однієї із складових «п'ятої колони» — сімей репресованих громадян.

Наказ детально інструктував співробітників органів державної безпеки стосовно практики вилучення дітей. Чекісти складали два списки (діти дошкільного віку та до 15 років), де вказували кількість дітей, їх вік. Згідно оперативного наказу, діти автоматично вважалися сиротами.

Окремо надавалася характеристика на дітей старше 15 років, здатних «на соціально небезпечні та антирадянські дії». На таких підлітків заводилися окрема слідча справа. Подальшу долю неповнолітнього вирішувала Особлива нарада НКВД СРСР. В залежності від віку, ступеня небезпеки і можливостей «виправлення», діти підлягали ув'язненню в табори, виправно-трудова колонії та дитячі будинки особливого режиму наркоматів освіти союзних республік. На жаль, поки не вдалося встановити — коли з'явилися «дитячі будинки особливого режиму наркомату освіти». Можливо, вони були створені нас основі існуючих дитячих будинків, можливо — це цілком нові дитбудинки. Персонал дитячого будинку, який приймав дітей, перевірявся місцевим УНКВД на предмет політичної благонадійності.

Наркоми внутрішніх справ республік і начальники УНКВД країв та областей повідомляли по телеграфу особисто заступника начальника АГУ НКВД СРСР М. Шнеерсона списки дітей, які підлягали вилученню. В списках вказувалося прізвище, ім'я по-батькові, рік народження, клас навчання. У списках діти комплектувалися так, щоб у один і той самий дитячий заклад не потрапили діти, які були родичами чи знайомими.

Так, за свідченням Л. Бачук (Столярової), уродженки Харкова, після арешту у листопаді 1937 р. батька та вислання матери її спочатку направили до Харківського приймальника-розподільника, а згодом до Чернігівського дитячого будинку. Її брат змушений був залишити школу і поїхати на Донбас. Спроби зв'язатися з

братом натикалися на заборони персоналу¹⁵. Таким чином, підтверджується теза про свідоме вилучення дітей у батьків та виховання свого роду «радянських яничарів».

Після отримання списків заступник начальника АГУ НКВД СРСР особисто розподіляв дітей по дитячим закладам. Телеграфом він повідомляв наркомів НКВД республік та начальників УНКВД про направлення певних дітей у визначенні ним будинки. Копія телеграми направлялась завідувачому дитячого закладу і була підставою для прийому дітей. Свідоцтво про народження дитини, де вказувалися місце народження та батьки запечатувалося у окремий конверт і зберігалось у керівника дитячого закладу. Але типовими були випадки, коли діти прибували без документів. Так, начальник УНКВД по Чернігівській області А. Єгоров 23 липня 1938 р. повідомляв заступника наркома НКВД УРСР І. Шапіро, що з Дніпропетровського УНКВД в Борзненський дитбудинок прибуло 80 дітей, з них 33 — без документів, з Київського УНКВД — 23 дитини, Вінницького УНКВД — 6 дітей¹⁶.

Аналіз опублікованих свідчень показав, що дітей намагалися направляти у сусідні республіки, мінімум у сусідні області. Зокрема, діти з Москви направлялися в Дніпропетровський, Таращанський дитячі будинки, із Харкова — до Чернігова, із Магнітогорська — до Уральська, з Владивостока — до Одеси тощо¹⁷.

Наказ зазначав, що начальники УНКВД визначають лише перелік дитячих будинків та ясел наркомату охорони здоров'я, де розміщували дітей до 3-річного віку. Вони знаходилися у населених пунктах, де проживали засуджені. Дітей у віці від 3 до 15 років передавали у дитячі будинки наркомату освіти поза Москвою, Ленінградом, Києвом, Тбілісі, Мінськом, приморськими та прикордонними містами. Новонароджені діти перебували з матерями у таборах до 1–1,5 річного віку, потім передавалися до дитячих ясел.

Діти репресованих обов'язково обліковувалися в АГУ НКВД СРСР та підлягали політичному контролю (настрої, поведінка тощо)¹⁸. Спочатку оперативне обслуговування підлітків та персо-

¹⁵ Дети ГУЛАГа. 1918–1956. – С. 242.

¹⁶ ГДА СБ України. – Ф.16, оп. 31. – Пор.58, арк. 201.

¹⁷ Див. колекцію листів московського товариства «Меморіал» опубліковану у: Дети ГУЛАГа. 1918–1956. – С. 241–257.

¹⁸ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2000. – С. 106–110.

налу дитячих закладів оперативним наказом НКВД СРСР № 00284 від 4 серпня 1935 р. покладалося на апарат Особливоуповноваженого. З 11 лютого 1938 р. згідно наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 0058 «Про агентурно-оперативне обслуговування трудових колоній НКВД для неповнолітніх та приймальників-розподільників» робота покладалася на районні та міські апарати УГБ НКВД. В штаті колонії вводилася нова посада заступника начальника по оперативній частині. Він підпорядкувався відповідному місцевому апарату УГБ НКВД. При необхідності слідчі справи на підлітків через районні та міські апарати УГБ НКВД направлялися на «трійку» УНКВД або через відділ трудових колоній на Особливу нараду НКВД СРСР¹⁹. Чекісти намагалися виявити настрої підлітків, спроби втеч, запобігти встановленню контактів з родичами чи спробам прояснити долю батьків та виявити власне походження.

Типовими стали свідчення про зміну, за різних обставин, прізвищ та імен дітей. Зокрема, у міжнародному історико-просвітницькому правозахисному товаристві «Меморіал» у Москві зберігаються листи колишніх дітей репресованих. Так, Євгенія Дальська, 1933 р. народження, народилася у м. Кузнецьк (область чи край не вказані). При отриманні паспорту у 1949 р. у паспортному відділку МВС колишній вихованці дитячого будинку Ульяновської області сказали, що у свідоцтві про народження написані два прізвища. Після нечисленних консультацій з керівництвом дитячого будинку та місцевим апаратом МГБ їй видали паспорт на ім'я Євгенії Дальської. Після випуску з дитячого будинку свідоцтво про народження їй відмовилися видати. У паспорті їй вказали номер свідоцтва про народження. Після звернення до відповідного відділу ЗАГСу про видачу копії свідоцтва про народження, співробітники установи повідомили, що під вказаним номером числиться зовсім інша особа²⁰.

Хоча при реалізації оперативного наказу НКВД СРСР № 00486 «Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины» співробітники органів державної безпеки прораховували можливість кількості «дитячого контингенту», але масштаби репресій постійно зростали. Автоматично збільшувалася кількість дітей, які підлягали розміщенню у спеціальних дитячих закладах. Нарком НКВД СРСР М. Єжов 1 червня 1938 р. у листі до голови РНК СРСР В. Молотова писав, що починаючи з липня 1937 р. по 10

¹⁹ ДА РФ, ф. 9401, оп. 1а, спр. 20, арк. 58.

²⁰ Дети ГУЛАГа. 1918–1956. – С. 241–242.

травня 1938 р. НКВД СРСР направило у дитячі будинки наркомату освіти 15347 дітей²¹ репресованих батьків. Єжов просив голову уряду СРСР виділити асигнування на вилучення (арешт) та розміщення додатково 5000 «дитячого контингенту». Керівник НКВД СРСР планував розмістити в РСФРР — 3000, в УРСР — 2000 дітей. На етапування дітей НКВД СРСР просив виділити додатково 1525000 крб.²² З вказаної суми на залізничні квитки для дітей планувалося витратити 300 тис., на супроводжуваних осіб — 600 тис., харчування дітей в дорозі — 250 тис., добові супроводжуваних — 375 тис. крб.²³ Голова РНК СРСР В. Молотов 9 серпня 1938 р. підтримав ініціативу М. Єжова і додаткові кошти для етапування дітей були виділені.

Однак, розміщення дітей у дитячих будинках наркомату освіти СРСР виявилось дещо складною проблемою. Голова РНК РСФРР М. Булганін вважав за можливе розмістити заплановану кількість дітей (3 тис.) в існуючих дитбудинках без додаткових асигнувань.

На відміну від російського колеги, голова РНК УРСР Д. Коротченко у листі до В. Молотова від 28 червня 1938 р. зазначив, що розміщення 2000 дітей можливе лише за умови створення додаткової мережі дитячих будинків, оскільки «діючі вже перевантажені». Тому необхідно виділити із державного бюджету додаткове фінансування у розмірі 2650000 крб. Він надав навіть калькуляцію видатків на утримання дітей, починаючи з 1 липня 1938 р. (див. табл. 1.)²⁴

Норма витрат поточного утримання на одну дитину
у дитячому будинку (з 1 липня 1938 р.)

Таблиця 1

	Річна норма	Проект наркомату фінансів УРСР
Зарплата	590	295
Господарські витрати	135	85
Навчальні витрати	45	45
Придбання одягу	405	400
Харчування	1000	500
Всього	2175	1325

²¹ У доповідній записці від 4 серпня 1938 р. керуючому справами РНК СРСР Петрунічеву заступник наркома НКВД СРСР Жуковський зазначив, що станом на 10 липня 1938 р. було вилучено 17355 дітей репресованих батьків.

²² ДА РФ, ф. Р-5446, оп. 22а, спр. 95, арк. 8.

²³ Там само, арк. 6.

²⁴ Там само, арк. 4.

Одночасно Д. Коротченко направив і розрахунок додаткових асигнувань для розміщення 2 тис. дітей у дитячих закладах України (див. табл. 2).

Розрахунок додаткових коштів на утримання 2 тис. дітей репресованих батьків на 1938 р. (по областям УРСР)

Таблиця 2

Область	Контингент	Сума витрат за проектом наркомату фінансів УРСР (в тис. крб.)
Київська	300	398
Чернігівська	200	265
Вінницька	300	397
Полтавська	300	398
Харківська	300	397
Сталінська	100	132
Ворошиловградська	100	133
Дніпропетровська	100	132
Миколаївська	100	133
Одеська	200	265
Всього	2000 дітей	2 млн. 650 тис. крб.

Така категорична позиція українського уряду була зумовлена переповненням дитячих будинків наркомату освіти дітьми репресованих батьків. Через перевантаженість дитячих будинків, брак матеріально-фінансових ресурсів діти страждали від недоїдання, були погано одягнені, розміщувалися у непристосованих приміщеннях.

Наркомат НКВД ССР був повністю поінформований про умови перебування дітей. Заступник наркома НКВД СРСР М. Фриновський у наказі № 00309 від 20 травня 1938 р. відзначав: «В детских домах системы Наркомпроса, где размещены дети репрессированных врагов народа, имеют место грубейшие политические извращения в деле содержания и перевоспитания детей репрессированных родителей. Извращения эти являются результатом того, что Наркомпросы не занимаются этими детдомами, а НКВД союзных республик совершенно недопустимым образом выпустили из своего поля зрения эти важнейшие объекты.

Делу правильного политического воспитания этих детей и сохранения здоровой советской обстановки в указанных детдомах не

уделяют почти никакого внимания, в результате чего в ряде детских домов имеет место враждебное отношение к детям репрессированных, переходящее в случаи прямого издевательства над ними».

Керівництво НКВД СРСР непокоїла грубість персоналу, постійні нагадування підліткам, що вони «діти ворогів народу»²⁵. В такій ситуації головне завдання «радянського колективного виховання» — забуття батьків та «малої батьківщини» і перетворення у члена нової спільноти «радянська людина» було нездійсненим.

Паралельно М. Фриновський вимагав припинити створювати дітям репресованих привілейовані умови: «Одновременно в ряде детских домов детям репрессированных родителей создают в сравнении с остальными детьми детдомов особые привилегированные условия в части питания, одежды, режима и т.д., выделяя на эти цели дополнительные ассигнования сверх бюджета, что совершенно недопустимо»²⁶.

Враховуючи існуючі перекручення, М. Фриновський вимагав: «Первое — немедленно обеспечить оперативное, агентурное обслуживание детских домов, в которых содержатся дети репрессированных родителей.

Второе — своевременно вскрывать и пресекать всякие антисоветские, террористические намерения и действия, в соответствии с приказом НКВД № 00486.

Третье — одновременно обеспечить правильный режим питания детей репрессированных, своевременно пресекая имевшие место издевательства над детьми, также попытки воспитательского состава детдомов создавать враждебную обстановку вокруг детей репрессированных.

Устранить привилегированное положение, созданное в некоторых домах для детей репрессированных родителей в сравнении с остальными детьми.

Четвертое — проверить руководящий состав и кадры воспитателей детдомов, очистив их от непригодных работников»²⁷. Він попередив наркомів НКВД союзних республік, начальників крайових та обласних УНКВД про особисту відповідальність стосовно умов утримання дітей репресованих батьків.

²⁵ ДА РФ, ф. 9401, оп. 1а, спр. 20, арк. 199.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само, арк. 199–199 зв.

Масові вилучення дітей у репресованих батьків припинилася лише після наказу НКВД СРСР № 00689 від 17 жовтня 1938 р. Тепер дружина репресованого громадянина підлягала арешту лише у випадку наявності підтверджених даних про «співпрацю із засудженим», «була в курсі контрреволюційної роботи чоловіка» чи «її висловлювання можуть бути розцінені як соціально небезпечні та політично сумнівні». При арешті дружини, порядок направлення дітей залишався відповідно до наказу НКВД СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 р. «Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины»²⁸.

Але проводячи операцію по «репресуванню дружин та дітей зрадників Батьківщини» згідно оперативного наказу НКВД СРСР № 00486 керівництво НКВД не брало до уваги, що стаття 46 Виправно-трудового кодексу передбачала можливість знаходження разом матерями дітей віком до чотирьох років.

Крім того, іноді під арешт потрапляли вагітні жінки чи за різних обставин вагітніли вже у таборі. Були випадки направлення жінок разом з дітьми до табору тощо. Стаття 46 Виправно-трудового кодексу обумовлювала наявність спеціальних організованих табірних ясел.

Таку невідповідність помітили лише у 1939 р. при наркомі НКВД СРСР Л. Берії. У доповідній записці Голові РНК СРСР В. Молотову від 20 березня 1939 р. він писав, що в умовах табору не можливо організувати дитячі заклади для дітей віком від 1,5 до 4 років та забезпечити їх відповідним вихованням, харчуванням та доглядом.

За домовленістю керівництва Головного управління таборів НКВД СРСР та наркомату освіти СРСР частину дітей передали у відповідні «цивільні» дитячі заклади, де їх утримуватимуть до кінця строку покарання матері. Л. Берія вважав, що «перебування дітей в умовах виправно-трудового табору погано впливає на моральний та фізичний стан дитячого організму. Побутові та виробничі обставини, в яких знаходиться матір, позначається на дітях, що народжуються в таборах. Серед новонароджених ми маємо велику кількість дітей з уродженими вадами, недоношених та атрофічних, які вимагають спеціального догляду та особливого харчування. При відсутності спеціального кваліфікованого медичного та виховного персоналу, відповідно обладнаних дитячих закладів, а також необхідних особливих умов для нормального і пра-

²⁸ Дети ГУЛАГа. 1918–1956. – С. 307.

вільного розвитку дітей ми маємо підвищену захворюваність і смертність серед них, в основному на ґрунті неправильного харчування та догляду»²⁹.

Намагання персоналу таборів передати дітей у відповідні дитячі заклади поза межами табору натикалися на опір матерів, які посилалися на статтю 46 Виправно-трудового кодексу.

Адміністрація таборів була ознайомена з постановою політбюро ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про арешти, прокурорському нагляді та ведення слідства та наказом НКВД СРСР № 00762 про порядок виконання постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд і проведення слідства»³⁰. До того ж, співробітників органів державної безпеки у 1939 р. арештовували за «порушення соціалістичної законності» під час виконання оперативних наказів у 1937 — 1938 рр. Тому адміністрація таборів, намагаючись формально дотримуватися чинного законодавства, поставила питання перед центральним керівництвом НКВД про долю малолітніх в'язнів. «Ціну питання» складала біля 4500 дітей ясельного віку, які знаходилися в таборах ГУЛАГу³¹.

Л. Берія пропонував законодавчо закріпити через Указ Президії Верховної Ради СРСР право органів НКВД СРСР закріпити відлучення дітей віком від 1,5 до 4 років від матерів та передавати до дитячих закладів. Матері отримали право залишати дітей лише на період кормління груддю. Проект Указу передбачав організацію ясел при таборах та колоніях НКВД для дітей віком до 1,5 років³².

Ініціативу наркома НКВД СРСР Л. Берія 7 квітня 1939 р. підтримав нарком юстиції СРСР М. Ричков. Він не заперечував проти ініціативи НКВД СРСР, однак пропонував здійснити такі зміни через постанову РНК СРСР без вказівки щодо зміни статті 46 Виправно-трудового кодексу. М. Ричков визнав, що багато норм Виправно-трудового кодексу застарілі і взагалі не виконуються, хоча формально він не відмінений³³.

²⁹ ДА РФ, ф. 5446, оп. 23а, спр. 120, арк. 2–3.

³⁰ Див.: Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. – М.: МФД, 2004. – С. 607–615.

³¹ ДА РФ, ф. 5446, оп. 23а, спр. 120, арк. 2–3.

³² Там само, арк. 4–5.

³³ Там само, арк. 6.

На розгляд до В. Молотова документи потрапили лише 22 травня 1939 р. Секретаріат РНК СРСР пропонував Голові РНК прийняти пропозицію наркома НКВД СРСР Л. Берії з поправкою наркома юстиції СРСР М. Ричкова. Був навіть підготовлений проект постанови РНК СРСР. Однак, на засіданні РНК СРСР 7 червня 1939 р. питання було знято з розгляду³⁴. Л. Берія був присутній на засіданні і напевно погодився з рішенням РНК.

Враховуючи подальшу практику вилучення дітей від 1,5 віку з таборів ГУЛАГу та передачу їх у дитячі заклади наркомату освіти СРСР, РНК не визнало необхідним приймати постанову, яка б формально суперечила Виправно-трудоному кодексу.

Сам кодекс розцінювався як «велике досягнення» радянської карально-виховної системи, заснованої на ідеї «виховання працюю на благо радянської батьківщини». Тому посилення режиму утримання в'язнів могло означати лише крах цієї ідеї. Водночас, діяли таємні нормативні акти НКВД СРСР, які передбачали відлучення дітей з 1,5 річного від матерів.

Отже, каральна політика більшовиків спрямовувалася на руйнування «соціально чужих сімей», відрив дітей від батьків і передачу їх у відповідні дитячі та виправно-трудова заклади для формування більшовицького світогляду та «комуністичного виховання».

В структурі НКВД СРСР був створений спеціальний відділ, який керував не лише «перевихованням» дітей-правопорушників, а й дітей «ворогів народу». Основу «соціалістичного перевиховання» складала експлуатація дитячої праці у виробничих майстернях дитячих будинків та трудових колоній. Поряд з наркоматом освіти СРСР органи державної безпеки були відповідальними за виховання дітей «соціально чужих категорій» та «ворогів народу».

Практика «перевиховання» дітей яскраво продемонструвала намагання вищого партійно-державного керівництва СРСР виховати свого роду «радянських яничарів», позбавлених роду-племіні та Батьківщини. Вони мали стати провісниками нової спільноти — «радянського народу».

³⁴ ДА РФ, ф. 5446, оп. 23а, спр. 120, арк. 7–8.

*Наталія Рубльова
(Київ)*

**Репресії проти «церковників» і «сектантів»
в УРСР, 1917–1939 рр.**

Rublova N. The repression against «the clergy» and «the sectarians» in Ukraine.

The article is dedicated to the results of political repressions against the clergy and the believers in 1937–1938.

У 1937–1938 рр. НКВС СРСР здійснив кілька каральних операцій, які були спрямовані проти запідозрених у нелояльності до більшовицької влади представників різних соціальних верств і груп. Реалізація репресивних заходів регламентувалася виданими під грифом «Цілком таємно» оперативними наказами народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова, згідно з якими по всій країні було піддано «великій чистці» як верхні ешелони й окремі страти суспільства (партійно-державну номенклатуру, командний склад Червоної армії і системи НКВС, керівні кадри галузей економіки, середовище інтелігенції, технічних спеціалістів, національних меншин, іммігрантів тощо), так і значно ширші кола населення. Так, контингент осіб, які підлягали репресіям на виконання одного з цих наказів — № 00447 від 30 липня 1937 р., було окреслено узагальненим поняттям «антирадянські елементи», які, як стверджувалося у цьому документі, «є головними призвідниками всякого роду антирадянських і диверсійних злочинів, як в колгоспах і радгоспах, так і на транспорті і в деяких галузях промисловості»¹.

Скеровуючи зусилля органів державної безпеки цього разу на проведення каральної операції передусім на селі і серед вихідців з села, НКВС СРСР подавав орієнтири, за якими з-посеред мільйонів громадян необхідно було вирізнити зазначені «антирадянські елементи». Отже, репресіям підлягали ті, кого влада кваліфікувала як колишніх куркулів², дворян, чиновників, жандармів, кара-

¹ Оперативний наказ Народного комісара внутрішніх справ Союзу РСР № 00447. 30 липня 1937 р. // Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 9, спр. 672, арк. 4–16.

² Наказ № 00447, націлюючи чекістів в першу чергу на проведення «чистки» серед селянства, здобув неформальну, проте загальноновживану назву «куркульський».

телів, учасників антирадянських повстань, контрреволюційних, збройних, фашистських, терористичних, шпигунсько-диверсійних формувань і організацій, членів антирадянських партій, репатріантів і реемігрантів, а також різного ґатунку карних злочинців (бандитів, злодіїв, грабіжників, викрадачів худоби, аферистів, контрабандистів тощо).

Нарівні із вищезазначеними до переліку соціально небезпечних осіб НКВС СРСР відніс так званих «церковників» і «сектантів». Який зміст вкладався у ці поняття і якими критеріями мали послуговуватися чекісти при визначенні приналежності громадян до цієї категорії, у наказі не роз'яснювалося. Та й в офіційному лексиконі тодішньої радянської юриспруденції такі терміни не побутували. Натомість в енциклопедіях і довідниках 1920-х – 1930-х рр. можна зустріти тлумачення слова «сектант»³, а в чинних тоді Адміністративному і Кримінальному кодексах УРСР вживалися терміни «духовенство» та «служителі культу»⁴.

Ця специфічна суспільна верства, будучи потрактованою більшовиками як реакційна політична сила, після 1917 р. постійно зазнавала тиску з боку радянської влади, що набирала різних форм й інтенсивності, однак мав масштабний і системний характер. За перші 15 років комуністичного режиму найбільших втрат духовенству було заподіяно шляхом застосування жорстких репресивних заходів під час громадянської війни, кампанії по вилученню церковних цінностей 1922 р. та колективізації сільського господарства 1929–1930 рр.

Число жертв, яких зазнало духовенство і віруючі у згаданий вище період, донині остаточно не з'ясоване. В першу чергу, реп-

³ Напр.: «Сектант – 1) послідовник якоїсь секти, 2) у переносному розумінні — людина вузьких поглядів, нетерпима до чужих думок. Сектанство — прихильність до секти; в переносному розумінні — вузькість поглядів» (Див.: Малая советская энциклопедия. Т. 7 / Гл. ред. Мещеряков Н.Л. – М.: Сов. энциклопедия, 1930. – С. 738.

⁴ Тлумачення поняття «церковник» з'явилося у словниках, що були видані в СРСР значно пізніше: «1. Особа, яка служить у церкві, але не посвячена в духовний сан (читець, псаломщик і т.п.). 2. Представник духовенства, духовного стану. Розм. Прибічник посилення впливу церкви» (Див.: Словарь современного русского литературного языка. Т. 17 / Редкол.: Филин Ф. (пред.), Бабкин А. и др. – М.; Л.: Наука, 1965. – С. 666–667.); «1. Людина, яка зберігає релігійні забобони і підтримує церкву. 2. Служитель християнського релігійного культу» (Див.: Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1983. – С. 777).

ресії були спрямовані проти Руської православної церкви (РПЦ), яка до революції мала статус офіційного віросповідання і до якої належала більшість населення Російської імперії (станом на 1914 р. – 117 млн. віруючих, 67 єпархій, 130 єпископів, понад 50 тис. священників і дияконів, 48 тис. парафіяльних храмів, понад 1 тис. монастирів, 95 тис. монахів і монахинь). Згідно з деякими даними, в роки громадянської війни загинуло 28 архієреїв РПЦ, кілька тисяч священників і ченців, близько 12 тис. віруючих, які стали на захист церкви. За 1917–1924 рр. на контрольованих більшовиками теренах з-посеред єпископату РПЦ було убито 21 особу, 59 померло внаслідок переслідувань, 66 — ув'язнено в таборах. Під час кампанії по вилученню церковних цінностей загальне число жертв, які загинули у сутичках з експропріаторами чи були розстріляні за вироками судів, становило 8100 осіб: 2691 представник «білого» духовенства, 1962 ченців, 3447 монахинь і послушниць⁵. Однак, як зазначається в одному з наукових видань 1990-х рр., «для документальної перевірки всіх цих цифр, на жаль, час ще не настав: необхідне погубернське виявлення і порівняння усіх свідчень, які збереглися в центральних і місцевих архівах»⁶. В свою чергу, російські дослідники — укладачі бази даних про представників православ'я, які зазнали переслідувань з боку радянської влади, подають відомості, що в період громадянської війни за віру постраждало близько 20 тис. осіб, понад 15 тис. з яких було страчено; під час кампанії по вилученню церковних цінностей 1922 р. репресіям було піддано також близько 20 тис. осіб, з них розстріляно близько 1 тис.; в перебігу розкуркулювання і колективізації в СРСР було здійснено близько 60 тис. арештів і 5 тис. розстрілів захисників православ'я⁷.

Серед зазначених жертв — тисячі мешканців України, на теренах якої після перекроювання державних кордонів, що сталося у 1921 р., залишилось 8 найпотужніших за чисельністю віруючих православних єпархій (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська, Херсонська і Чернігівська) на чолі з митрополитом Київським — екзархом України, який підлягав патріархату РПЦ. У 1920-х рр. – першій половині 1930-х рр.

⁵ Див.: *Поспеловский Д.* Русская Православная Церковь в XX в. – М., 1995.

⁶ Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. — М.; Новосибирск, 1997. — С. 78.

⁷ Див.: <http://www.pstbi.ru>.

переслідувань не вдалося уникнути жодному з ієрархів і більшості духовенства цієї течії православної церкви, яка здобула назву «старослов'янська» або, через вірність незручному для більшовиків московському патріархові Тихону — «тихонівська». Репресії тривали і після смерті патріарха, оскільки більшість єпископату України критично поставилася до лояльної владі нового керівництва РПЦ. Після кількох арештів, ув'язнення і заслання у 1929 р. помер митрополит Київський Михаїл (Єрмаков), у 1930 р. в Москві було розстріляно єпископа Прилуцького Василія (Зеленцова), в 1933 р. у Києві помер від голоду колишній ректор Київської духовної академії, архієпископ Канівський Василій (Богдашевський). У підконтрольному владі стані в 1924 р. в УСРР функціонувало 4900 парафій «тихонівської» орієнтації РПЦ⁸, але їх число нестримно скорочувалося. Так, у 1935 р. в столиці УСРР «тихонівцям» належало 7, 1937 р. — 5 храмів⁹, тоді як до революції РПЦ мала в Києві 10 монастирів, 4 собори, 34 парафіяльні храми і 33 церкви при лікарнях, кладовищах, освітніх, виправних, добродійних та ін. закладах¹⁰.

З кінця 1920-х рр. розпочалися репресії проти духовенства іншої течії православ'я — обновленської (синодальної), яка, опонуючи «тихонівцям», пішла на співпрацю з більшовицькою владою. Раніше задля ослаблення і розколу РПЦ українським обновленцям навіть було надано автокефальний статус, дозволено створити свою ієрархію (у 1925 р. на території УСРР — 32 єпископи та архієпископи) на чолі з митрополитом Пименом (Пеговим) і церковну структуру, яка складалася з 10 єпархій¹¹, також передано в користування 3500 храмів¹². У 1935–1937 рр. 5 православних церков Києва все ще залишалися в розпорядженні громад обновленців¹³.

Сталінськими органами державної безпеки послідовно використовувалася національно орієнтована, незалежна від РПЦ Українсь-

⁸ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Істор. нариси / Відп. ред. В. Смолій. — К., 2002. — С. 303.

⁹ Кальченко Т. Етапизация и результаты репрессий против киевского духовенства // <http://www.pravoslavuye.org.ua>

¹⁰ Календарь. Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 год. — К., 1912. — С. 235–237.

¹¹ Блажейовський Д. Ієрархія Київської церкви (861–1996). — К., 1996. — С. 434–435.

¹² Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. — С. 303.

¹³ Кальченко Т. Вказ. праця.

ка автокефальна православна церква (УАПЦ), яка, здобувши підтримку народу, на початку 1920-х рр. стрімко розвивала власні структури і нарощувала чисельність духовенства: восени 1921 р. за два місяці після Першого всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ її єпископи лише у Києві висвятили 200 священників і стільки ж дияконів, а за рік по тому кількість парафій на Київщині перевищила 700¹⁴, в 1924 р. церква мала в Україні 30 єпископів, близько 1500 священників і дяків, понад 1200 парафій¹⁵.

Проте, як зауважив згодом перший митрополит цієї церкви В. Липківський, «потужна сила ще і в “князів світу цього”. В той час, коли УАПЦ стала тільки виходити зі стану, так би мовити, свого першого младенства, стала міцніше ставати на свої ноги, об’єднувати навколо себе все більші кола своєї людности, захоплюючи її скрізь, де тільки вона є, в цей час “ось змії великий червоний як вогонь...став, щоб пожерти цю дитину”»¹⁶. На церкву, яка «будувалась на національному ґрунті, підносила національну свідомість свого народу»¹⁷, було покладено тягар політичних обвинувачень в українському націоналізмі і контрреволюції, її священнослужителів було названо ворогами радянської влади — в минулому петлюрівцями, денікінцями, чорносотенцями, жандармами, членами націоналістичних партій, а український церковний рух тавровано як «липківщину», «самосвятство» тощо.

Перші арешти духовенства і світських діячів автокефального руху відбулися вже в 1922 р., а надалі внаслідок ескалації репресивних і заборонних заходів, кампаній по дискредитації і розколу УАПЦ було ув’язнено в тюрмах і таборах, відправлено у заслання, знищено й деморалізовано весь її єпископат і значну частину рядових священнослужителів та їх родин, доведено до стану глибокого занепаду і руїни внутрішній устрій церкви¹⁸. У жовтні 1927 р. під тиском ДПУ було усунуто від управління церквою митрополита В. Липківського. Його наступників арештовано й ув’язнено — у

¹⁴ Липківський В. *митрополит*. Відродження церкви в Україні 1917–1930. – Торонто, 1959. – С. 69, 76.

¹⁵ Див.: Білінський Я. Стан Української Православної Церкви в УРСР // Збірник праць Ювілейного Конгресу у 1000-ліття хрещення Руси–України. – Мюнхен, 1988/1989. – С. 335.

¹⁶ Липківський В. *митрополит*. Вказ. праця. – С. 135.

¹⁷ Там само. С. 151.

¹⁸ Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. – С. 252–258.

1930 р. М. Борецького, у 1936 р. — І. Павловського. Цим було завершено ліквідацію ієрархії церкви. За таких умов в 1933 р. число чинних в республіці українських православних парафій скоротилося до 200¹⁹, а закриття у червні 1935 р. останнього храму автокефалістів в столиці УРСР²⁰ поклало край легальним проявам національно орієнтованого релігійного життя українців. З церковного вжитку було витіснено навіть українську мову — у 1937 р. нею в православних храмах УСРР більше не послуговувалися²¹.

До компетенції спеціальних структур радянських органів державної безпеки, які провадили боротьбу з «церковною контрреволюцією», належала, мовою чекістських документів, не тільки «розробка легально існуючих церковних об'єднань (оновленці, старо-слов'янці, українські автокефалісти, грузинська церква, вірменська церква, грецька церква)», але також «нагляд та агентурна розробка всіх видів сектантства (євангелісти, баптисти, хлісти, скопці)»²². ДПУ УСРР у 1924 р. взяло на облік близько 57 тис. менонітів, 33,4 тис. євангелістів, майже 30 тис. баптистів, 3,7 тис. молокан, близько 3,2 тис. адвентистів, також було зафіксовано діяльність мальованців, толстовців, іоаннітів, духоборів та представників інших релігійних течій і груп²³, які після демонтажу дореволюційної системи державно-релігійних відносин здобували все більше поширення в Україні. Наприклад, в 1920-х рр. число прихильників баптизму щорічно зростало на 15–20 %, однак через те, що більшість віруючих євангельських церков уникала реєстрації в органах НКВС, їх фактична кількість значно перевищувала офіційно визнані показники²⁴. Понад 1,5 тис. баптистських проповідників провадили тоді місійну діяльність в різних регіонах України²⁵, найбільшого успіху досягаючи на Київщині, де була зосереджена більшість громад цієї гілки протестантизму.

¹⁹ Липківський В. митрополит. Вказ. праця. — С. 219.

²⁰ Білокінь С. Вказ. праця. — С. 257.

²¹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 4 (XX ст.). Ч. 1. — Нью-Йорк; К.: С. Бавнд Брук, 1990. — С. 330.

²² Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. — К., 2002. — С. 160–161.

²³ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Істор. нариси. — С. 306.

²⁴ Див.: Домашовець В., Плейнс М. Український баптистський рух // Збірник праць Ювілейного Конгресу у 1000-ліття хрещення Руси–України. — Мюнхен, 1988/1989. — С. 319–320.

²⁵ Там само.

В кінці 1920-х рр. органи НКВС–ДПУ замість «нагляду» і «розробки» все частіше почали застосовувати жорсткіші методи впливу на «сектантів», зокрема, у 1929 р. було ліквідовано Всеукраїнський союз об'єднань баптистів, а його керівництво і багатьох проповідників заарештовано й засуджено до тривалих термінів позбавлення волі. Аналогічних репресивних заходів було вжито й щодо громад багатьох інших течій християнства — адвентистів, євангелістів, менонітів, молокан, хлістів, духоборів і т.д.

Арешти священників Римо-католицької церкви (РКЦ) почастішали вже в середині 1920-х рр., а в 1929–1930 рр. чекісти здійснили операцію, в перебігу якої за звинуваченням у контрреволюційній діяльності і шпигунстві за ґратами опинилися кілька десятків ксьондзів. У 1933 р. на Київщині, Волині й Поділлі їх залишилося всього 30 осіб, тоді як у 1918 р. на цих самих теренах своїй майже 850-тисячній пастві надавали духовні послуги вдсятеро більше священників РКЦ. Заведена органами безпеки «Справа контрреволюційної фашистської організації римо-католицького і уніатського духовенства на Правобережній Україні» завершилася у травні 1936 р. вердиктом особливої наради НКВС СРСР про п'ятирічне ув'язнення ще 9 ксьондзів. У 1937 р. своїх душпастирів мали лише кілька римо-католицьких громад — у Києві (ксьондз С. Квасневський), Харкові (Л. Гашинський), Умані (Я. Пржисецький), Житомирі (М. Єндруцак) та ще на півдні республіки в деяких поселеннях німецьких колоністів.

Боротьба більшовицького державного апарату з церквою назагал виявилась результативною: вже на початку 1930-х років релігійні інституції були доведені до глибокого занепаду. «[...]Розвал релігійних організацій, вихід трудящих з релігійних громад, кількісне зменшення людей, що виконують релігійні обряди, запровадження в побут нових соціалістичних форм, зменшення прогулів релігійними святами, збільшення безвірницьких ударних бригад, цехів, бараків, збільшення безвірницьких колгоспів, зростання в цілому Спілки воєвничих безвірників на Україні» — про такі здобутки доповідало керівництво вищезгаданої Спілки для ЦК КП(б)У в квітні 1932 р.²⁶ Лише за 1931 р. кількість релігій-

²⁶ Про стан та перспективи антирелігійної роботи на Україні (До доповіді в ЦК КП(б)У). 3 квітня 1932 р.) // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 5309, арк. 3–10.

них громад в різних місцевостях України зменшилась на 15–50 %, а в деяких районах на обліку не перебувало жодної з них, так само як і служителів культу. Попри це в республіці на той час все ще було зареєстровано 9 тис. храмів і молитовних будинків, 10,5 тис. релігійних громад, 9,2 тис. служителів культу різних віросповідань.

На думку професійного революціонера, соратника вождя більшовиків В. Леніна-Ульянова, члена РСДРП з 1891 р., віце-президента ВУАН, директора Українського інституту марксизму-ленінізму, кандидата у члени політбюро ЦК КП(б)У, а за сумісництвом — ще й голови центральної ради СВБ України О. Шліхтера, за підписом якого до партійного штабу республіки надійшла подана вище інформація, релігія надалі залишалася «значним фактором, що гальмує наш розвиток» і «немає жодного заходу партії та уряду, проти якого б не виступали релігійні організації всіх мастей»²⁷. Цікаво те, що для означення віруючого населення лідер воєвничих атеїстів, як видно з цього документу, послуговувався виразами «церковники і сектанти», «релігійники». До них були віднесені «здебільшого куркульська заможна частина села, хатні господарки та невеличка частина відсталих незаможників і середняків, що недавно прийшли на виробництво з села».

Користаючись зовсім не науковою лексикою, академік Шліхтер застерігав ЦК КП(б)У, що «розгромлена, але остаточно не добита глитайня і надалі чинить опір соціалістичному будівництву, використовуючи для своїх контрреволюційних цілів церковні та сектантські організації». І наводив «цілком певні факти участі церковників і сектантів у всіляких змовах проти колгоспів, проти незаможників, проти сільських активістів»: на одному з підприємств «група сектантів систематично знищувала безвірницькі гасла, активно агітувала проти ударництва та держпозик, ширила свої прокламації», в деяких селах «релігійники» переховували хліб «по віттарях, ямах і могилах на цвинтарі», попереджаючи земляків, що «цього року, мовляв, буде страшний суд» (*нагадаємо, що йдеться про українське село 1932 р. — Н. Р.*). Навіть проповіді, сповіді та інші релігійні дійства — це, запевняв головний в УСРР безвірник, не що інше, як «замасковані форми контрреволюційної боротьби проти соцбудівництва».

²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5309, арк. 3–10.

Отож, на початку другої п'ятирічки СВБ України, керуючись рішеннями партії, вбачала своїм головним завданням «подолати силу звичок, буржуазних і дрібнобуржуазних забобонів», «винищити отруту релігійного дурману в мільйонах людей, щоб перевиховати колгоспника, великі кола трудящих в дусі матеріалістичного світогляду»²⁸.

Проте з підсумків всесоюзного перепису населення, який відбувся у січні 1937 р. і включав (на вимогу Й. Сталіна) таке особливо делікатне питання, як ставлення громадян до релігії, а у віруючих — про їх віросповідання, стало зрозуміло, що наступ на релігію тривалістю 20 років поспіль не мав вдалого завершення у головному — світогляд людей суттєво не змінився. Більшість громадян СРСР, а в сільській місцевості — 2/3 населення, під час перепису традиційно визнала себе віруючими і прихильниками того чи іншого віросповідання²⁹.

Провал суцільної атеїзації країни вкотре надав для партійно-державної верхівки привід знову актуалізувати цю проблему. 13 травня 1937 р. до порядку денного засідання політбюро ЦК КП(б)У було включено питання про антирелігійну пропаганду³⁰, при підготовці до розгляду якого було зібрано інформацію про кількість священнослужителів, активних віруючих і культових споруд в усіх областях УРСР. Серед інших документів, до цього засідання було підготовлено «Довідку про молитовні будинки по Київській області»³¹, яка містила дані про релігійну активність населення м. Києва та області і його реакцію на закриття культових споруд. В ній повідомлялося, що станом на 1 травня 1937 р. в області закрито 1579 храмів, більшість з яких перетворено на клуби, бібліотеки, зерносковища. 311 культових споруд формально все ще перебувало в розпорядженні віруючих, в тому числі 273 церкви, 29 синагог, 5 костелів і 4 каплиці, хоча третина зазначених православних церков також була засипана зерном. Відзначалась активність населення Київської області у відстоюванні своїх прав на храми.

²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5309, арк. 3–10.

²⁹ Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сб. док. и матер. — М., 2007. — С. 118–119.

³⁰ Матеріали до протоколу № 89 засідань політбюро ЦК КП(б)У. 5–13 травня 1937 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 450, арк. 125–126, 137, 138–143, 168.

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7105, арк. 2.

Звертаючись з клопотаннями про їх повернення до органів влади, тільки у квітні 1937 р. добились прийому в ВУЦВК 95 делегацій від релігійних громад цієї області, (дещо більше — 119 ходаків звернулось із решти областей УРСР); із 270 колективних клопотань, які надійшли до ВУЦВК, 46 було подано віруючими столичного регіону. В самій столиці УРСР під час великодніх свят 1937 р. храми, які перебували в розпорядженні «тихонівської» і синодальної православних церков, відвідало майже 14 тис. молільників. У цій самій довідці наводилися цифри, які свідчили про те, що кияни, як і раніше, охрещують своїх новонароджених дітей: тільки за квітень 1937 р. у Києві в легально діючих церквах було здійснено 549 таких обрядів.

Зауважимо, що до згаданого засідання політбюро матеріали готувалися установами, до функцій яких входило не лише ідеологічне протистояння з релігією. Так, Прокуратура УРСР висловлювала перед вищим партійним керівництвом республіки стурбованість тим, що «друга половина 1936 р. і початок 1937 р. відзначились значним поживавленням релігійної пропаганди й антирадянської контрреволюційної роботи з боку церковників і ріжного роду сект, легальних і нелегальних релігійних громад»³². Наводячи численні приклади такої діяльності по всіх областях, Прокурор УРСР натякав на її організований характер («є підстави гадати, що релігійна пропаганда провадиться якимсь єдиним центром») і наполягав на необхідності «посилити антирелігійну роботу всіх наших органів»³³.

Як бачимо, комуністичний режим, пильно відстежуючи прояви релігійної діяльності, продовжував розглядати церкву як серйозного політичного супротивника і почав підготовку до чергового етапу боротьби з нею. Застосовуючи в попередні роки обмежувальні, заборонні й репресивні заходи у прагненні тотального контролю за духовним життям населення, влада постала перед несподіваними і небажаними для себе наслідками такої політики: релігійна діяльність набула прихованих, не контрольованих форм. Окрім того, в суспільстві, де переважало віруюче населення, утиски релігії та тих, хто її сповідує, оцінювались вкрай негативно. Незадоволення

³² Доповідна записка Прокурора УРСР Г. Железнодорожського секретарю ЦК КП(б)У М. Хатаєвичу про антирелігійну пропаганду. 5 травня 1937 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7105, арк. 5–10.

³³ Там само.

Ш. Дело №148135 НКВД УССР по обвинению ГРУШЕВСКИЙ Марк Седорович, 1885г.р. уроженец с.Худолеевки Шевченковского р. житель г.Киева, украинец, Происходит из семьи служителя религиозного культа. До 1930г. являлся членом всеукраинского церковного совета в сане епископа. До ареста - сторож артели инвалидов. Находится в составе всеукраинского церковного совета, являлся переводчиком богослужебных книг и, как активный участник к-р организации, неоднократно командировался в ряд городов Украины для организации автономного движения и создания там контрреволюционной националистической и повстанческой организации.	ГРУШЕВСКИЙ Марк Седорович РАССТРЕЛЯТЬ Лично принадлежащее ему имущество - КОНОСКОВАТИ 693904

*Витяг з протоколу засідання трійки УНКВС УРСР 1938 р.
про покарання єпископа УАПЦ Грушевського Марка Федоровича.*

втручанням влади в церковні справи, особливо закриттям храмів, нерідко породжувало на місцях конфліктні ситуації й ексцеси, так звані «волинки». Отже, включення «церковників» і «сектантів» до кола «активних антирадянських елементів», які підлягали викориненню в перебігу наміченої влітку 1937 р. «куркульської» операції за наказом НКВС СРСР № 00447, розглядалось як один із радикальних способів розв'язання суперечностей, що визріли в суспільстві за роки правління більшовиків.

Для виконання цього наказу при кожному обласному управлінні НКВС УРСР було створено особливий орган — трійку, до складу якої, крім начальника цього управління, входили секретар обласного комітету КП(б)У та обласний прокурор. За період своєї роботи в Україні (серпень 1937 р. – вересень 1938 р.) трійки вирішили долю сотень тисяч людей. Зокрема, в столичній області, за даними обліково-статистичного відділу УДБ НКВС УРСР трійка репресувала 17 тис.178 осіб³⁴. Крім підрахунків загальної кількості арештованих, як виявилось, провадився їх облік за соціальним становищем. В відомостях за 1937–1938 рр. серед виокремлених 14-ти соціальних груп («куркулі», «колишні люди», тобто поміщики, дворяни, торговці, жандарми, чиновники царської адміністра-

³⁴ Доповідна записка «Про оперативно-слідчу роботу УНКВС Київської області» з 1 червня по 31 грудня 1937 р. // ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30(1951), спр. 105, арк. 282–287.

ції і т.п., «декласований елемент», «[особи] без певних занять», «колгоспники», «службовці», «робітники» і т.д.) 4-у позицію займала група під назвою «служителі релігійного культу»³⁵. Останніх, як видно з цього джерела, в 1937 р. було арештовано по всій Україні 3818 осіб. Тут же зазначалося, що ці дані були виправлені (без пояснень причин і підстав для цих виправлень), внаслідок чого цей показник зріс до 4644 осіб. Кількість арештованих у першій половині 1938 р. служителів культу становила 1452 (після виправлення — 1474 особи)³⁶.

Аналогічні відомості виявлені й по областях. На Київщині³⁷, приміром, в 1937 р. було арештовано 941 служителя культу³⁸, за перше півріччя 1938 г. — 295³⁹. Окремі графи були відведені для обліку арештованих церковників і сектантів, яких було 48 — в 1937 р., 136 — в першому півріччі 1938 р.⁴⁰

Ці дані, якщо вважати їх достовірними, можуть становити великий інтерес, оскільки претендують на розкриття масштабів

³⁵ Таблиця № 1 про соціальний склад заарештованих органами НКВС УРСР за 1937 рік і про внесені виправлення до статистичної звітності // ГДА СБ України, ф. 42, спр. 35, т. 1, арк. 2; Таблиця № 2 про соціальний склад заарештованих органами НКВС УРСР за перше півріччя 1938 року і про внесені виправлення до статистичної звітності // Там само, арк. 3.

³⁶ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 35, т. 1, арк. 3.

³⁷ У серпні 1937 р., коли розпочиналася «куркульська» операція, Київська область була великим регіоном, який складався з 91 району, його територія становила 75,4 тис. км², включаючи цілком нинішні Київську і Черкаську, 4/5 Житомирської і 3 райони Вінницької областей. На Київщині в 1936 р., згідно з офіційними даними, мешкало 6 млн. 130 тис. осіб. Див.: Райони УСРР. Статистичний довідник. Т. 1 / За ред. Асаткіна О.М. — К., 1936. — С. 4.

Невдовзі, 22 вересня 1937 р., в результаті чергової зміни адміністративно-територіального поділу УРСР 27 районів відійшли до щойно створеної Житомирської області і 3 райони — до Вінницької. Територія Київської області скоротилася на третину, в її складі залишився 61 район і 1 (Київська) міська рада, населення залишилося понад 4,4 млн. осіб.

³⁸ Відомості про кількість арештованих по НКВС (УНКВС) Київської області з 1 січня по 31 грудня 1937 р. // ГДА СБ України, ф. 42, спр. 35, т. 1, арк. 114.

³⁹ Відомості про кількість арештованих по НКВС (УНКВС) Київської області з 1 січня по 31 липня 1938 р. // ГДА СБ України, ф. 42, спр. 35, т. 1, арк. 116.

⁴⁰ Там само, арк. 114, 116.

репресій у цій соціальній групі в період «Великого терору». Можливість відповіді на багато інших питань відкривається завдяки вивченню протоколів засідань трійок при обласних управліннях НКВС і розглянутих ними слідчих справ. Ці документи містять різноманітну інформацію про репресованих, хоча в протоколах засідань трійок не завжди зазначається вид їх занять, професія і соціальне становище. Характерно, що представники такої окремо виділеної групи, як «служителі культу» стосовно цього є винятком, оскільки приналежність людини до духовного стану або виконання нею обов'язків в релігійній громаді, як правило, фіксувалася. Це виражалось словами: «священик», «піп», «монах (монашка)», «проповідник», «керівник (організатор) секти», «рабин», «кістер», «диякон», «дяк», «псаломщик», «органіст», «церковний староста», «голова церковної общини», «керівник церковного хору» і т. п., часто з додаванням означення «колишній».

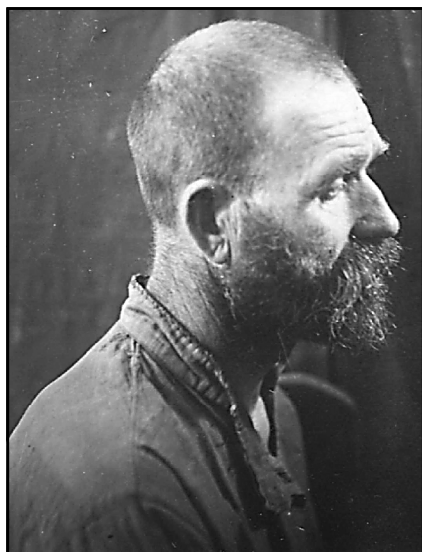
Втім, статистики НКВС користались власними критеріями при визначенні соціального статусу репресованих. Формальні підстави для включення священиків до інших соціальних груп справді існували. Ймовірно, що дехто з них, внаслідок вигнання з парафій і помешкань, міг потрапити до категорії осіб «без певних занять» або «декласованих елементів». Соціальний статус деяких священиків, які зреклись від сану й релігії і працевлаштувались в колгоспах, на будовах, промислових підприємствах, установах, міг визначатися за останнім перед арештом видом діяльності.

За текстами протоколів трійки столичної області встановлено, що в перебігу «куркульської» операції на Київщині було репресовано 658 православних священиків, 103 монахи и монахині, 4 рабинів⁴¹. Прикметною рисою слідства у справах арештованих в ході «куркульської» операції є множинність складу пред'явленого їм обвинувачення. В очах влади людина поставала винною з різних сторін, їй ставили у вину різні за характером, проте завжди важкі злочини (контрреволюційна/терористична/диверсійна діяльність, антирадянська агітація, державна зрада, шкідництво, шпигунство і таке ін.). Коли йшлося про священика, нерідко в протоколі трійки він характеризувався одночасно і як противник колгоспного ладу, політичний провокатор і шантажист, чи, в інших випадках, як особа, що провадить паразитичний спосіб життя і займається анти-

⁴¹ Підраховано за протоколами засідань трійки УНКВС по Київській області №№ 1–239 // ГДА СБ України, ф. 5, спр. 805–881.

радянською агітацією, як учасник збройних формувань, які проти-стояли більшовикам в період громадянської війни, і член антирадянської повстанської організації, український націоналіст і пропагандист фашистських ідей, чужоземний шпигун й організатор повстанських загонів, наклепник на стахановський рух і поширювач релігійної літератури і т. п.

Віруючим, приводом для арешту котрих була їх активна участь в діяльності релігійної громади, висувались обвинувачення насамперед політичного характеру. Органи НКВС, які в 1920-х – на початку 1930-х років, переслідуючи духовенство й віруючих, охоче застосовували ті статті кримінального кодексу, що передбачали покарання за порушення закону про відокремлення церкви від держави, в перебігу операції по виконанню наказу № 00447 надавали перевагу ст. 54 Кримінального кодексу УРСР. Поки що не встановлено бодай одного випадку винесення на засідання трійки справи із обвинуваченням за так званими «церковними» статтями.

Андрій Омелянович Антоненко — член Першого Всеукраїнського Православного Собору УАПЦ 1921 р., заарештований і розстріляний в перебігу виконання наказу НКВС СРСР № 00447.

Водночас з'ясовано, що релігійний компонент, як обтяжливий фактор, був присутній в характеристиках й обвинуваченні не лише священиків, проповідників й віруючих, які активно підтримували церкву, але й представників інших соціальних груп. Вага цього компонента в різних випадках була неоднаковою. У деяких справах він домінував, в інших був частиною або доповненням до обвинувачення, проте, поза сумнівом, відігравав роль обставини, що збільшує провину. В першу чергу, це стосувалося родичів чи членів родин служителів культу, найчастіше — їх дорослих дітей. Така деталь біографії, як походження із сім'ї священнослужителя чи проповідника, нерідко слугувала причиною або приводом для арешту, у

будь-якому разі обов'язково бралася до уваги слідчими органами, і, звісно ж, трійкою, й негативно впливала на вирішення долі обвинуваченого, незалежно від його індивідуальної поведінки, віку, професії, виду занять, суспільного статусу, попередніх заслуг. Суворе покарання призначалося і для тих, хто надавав якусь допомогу священикам, чи не відмовляв їм у звичайному людському спілкуванні.

Під час виконання наказу № 00447 репресіям було піддано священнослужителів і віруючих різних релігій і церков — всіх течій православ'я, римо-католиків, протестантів, іудеїв, представників екзотичних для України східних релігій, членів біблейських і теософських товариств, навіть ясновидців і хіромантів. Структура ієрархічних церков була знищена разом із людьми, які їх очолювали. Так, у 1937–1938 рр. згідно з рішеннями обласних трійок, було репресовано залишки українського єпископату РПЦ на чолі з митрополитом К. Дьяковим, ієрархію обновленської течії православ'я разом з митрополитом О. Чекановським, митрополита В. Липківського та інших владик УАПЦ, які на той час перебували в Україні, голову Всеукраїнського союзу об'єднань баптистів А. Костюкова, керівника церкви євангелістів М. Моргунова, провідного діяча Всеукраїнської ради общин адвентистів 7-го дня В. Диманя та ін.

В кінці 1930-х рр. в Україні залишалось близько 3 % від дореволюційного числа православних парафій. В Одесі діяла 1 церква, а в Київській єпархії, яка в 1917 р. нараховувала 1710 церков, 1435 священиків, 277 дияконів, 1410 псаломщиків, 23 монастирі і 5193 монахів, в 1939 р. залишалось всього 2 парафії з 3 священиками, 1 дияконом і 2 дяками.

Репресії 1937–1938 рр. мали на меті моделювання суспільства шляхом його насильницької санації, в тому числі звільнення його від найактивніших носіїв релігійного світогляду. Водночас, це була акція помсти і покарання віруючих за неприйняття антирелігійної й антицерковної політики влади, спосіб залякування і присилування до лояльності решти верств населення. Операція була умисно спрямована на фізичне знищення священнослужителів, монахів, проповідників, керівників релігійних об'єднань, осіб, пов'язаних з ними кровними чи родинними узами, і створення умов, за яких нормальна життєдіяльність представників цих верств населення ставала неможливою. Це стосувалось представників усіх діючих в УРСР церков і релігій, однак особливою послідовністю і суворістю відзначалися переслідування духовенства й активу національно орієнтованих українських церков.

Наталія Тітова
(*м. Хмельницький*)

**«Санація» прикордоння УСРР:
поборювання «польсько-українського фашизму»
на Поділлі, 1930-ті роки**

Titova N. The «sanation» of Soviet Ukraine frontier: the struggle against «Polish-Ukrainian fascism» in Podilya during 1930th.

The present article is dedicated to repressive measures of NKVD against Ukrainian and Polish population of Eastern Podilya during 1930th. These measures were justified by the necessity to secure western border of republic against possible armed attack of «imperialistic aggressors» as well as the need to eliminate the spy network of «Polish-Ukrainian fascism» among the multi-ethnic population of the region.

З огляду на етнічну строкатість підрадянського Поділля, серед мешканців якого, поряд з титульною нацією — українцями, поважну частку становила й польська людність, особливий інтерес викликають особливості перебігу репресивних акцій влади щодо українського й польського населення цього стратегічно важливого, прикордонного з тогочасною Польщею регіону УСРР. З'ясування цих особливостей, спільного й відмінного у долі українського й польського населення Поділля у контексті тоталітарних репресій 1930-х років й присвячена наша стаття.

Започатковані 1929 р. масштабною фальсифікацією у «справі» так званої «Спілки визволення України»¹, масштабні й перманентні політичні репресії російського комуністичного режиму проти титульної нації підрадянської України та її інтелектуальної еліти тривали до кінця 1930-х років. Симптоматично, що владна відмова від задекларованої 1923 р. політики «українізації» та загалом «коренізації» синхронізується на початку 1930-х років з Голодомором в УСРР 1932–1933 р. й «виявленням» ГПУ, мовляв, багаторівневої й розгалуженої так званої «Української військової організації» (УВО)².

¹ Див., напр.: *Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти* / Публ. В. І. Пристайка і Ю. І. Шаповала. – К., 1995. – 448 с.

² Докладніше див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західно-української інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.)*. – К., 1994. – С. 104–130.

14 грудня 1932 р. з'явилася знакова постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області», що у ній зокрема наголошувалося, що «замість правильного більшовицького проведення національної політики, у ряді районів України українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без старанного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам [...] створення свого легального прикриття, своїх контрреволюційних осередків і організацій». ЦК КП(б)У і РНК УСРР «пропонувалося» «звернути увагу на правильне проведення українізації»³. Згадка в ухвалі про «*легальне прикриття контрреволюційних осередків і організацій*» давала універсальне знаряддя сталінській таємній поліції, що ним вона послуговувалася у найближчі роки при фабрикації численних «справ» українських, польських, німецьких, чеських та інших «контрреволюційних організацій», які в якості такого «прикриття» використовували, мовляв, будь-що — від дитячих садочків до апарату ЦК КП(б)У⁴.

15 грудня 1932 р. Й. Сталін і В. Молотов надіслали телеграму до ЦК республіканських компартій, крайкомів і обкомів, голів РНК, край- та облвиконкомів з вимогою терміново припинити «українізацію» у районах РРФСР, Середньої Азії та Казахстану, де компактно проживало українське населення. Синхронно зупинилася «українізація» й в охопленій голодом УСРР. Самогубство 7 липня 1933 р. М. Скрипника — лідера «українізаційної» політики, який опікувався також національно-культурним будівниц-

288–298; Рубльов О. С. Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: справа «Української військової організації» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Голов. редкол. наук.-докум. серії книг «Реабілітовані історією»; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. — К., 1999. — Вип. 9. — С. 169–184; Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — К., 2004. — С. 355–487; та ін.

³ *Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів* / Упоряд.: Р. Я. Пиріг (кер.) та ін. — К., 1990. — С. 292, 293.

⁴ Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки // *Історіографічні дослідження в Україні* / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. — К., 2003. — Вип. 13: У 2 ч.: *Україна–Польща: історія і сучасність*: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). — Ч. 1. — С. 283.

твом етнічних меншин України⁵, — рельєфно відокремлює «великий перелом» у національній політиці сталінського режиму. У цьому ж 1933 р. відбуваються кардинальні зміни й у політиці більшовицької адміністрації щодо польської людності України.

У меморандумі Культпропу ЦК КП(б)У «Про роботу серед польських трудящих мас УСРР» (8 вересня 1933 р.) зазначалося: «Занепад роботи серед польських трудящих, брак більшовицької пильності за умов загостреної класової боротьби й зростання активності куркульських, клерикальних, націоналістичних елементів, агентів польського фашизму, посилювали вплив буржуазно-націоналістичних елементів на польських трудящих».

За стандартними фразами про «класово-ворожі» й «шкідницькі» елементи приховувалися реальні труднощі, з якими стикалася влада у своїй національно-культурній політиці щодо польського (та й не лише польського) населення УСРР. Так, наприклад, розглянувши 13 жовтня 1933 р. стан справ з «роботою серед польських трудящих мас», Оргбюро ЦК КП(б)У визнало його незадовільним, ухваливши у місячний термін «розробити та подати на затвердження Політбюро ЦК конкретні заходи для забезпечення рішучого перелому та посилення роботи серед польських трудящих України». Відділам ЦК КП(б)У доручалося «зміцнити склад польських робітників, які працюють на ланках культурного фронту (клубних робітників, вчителів та ін.)» та «на керівних посадах в колгоспах, сільрадах, райвиконкомах»⁶. Отже, увімкнули «зелене світло» кадровому перетрушуванню польських працівників. Назовні це подавалося, як піклування про «зміцнення проводу національно-культурним будівництвом серед польських трудящих України», необхідність викриття окремих «контрреволюційних» та «антирадянських» елементів⁷.

Отже, відповідаючи на замовлення кремлівського керівництва й на тлі драматичних подій Голодомору 1932–1933 рр., ГПУ–НКВД сфабрикували справу так званої «Польської Організації Військової» («ПОВ»), запозичивши назву у реальної організації часів Пер-

⁵ Див., напр: *Скрипник М. О.* Перебудованими шляхами: Проблема культурного будівництва національностей України: Доповідь на першій Всеукр. конф. культ.-освіт. робітників нацменшостей 20 трав. 1931 р. // *Більшовик України.* – 1931. – № 12. – С. 13–36; № 13/14. – С. 23–39.

⁶ *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 7, спр. 301, арк. 3.

⁷ *Рубльов О.* Шкіц до історії загибелі української «Полонії»... – С. 284.

пої світової війни, що припинила свою діяльність у 1921–1922 рр.⁸ Мозаїчна картина «митців» з НКВД мала окремі реальні фрагменти. Решта ж — створення і діяльність «ПОВ» після польсько-більшовицької війни 1920 р. на терені СРСР, насамперед в Україні, мета й плани так званих «пеовяків»/«повяків» — було вигадкою. Але для польського населення УСРР ця «віртуальна реальність» обернулася цілком реальною жахливою дійсністю. Обвинувачення у приналежності до «Польської Організації Військової» відтоді й до кінця 1930-х років стають зручною матрицею, якою залюбки послуговувалася сталінська таємна поліція у репресіях проти польської людності СРСР/УСРР⁹.

На підставі виявлених сучасним українським дослідником проф. О. С. Рубльовим матеріалів, він висловив обґрунтоване припущення, що винайденню/відновленню саме такої форми обвинувачення у «контрреволюційних злочинах» як приналежність до «ПОВ» несамохіть посприяла ветеранська громадськість й преса II Речіпосполитої з її акцентованою, хоча й зрозумілою, увагою до ювілейних урочистостей 1932–1933 рр. з нагоди пам'ятних дат в історії військових формацій (легіонів, «ПОВ») відроджуваної в роки Першої світової війни Польської держави. Невеликі хронікальні замітки й ширші статті, численні спогади та інтерв'ю на цю тему (в тому числі й Ю. Пілсудського) займали почесне місце на шпальтах тодішньої польської преси¹⁰.

Але на початку 1930-х років, за браком у підрадянській Україні реальних членів «ПОВ», ГПУ УРСР використовувало вигадану приналежність до неї як зручну формулу обвинувачення.

За оцінкою московських дослідників Ф. Фірсова, І. Яжборовської й В. Хаустова (д-ра іст. наук, професора Академії ФСБ Росій-

⁸ Докладніше див.: *Józewski H. Zamiast pamiętnika // Zeszyty historyczne* (Paryż). — 1982. — Z. 59. — S. 3–44 (Cz. II. — K. N. III [POW]); *Nalecz T. Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918.* — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. — 257 s. З новітньої польської літератури див., напр.: *Peplowski A. Wywiad Komendy Naczelnej POW-III na Ukrainie (1919–1920) // Przegląd Wschodni.* — T. V, z. 2 (18). — Warszawa, 1998. — S. 299–335; *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 /* Pod red. S. Stępnia i O. Rublowa. — Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 2004. — T. IV. — 231 s.: il. (у томі вміщено документально-мемуарні матеріали, які стосуються, так би мовити, автентичної «ПОВ»).

⁹ *Рубльов О.* Шкіц до історії загибелі української «Полонії»... — С. 285.

¹⁰ *Там само.*

ської Федерації) та спостереженнями їхнього тернопільського колеги проф. Г. Стронського, генеза енкаведистської провокації у «справі» «ПОВ» сягає 1929 р., коли в атмосфері суперечок й розламів при політбюро ЦК Компартії Польщі (КПП) була покликана до життя Комісія у справах безпеки для захисту партії від «інфільтрації ворожих елементів» з табору «пілсудчиків». Секретарем комісії став Віктор Житловський (псевдонім Альберт), політемігрант з СРСР, з 1926 р. співробітник ОГПУ. Саме остання обставина й спричинила, на думку дослідників, проголошення В. Житловським існування у керівництві КПП замаскованої мережі «ПОВ»¹¹. Приналежність до «ПОВ» спершу інкримінувалася окремим членам керівництва КПП дрібноміщанського походження. У липні–вересні 1933 р. у Москві й в УСРР розпочалися перші арешти високопоставлених польських комуністів, яких обвинувачували в «агентурно-провокаційській роботі» на користь «ПОВ»¹².

Очевидно, що з точки зору «зручності» використання в «оперативно-чекістській роботі», лаконічна назва «ПОВ» мала значні переваги й, крім того, лунала як постріл. Відтак стандартне обвинувачення у приналежності до «Польської Організації Військової» стає ледь не єдиним річищем, по якому спрямовуються репресії тоталітарного режиму проти польської людності УСРР¹³.

Отже, у 1933–1934 рр. за причетність до «ПОВ» на Правобережній Україні лише Київським обласним управлінням ГПУ УСРР було заарештовано 114 осіб, з яких 70 дістали різні терміни ув'язнення або були страчені, а решта — 44 — звільнені за недоведеністю

¹¹ *Firsow F., Jazborowska I.* Międzynarodówka Komunistyczna a Komunistyczna Partia Polski // *Tragedia Komunistycznej Partii Polski* / Red. J. Maciszewski. — Warszawa, 1989. — S. 47–49; *Хаустов В. Н.* Из предыстории массовых репрессий против поляков. Середина 1930-х гг. // *Репрессии против поляков и польских граждан / Сер. «Исторические сборники «Мемориала». Вып. 1».* — М., 1997. — С. 10–21; *Stroński H.* Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. — Warszawa, 1998. — S. 210.

¹² *Firsow F., Jazborowska I.* Międzynarodówka Komunistyczna a Komunistyczna Partia Polski // *Tragedia Komunistycznej Partii Polski.* — S. 49.

¹³ *Рубльов О.* Викриття «агентури польського фашизму» в УСРР: «Справа «Польської військової організації» 1933–1934 рр. (Мета, механізм фабрикації, наслідки) // *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка:* Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листоп. 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В. А. Смолій та ін. — К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2003. — С. 210.

складу злочину (що, зрозуміло, не давало гарантій від репресій в подальшому). За іншими даними, до травня 1937 р. органами Управління державної безпеки НКВД УРСР у «справі» «ПОВ» було ув'язнено 225 осіб (не рахуючи одинаків), з яких двох стратили, а 211 дістали різні терміни таборів та заслання. Втім, на наш погляд, ці дані істотно применшені й не відбивають, очевидно, повної картини репресивних дій у «справі» «Польської Військової Організації». Так, лише по «справі» так званої Подільської філії «ПОВ» 1933–1934 рр. загалом «проходило» понад 500 осіб, які були записані до репресивності до організації чи заарештовані¹⁴.

8 липня 1933 р. керівник ГПУ УСРР В. Балицький надіслав секретареві ЦК ВКП(б) Й. Сталіну та заступнику голови ОГПУ Г. Ягоді меморандум про перші кроки його відомства щодо викриття в Україні «Польської Військової Організації»: «Нами раскрыта и ликвидируется «Польская Военная Организация» [...], проводившая широкую шпионскую и контрреволюционную националистическую работу на Украине [...]. Созданная в свое время ПИЛСУДСКИМ [...] — «ПОВ» за последние годы развила большую активность в своей работе. Нами пока арестовано 22 участника организации [...]. По их показаниям, работой «ПОВ» руководит центр, который находился раньше в Киеве, затем в Минске, а сейчас в Москве.

Центр имеет сектора: *Сектор «А»* — ведет националистическую и религиозную пропаганду, вредительскую и разложенческую работу в культурных учреждениях, связанных с польским населением, а также широкую вербовку в организацию.

Сектор «В» — занимался организацией политического, экономического и военного шпионажа, в особенности в пограничных районах.

Сектор «С» — прямого действия, в задачу которого входит организация диверсий, порча связи и транспорта и создание в пограничной полосе массовых эмиграционных настроений, с целью поддержания там напряженного состояния».

Далі повідомлялося, що при центрі «ПОВ», мовляв, діють «технічний відділ», що відповідає за зв'язок з польськими консульствами та Генштабом II Речіпосполитої, переправи на кордоні, фінансування тощо; «Бюро інформації», що забезпечує контроль і спо-

¹⁴ Рубльов О. Викриття «агентури польського фашизму» в УССР... — С. 210–211.

стереження за нелегальною «Українською Військовою Організацією» та постачає за кордон відомості про ситуацію в УСРР та настрої компартій Польщі й Західної України та ін.

Балицький інформував Москву, що вже «викрито» осередки «ПОВ» у Бердичеві, Білій Церкві, Житомирі, Мархлевському районі, Шепетівці, а також на Поділлі — Проскуріві, Кам'янці-Подільському та інших подільських містах і містечках...¹⁵.

Схема «підривної діяльності» «ПОВ», за «оперативно-чекістською» версією, була приблизно такою. Для обґрунтування непорушності тогочасних кордонів Польщі, доведення історичних прав на українські землі (йшлося про дорозборіві кордони Речі Посполитої 1772 р.) та створення потужної людської бази, спроможної взяти збройну участь під час майбутньої війни проти СРСР й діяти у тилу РСЧА, — «ПОВ», мовляв, розгорнула через свої осередки активну роботу щодо полонізації українського населення, штучного завищення кількості поляків в УСРР, необґрунтованого створення польських адміністративних і культосвітніх інституцій, керівництво якими захоплювали члени «ПОВ». Стверджувалося, що найвизначніші «пеовяки» «пролазили з шкідницькою метою» до КП(б)У, опановуючи вирішальними ділянками «польської партійної й радянської роботи».

Таким був стислий зміст «орієнтування» по «контрреволюційній польській роботі», що у середині 1930-х років спрямовувався Управлінням держбезпеки НКВД УСРР усім керівникам обласних управлінь, округових відділів НКВД, начальникам особливих відділів військових корпусів Київського та Харківського військових округів, командирам прикордонних загонів НКВД. Відтак, по отриманні цих матеріалів, кожний керівник відповідного підрозділу націлювався («орієнтувався») на посилені пошуки «пеовяків», а знайшовши (за відсутності таких — вигадавши) їх, мав збагатити й підкріпити надіслану згори схему місцевим матеріалом. Відтак упродовж 1930-х років у республіці сфабриковано декілька «справ» так званих «обласних центрів ПОВ», в тому числі й Вінницького (Подільського) крайового осередку підпільної «ПОВ».

«Теоретична» частина згаданого «орієнтування» як інтродукція включалася до обвинувальних висновків у «справах» абсолютної більшості осіб, заарештованих за причетність до «ПОВ» у 1933–1934 рр. (з незначними відмінностями).

¹⁵ Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії»... — С. 288.

Особливість акцій тоталітарного режиму проти польського населення України 1933 р. полягала, зокрема, у тому, що справа так званої «ПОВ» розгорталася паралельно й майже синхронно із справою «УВО» — «Української Військової Організації» (також сфабрикованою ГПУ УСРР). Умовні учасники останньої переважно були етнічними українцями — уродженцями Східної Галичини. Вони не лише володіли польською мовою (що само по собі вже було підозрілим в очах більшовицької влади), а й листувалися зі своїми родичами у «буржуазно-поміщицькій» Польщі. Отже, крім «української націоналістичної роботи», їм закидалася й належність до «агентури польської розвідки». У слідчих матеріалах виникло й відповідне формулювання — «блок польської й української контрреволюції» в УСРР. «Ми знаємо, що українська націоналістична контрреволюція провадила свою підривну роботу в тісному союзі з польськими буржуазно-націоналістичними елементами, які викриті в справі «Польської військової організації» (ПОВ)»¹⁶, — проголосував на XII з'їзді КП(б)У голова ГПУ УСРР В. Балицький.

Формулювання щодо «блоку польської й української контрреволюції» у республіці було ґрунтовно опрацьоване вже у компартійно-чекістських документах середини й другої половини 1933 р., насамперед у службовому листуванні республіканського ГПУ й матеріалах листопадового об'єднаного пленуму ЦК–ЦКК КП(б)У 1933 р., який, як свідчать новітні дослідження вітчизняних істориків, значною мірою ґрунтувався на інформаційних повідомленнях (властиво — *дезінформаціях*) ГПУ, а відтак й притлумлено спрямовувався енкаведистським відомством УСРР та його московськими керівниками¹⁷.

Так, в адресованому голові ГПУ УСРР В. Балицькому у липні 1933 р. таємному меморандумі Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР за підписом його очільника М. К. Александровського щодо зовнішньополітичних орієнтацій «викритої» республіканськими енкаведистами «Української військової організації», між іншим, стверджувалося: «“ПОВ” на Україні широко використовувало для своєї організаційної роботи “Українську військову організацію”. У свою чергу, “УВО” свою військово-розвідувальну й повстанську

¹⁶ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 18–23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт. — [Харків], 1934. — С. 120.

¹⁷ Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — С. 401–426.

роботу провадила у контакті з “ПОВ”. Контакткування йшло назагал по лініях: а) спільного перекидання й розміщення членів “УВО” і “ПОВ” на Україні; б) підготовки військових кадрів на Україні, українських й польських, для одночасного узгодженого виступу у момент повстання; в) широко розгалуженої військово-розвідальної й шпигунської роботи; г) організації зв’язку з закордоном та взаємодопомоги при зв’язку з закордоном» (виділення у тексті документа. — *Авт.*).

Увага листопадового об’єданого пленуму ЦК – ЦКК КП(б)У 1933 р. зосереджувалася на підсумках та найближчих завданнях проведення національної політики в Україні.

Доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора мала нейтральну назву — *«Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні»*, але насправді йшлося про кардинальну ревізію цієї, й без того назагал декларативної і суперечливої політики. Та й почав свій виступ лідер *українських комуністів іноземною*: «Товарищи, подведение итогов хозяйственного и культурного строительства на Украине, с точки зрения проведения ленинской национальной политики, является сейчас крайне своевременным и настоятельно необходимым»¹⁸. Виголошення російською мовою промови про потребу усунення (ліквідацію помилок) «петлюрівської українізації» й заміну її «українізацією більшовицькою» було знаковою подією й маркувало рішучий розрив сталінського керівництва ВКП(б) з попередньою політикою «коренізації»¹⁹.

Один з розділів Косіорової промови мав гучну назву — *«Українські націоналісти готують інтервенцію проти ССРСР»* — й починався з «відкриття»: «З усіх контрреволюціонерів-націоналістів, які зараз викриті, переважна більшість до нас приїхала з-за кордону — з Праги, Галичини та інших місць. Це рештки тих розгромлених білогвардійських, націоналістичних контрреволюційних загонів і полків, що допомагали інтервентам — полякам, німцям, які з ганьбою були вигнані робітниками й селянами України, а з іншого боку — це галицькі націоналісти, які цілком продалися польським поміщикам, по суті справи спольщилися й були послані сюди для підготовки інтервенції зсередини».

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 40.

¹⁹ Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – С. 404.

Доповідач не уточнював власних закидів, чому, наприклад, «галицьким націоналістам» вигідніше було запродатися саме польським поміщикам, а не, скажімо, великій польській буржуазії. Очевидно, вважалося, що аудиторія мовчки «проковтне» будь-яку нісенітницю. У розвиток цієї ж тези С. Косіор стверджував: «Надсилання провокаторів, контрреволюціонерів з-за кордону практикувалося зчаста під виглядом еміграції в Україну членів Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), які нібито там переслідувалися»²⁰. С. Косіор доводив, що «контрреволюціонери», які перекидалися в УСРР з-за кордону, мали спільників у підсоветській Україні — «досить значні групи націоналістів». Промовець стверджував як очевидну істину, що інфільтровані у владні структури УСРР націоналістичні елементи під виглядом більшовицької українізації намагалися здійснити на практиці «петлюризацію» державного апарату, розбудовувати «націоналістичну, буржуазну культуру» й одночасно готувати — «за вказівкою відомих польських і німецьких елементів повстання з метою полегшення воєнного походу іноземців проти Советської України».

Джерелом подібних «відкриттів» генерального секретаря ЦК КП(б)У були директивні настанови московського «більшовицького штабу» на чолі з Й. Сталіним та його таємної поліції — енкаведистсько-чекістського відомства, зокрема й «Обвинувальний висновок у справі контрреволюційної “Української Військової Організації”» та інша аналогічна документація кримінально-фантазійної міфотворчості²¹.

Перерахувавши низку «шкідницьких» об'єднань, «виявлених» свого часу ГПУ, С. Косіор зауважив: «На початку цього року викрита була нова націоналістична контрреволюційна організація, на чолі якої стояли Максимович, Шумський, Біленький, Солодуб та інші, що діяла на гроші польських поміщиків і капіталістів й німецьких фашистів. Цією організацією з-за кордону керував знаменитий Коновалець, який, будучи за Петлюри начальником гарнізону Києва, уславився розстрілами сотень київських робітників». Зрозуміло, що малася на увазі «Українська військова організація» та її міфічна нелегальна мережа в УСРР.

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 44 зв.

²¹ Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – С. 405.

У щільному зв'язку з «українською контрреволюцією» згадувалася у промові С. Косіора й «польська контрреволюція», яка діяла на спілку з першою й координувала з нею власні дії. Так, наприклад, генеральний секретар ЦК КП(б)У інформував однопартійців про арешт у серпні 1933 р. так званого «керівника» «Польської Військової Організації» в Україні й одночасно завідувача відділом агітації та пропаганди Чернігівського обкому КП(б)У Б. Скарбека: «Скарбек був не один. Його найближчими сподвижниками були люди з партквитками в кишені, що займали не менш солідне становище, на кшталт Політура та ін. У нас, на Україні, понад півмільйона поляків, причому місцями вони зібрані у досить компактні маси, і ось роботу серед польського населення ми, виявляється, довірили цим людям. Вони добирали й готували кадри викладачів для польських шкіл, вони добирали, розсаджували частогусто і районну і сільську владу. Нічого й говорити, що всі ці антирадянські організації розгромлені тепер нами в основному»²².

Відтак, починаючи з 1933 р. хвилі репресій щодо польської нацменшини УСРР наростають.

Наприкінці 1933 р. – на початку 1934 р. було сфабриковано «справу» Вінницького (Подільського) обласного центру «ПОВ», до якої було притягнуто 52 особи, переважно місцевих культосвітніх працівників²³.

В «Обвинувальному висновку у справі «Польської військової організації» — «ПОВ» на Поділлі» (23 лютого 1934 р.), що його сфабрикували вінницькі чекісти, стверджувалося: «Вінницьким

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 45 зв.

²³ Див., напр.: Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 123–125; Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. —Warszawa: Wspólnota Polska, 1998. —S. 214–216; Stroński H. Wielka prowokacja NKWD: Sprawa Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie w latach 1933–1938 // *Europa nieprowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej) w latach 1772–1999 / Praca zbiorowa pod red. K. Jasiewicza; Instytut Studiów Politycznych. —Warszawa; Londyn, 1999. —S. 870–876; Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки // *Історіографічні дослідження в Україні. —К., 2003. —Вип. 13: У 2 ч. — Ч. 1. —С. 294–299; Stroński H. O prowokacji w sprawie Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie w latach 30-ych XX w. // *Pamiętnik Kijowski. —Kijów, 2004. —T. VII: Polacy na Podolu / Pod red. H. Strońskiego. —S. 431–433; та ін.***

облвідділом ГПУ УСРР розкрита й ліквідована на території Поділля контрреволюційна організація, що йменувала себе Польською Військовою Організацією — «ПОВ», яка провадила активну повстанську, шпигунську й шкідницьку роботу у межах Вінницької області задля послаблення й повалення диктатури пролетаріату на Советській Україні й приєднання території нинішньої УСРР до Польщі.

У перебігу слідства з'ясовано, що зазначена контрреволюційна організація являла собою філію ліквідованої органами ГПУ Польської Військової Організації, що провадила контрреволюційну діяльність на теренах ССРР й зокрема на Советській Україні.

У тій же «історичній» преамбулі наголошувалося, що «ПОВ» на Поділлі створили «активні контрреволюційні кадри польського войовничого націоналізму», які, мовляв, пройшли вишкіл збройної боротьби під час громадянської війни й «повстанської шпигунської діяльності», спрямованої проти більшовицького режиму: «Ці націоналістичні, контрреволюційні сили створенням нелегальної військової організації намагалися підготувати умови для повалення Соввлади»²⁴.

Слідчі-чекісти нібито виявили, що «ПОВ» на Поділлі охопила власною діяльністю 24 адміністративних райони, проникла до багатьох державних установ, зокрема й системи народної освіти, на промислові підприємства, у сільське господарство, де здійснювала саботаж й шкідництво, а також інфільтрувалася до лав РСЧА й насамперед її місцевих гарнізонів. У документі наголошувалося, що Поділля й Волинь — терени загарбницьких апетитів II Речі-посполитої — привертають до себе посилену увагу Генерального штабу Польщі. Відтак сюди перманентно спрямовувалися офіцери польської розвідки для створення й спрямування антибільшовицького підпілля й підготовки плацдарму для майбутньої збройної інтервенції проти «Країни Советів»²⁵.

Серед найбільш потужних осередків викритої енкаведистами Подільської «ПОВ» згадувалися міста Вінниця — 52 особи, Проскурів — 55, Старокостянтинів — 104, Городок — 33, с. Антоніни — 36, м. Бердичів — 22, Теофіполь — 37, Шепетівка — 38, Полонне — 30 «пеовяків», Тиврівський район — 7, Славута — 7; тощо.

²⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 13, оп. 1, спр. 78, арк. 2–3 (далі – ГДА СБ України).

²⁵ Там само, арк. 3, 5.

Скарга до «Головного прокурора СРСР із спецсправ тов. Кога-на», одного з засуджених — А. Григоровича²⁶ — дозволяє простежити, як фабрикувалася неіснуюча місцева організація «ПОВ», зазирнути до «технологічного цеху» слідства.

Заарештований 4 листопада 1933 р., він спочатку вперто відкидав висунуті проти нього обвинувачення, аргументовано доводив їх абсурдність. Тоді почався психологічний тиск на в'язня. Слідчий запропонував А. Григоровичу схему-конспект, за якою той мав розповідати про свою участь у Вінницькій «ПОВ». Підключили й тих заарештованих, які вже співпрацювали зі слідством. Сусіди по камері миттєво подали товаришеві по недолі перелік Вінницького осередку організації й накреслили план, що, про кого і як слід писати у зізнаннях. Психологічна обробка тривала під акомпанемент нагадувань, що Григорович член партії, отже людина політично свідомою, якій слід розуміти, що йдеться про допомогу у політичній акції, спрямованій проти Польщі, що це державна необхідність тощо.

Після того, як А. Григорович під тиском слідства врешті-решт дійшов висновку, що фабрикація справи обласної «ПОВ» є «політичною демонстрацією великої державної ваги» й згодився давати потрібні свідчення, його звели з іншими в'язнями для узгодження показів. При цьому траплялися трагікомічні випадки. Так, суперечки виникли щодо часу утворення «осередку ПОВ» у Бердичеві. Тамтешній «провідник» стверджував, що ініціював це створення Григорович 1930 р. «Коли я почав заперечувати, — згадував останній, — що 1930 р. це ніяк не могло відбутися, почали торгуватися

²⁶ *Григорович Андрій Якович* — нар. 1878 р. у с. Труси, Станіславського повіту (Східна Галичина). Колишній член РСДРП (меншовиків), член РКП(б) з 1918 р. На момент арешту працював інспектором у польських справах Вінницького обласного відділу народної освіти. 26 лютого 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР засуджений до п'яти років таборів. За обвинувальним висновком, очолював Подільську організацію ПОВ, організував «повстанські і шпигунсько-розвідувальні кадри на Поділлі», провадив шпигунську діяльність на користь Польщі, яку постачав військово-розвідувальним матеріалом. Згадану заяву з відмовою від своїх зізнань написав 20 квітня 1934 р. на етапі — під час перебування у Лук'янівській в'язниці Києва. У слідчій справі відсутні матеріали додаткової перевірки скарги А. Григоровича, проте відомо, що постановою Судової трійки при НКВД УСРР від 13 жовтня 1935 р. вирок щодо нього було переглянуто й зменшено термін позбавлення волі — з п'яти до трьох років таборів.

й зупинилися на 32 році». Інший підсудний — Яків Гольд²⁷ — «розвів таку теорію у своїх зізнаннях, що треба заарештувати майже всіх поголовно». Як зазначав А. Григорович, «тоді нас посадили до однієї камери, де ми писали два дні поспіль. Коли я прочитав його свідчення, я сказав йому: “Слухай, Гольд, нащо ти брешеш, адже ти член партії?” Він мені сказав: “Невже ти такий дурень, не зрозумієш, у чому справа. Адже все це дипломатія, політичний вексель (!) Польщі” ...»²⁸.

У такій атмосфері, якщо не дружньої, то принаймні силуванотворчої співпраці відбувалося слідство й фабрикувалася справа Вінницького (Подільського) центру «ПОВ» наприкінці 1933 р. — на початку 1934 р.

Історія зберегла прізвище особи, яка спрямовувала слідство у справі цієї міфічної організації, «утворювала» її осередки по містах і містечках Поділля, розсаджувала в'язнів по камерах так, щоб ті, хто не зізнався, були у товаристві осіб, які співпрацювали зі слідством. Та ж людина стежила за узгодженістю зізнань арештованих, турбувалася, щоб «пеовяки», які, за сценарієм, мали бути знайомі не один рік й здійснити спільно чимало «контрреволюційних акцій», врешті зустрілися й познайомилися (якщо не були до того часу знайомі) хоча б у кабінетах слідчих чи камерах ГПУ.

²⁷ Гольд Яків Абрамович (1894–1937 ?) — уродженець с. Вовчинець, передмістя Станіславова (Східна Галичина, нині — Івано-Франківськ), єврей. До 1913 р. навчався у Станіславівській учительській семінарії. З 1914 р. в австрійському війську — прапорщик 8-го ландверного (празького) стрілецького полку. 21 жовтня 1915 р. потрапив до російського полону, де перебував до кінця 1919 р. (Астрахань, Царево, Спаське, Хабаровка, Красная Речка, Ново-Николаевськ, Красноярськ). З січня 1920 р. — доброволець німецького інтернаціонального полку, в охороні спецкорпусу ВЧК у Ярославлі. Восени 1920 р. на прохання Ф. Кона відкликаний у розпорядження ЦК ВКП(б) й скерований до ЦК КП(б)У для використання на «польській роботі». З січня 1924 р. — зав. Польбюро Вінницького губвідділу народної освіти; у серпні 1925 р. — липні 1926 р. — в апараті НКО УСРР (Харків). Згодом упродовж шести років працював у Проскуріві (інспектор культурно-освітніх установ Польбюро Проскурівського окрвідділу народної освіти, директор польської 7-річки). З липня 1932 р. — інспектор відділу праці Мархлевського райвиконкому Київської обл. Арештований у Мархлевську 18 листопада 1933 р. 26 лютого 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ГПУ УСРР засуджений до трьох років таборів. Реабілітований.

²⁸ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 37955-ФП, т. 2, арк. 86–98.

Цим «режисером» був виконуючий обов'язки начальника Секретно-політичного відділу (СПВ) Вінницького обласного ГПУ Соломон Брук²⁹.

Коли А. Григорович потрапив до кабінету керівника СПВ, то першими словами господаря були: «Якщо Ви заарештовані органами ГПУ, слід бути маленьким». Це треба було розуміти так: Ви не у себе на роботі, а в ГПУ, отже, слухайте і виконуйте, що скажуть.

«Заявляю, що ніколи не перебував в організації ПОВ й осіб, які належать до такої, не знаю. Я був найпідступнішим чином спровокований, — наголошував А. Григорович. — Я підписував неправду. Я давав свідчення прокурору невірно. Я визнаю себе винним у тому, що я, як член партії, не мав мужності по-більшовицьки вдарити по всій цій брехні перед прокурором. Я не вмів себе відстояти й довести не лише ГПУ, але й партії, що я не контрреволюціонер, і що я вважаю найбільшою своєю помилкою, припущеною мною на 56-у році мого життя».

Завершувалася апеляція словами: «Несамохіть питається, що за правосуддя, невже органи ГПУ повірили всій цій неправді, й зараз усі поголовно нарікають, що ця система — вигадка [...]. Працівники ГПУ поставилися до цього по-бюрократичному, суто формально, не розбираючи, хто винний, хто невинний [...]. Партія про це не знає, а треба, щоб партія знала. Такі методи роботи слідства дискредитують партію та органи ГПУ».

Я прошу Вас розібрати мою справу, повернути мене до лав робітничого класу, з якого я вийшов, надати мені можливість продовжувати працювати разом з усіма трудящими СРСР й вести остаточну класову боротьбу за побудову соціалізму. Я знемагаю у неволі вже шість місяців. Сил більше немає [...]»³⁰.

²⁹ Брук Соломон Соломонович (1896–1938) — уродженець м. Рудні, Смоленської обл., єврей. У 1933–1934 рр. — тво нач. СПВ Вінницького облвідділу ДПУ УСРР, з лютого 1934 р. — нач. відділення СПВ ДПУ УСРР. Згодом — помічник нач. 4-го відділу УДБ НКВС УСРР. 11 липня 1937 р. заарештований та обвинувачений в участі у «троцькістській змові в органах НКВС». Визнав себе винним, але згодом відмовився від цих свідчень. 8 лютого 1938 р. рішенням Прокурора та НКВС СРСР засуджений до розстрілу (Див. про нього також: *Наше минуле: Журн. незалежної істор. думки за ред. С. Білоконя.* — К., 1993. — № 1 (6). — С. 121–128).

³⁰ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 37955-ФП, т. 2, арк. 97.

Лук'янівська в'язниця, в якій 20 квітня 1934 р. склав вищезгадану заяву А. Григорович, стала місцем зустрічі засуджених «пеов'яків». Для багатьох із них саме тут настав момент істини, коли з'ясування подробиць кожної індивідуальної «справи» й мотивів подання неправдивих свідчень уможливило (принаймні частково) реконструкцію механізму фабрикації «справи» «Польської Військової Організації» в УСРР.

Так, Чеслав Снадський (до арешту 7 липня 1933 р. — заступник директора Польського педагогічного інституту у Києві) згадував 23 березня 1956 р.: «После окончания всего дела в 1934 г., когда нас всех перевели из внутренней тюрьмы ГПУ в Лукьяновскую тюрьму для отправки этапом, во время прогулки [...] я встретился с Политуром, а позже с Добжинским. Оба они до ареста были крупными партийными работниками [...], а после ареста по делу так называемой “ПОВ” они были главными творцами всех показаний по этому делу. Политура и Добжинского я спросил в упор, правда то, что они писали, что существовала контрреволюционная организация у нас среди коммунистов. Оба они твердо мне заявили, что все это ложь, выдумка и что все сфабриковано по заданиям следователей ГПУ.

Я их пристыдил, что как же они, старые коммунисты, не выстояли, сдались и стали писать чушь, погубив себя и многих молодых преданных коммунистов. Оба они мне ответили, что если бы они не дали этих показаний, их бы расстреляли, но что хуже всего, что искалечили бы на всю жизнь, а главное, что им тоже внушили, что это нужно для партии.

В Лукьяновской тюрьме я оказался в одной камере с Модзелевским, Кржижевским, Ильницким и другими [...]. Все они мне то же самое сказали, что Политур и Добжинский, что написали на себя и других лиц ложь»³¹.

У Лук'янівській в'язниці Ч. Снадський зустрів і групу привезених з Вінниці засуджених у «справі» Подільської філії «ПОВ», своїх знайомих — колишнього завідувача польбюро Вінницького окружного КП(б)У — А. Григоровича (автора вищезгаданої заяви), викладача математики й завідувача польської школи у м. Вінниці Ришарда Пакульського: «Но еще больше было мое удивление, когда я узнал [...], что под нажимом и угрозами следователей они

³¹ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 60830-ФП, т. 10^а, арк. 470–471.

также понаписывали на себя всякой лжи, аналогичной нашей, и в том числе много всякой фальши понаписывали и на меня, сделал из меня чуть ли не вождя Винницкой областной контрреволюционной организации»³².

У своїй заяві до голови Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) М. І. Єжова (sic!) з Карагандинського табору НКВД від 24 серпня 1935 р. та в свідченнях під час реабілітації 1956 р. Ч. Снадський докладно з'ясував, яким чином «слідство» змусило особисто його до неправдивих зізнань й, зокрема, якою була техніка їх написання: «Аби визначити вигадані завдання контрреволюційної організації, Борисов (слідчий. — *Авт.*) дав мені доповідь Косіора на пленумі ЦК КП(б)У (20 листопада 1933 р. — *Авт.*), де він викладав сутність «УВО». Я використав у своїх свідченнях характеристику «УВО» зі змінами для «ПОВ», зокрема, відторгнення України від СРСР та інші моменти. Крім цієї доповіді, я зі свідчень Козиндо (аспірант Київського польського педінституту. — *Авт.*) переписав питання викривлення національної політики партії і Радянської влади. Про збирання відомостей для передавання за кордон, про зв'язки з контрреволюційними організаціями інших міст і т. д. диктував особисто Борисов. Таким чином під диктовку Борисова була зістрипана політична програма, що її було покладено в основу мого обвинувачення»³³.

Аналогічні свідчення щодо обставин фабрикування «справи» Подільської «ПОВ» 1933–1934 рр. подавав у своїй заяві до Головного військового прокурора СРСР від 31 травня 1956 р. й Ришард Пакульський. Тоді вже «вільний» мешканець м. Караганди, він у власному зверненні до органів прокурорського нагляду наголошував на інсценуванні вінницькими енкаведистами цієї «справи», стверджуючи, зокрема, що найочевидніші докази його невинності слідством відверто ігнорувалися й відкидалися. Запеклий спротив ув'язненого був подоланий тривалими безконечними допитами, фізичним і психологічним тиском. Останньою краплею стало інспіроване слідчим Погребинським побачення Р. Пакульського з А. Григоровичем, старим партійцем, який тоді вже співпрацював зі «слідством» й спромігся-таки переконати молодшого колегу у потребі відмовитися від «політичної короткозорості» й підписати необхідний «політичний документ», тобто взяти на себе фальшиву

³² ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 60830-ФП, т. 103, арк. 203 зв.

³³ Там само, т. 10^а, арк. 462.

провину за участь у «контрреволюційній діяльності» Подільської «ПОВ»³⁴.

У сфабрикованій «справі» так званої Подільської «ПОВ» 1934 р., як вже зазначалося, «проходило» 52 особи. Попри моноетнічну назву організації, стовідсотково польською за своїм складом вона аж ніяк не була: у даному випадку фантазії Подільського облвідділу ГПУ відображали реальну етнопольську специфіку регіону — у «справі», поряд з колегами-поляками, оскаржувалися й інонаціональні «пеовякі» — один єврей (Я. А. Гольд) й семеро українців: *Михайло Антонович Шостак*, 1892 р. народження, уродженець Східної Галичини, колишній військовий австрійської армії, викладач Польського педагогічного технікуму у м. Проскурові; *Петро Іванович Дума*, 1886 р. народження, також галичанин, колишній військовий австрійської та Української Галицької армії, завідувач навчальної частини Польпедтехнікуму у м. Проскурові; *Іван Абрамович Гринчишин*, 1897 р. народження, уродженець Старокостянтинівського району, бухгалтер лісництва у Старокостянтиніві (1933 р. він вже потрапив за ґрати за підозрою у шпигунстві); *Захар Якович Потапчук*, 1897 р. народження, колишній куркуль і спецпереселенець хутора Березівки, Шепетівського району; *Петро Созонович Переденко*, 1889 р. народження, селянин-середняк с. Юзефівки, Барановського району; *Діонісій Юрійович Франчук*, 1877 р. народження, технік Шепетівського райвиконкому; *Борис Пилипович Ковальчук*, 1895 р. народження, у минулому орендар млина, працював машиністом нафтового двигуна на млині у м. Старокостянтиніві³⁵.

Отже, статистика свідчить, що серед 48 засуджених у «справі» Подільської «ПОВ» 1934 р. («справи» на 4-х оскаржуваних спрямували на додаткове розслідування)³⁶ українці (семеро) склали 14,6 % — поважну частку.

³⁴ *Podanie obywatela Ryszarda Pakulskiego do Generalnego Prokuratora Wojskowego ZSRR z prośbą o ponowne rozpatrzenie jego sprawy i o rehabilitację w związku z bezpodstawnym osądzeniem go w 1934 r. [31 maja 1956 r.] / Oprac. H. Stroński // *Pamiętnik Kijowski*. — Kijów, 2004. — T. VII: *Polacy na Podolu* / Pod red. H. Strońskiego. — S. 473.*

³⁵ *ГДА СБ України*, ф. 13, оп. 1, спр. 78, арк. 77–78, 81, 84–86, 93.

³⁶ *Końcowy akt oskarżenia przeciwko 52 członkom «Polskiej Organizacji Wojskowej» na Podolu, sporządzony przez pracowników Winnickiego Obwodowego Oddziału GPU Ukraińskiej SRR [23 lutego 1934 r.] / Oprac. H. Stroński // *Pamiętnik Kijowski*. — Kijów, 2004. — T. VII: *Polacy na Podolu* / Pod red. H. Strońskiego. — S. 467.*

Але це йшлося винятково про осіб, що потрапили у, так би мовити, епіцентр «справи» Подільської обласної організації «ПОВ». За сумнозвісною чекістською традицією, коли кількість запідозрених й тимчасово утримуваних «про всяк випадок» під вартою у кілька разів перевищувала число засуджених у тих чи іншій «справі» (складаючи її, так би мовити, «ядро»)³⁷, й відтак коло запідозрених у приналежності до «ПОВ» на підрадянському Поділлі складало 1933–1934 рр. кілька сотень осіб — значною мірою педагогів місцевих українських та польських шкіл, технікумів, вищих навчальних закладів, працівників музеїв, інших культосвітніх установ, включно з частиною низової партноменклатури. За приблизною оцінкою, кількість запідозрених та притягнутих до відповідальності у сфабрикованій «справі» Подільської «ПОВ» 1933–1934 рр. становила 536 осіб.

Вищезгадане складне переплетення польського та українського «антирадянських елементів» у чекістській документації базувалося й на автентичній щільній польсько-українській етнічній взаємодії у реальному житті регіону: польській школі Поділля вочевидь бракувало педагогів — як наслідок викладачами у радянській польській школи доволі часто були не лише місцеві подоляни-українці (поряд з місцевими поляками, зрозуміло), а й українці-галичани, які осіли у регіоні під час або після доби Українських визвольних змагань 1917–1921 рр. чи приїхали в УСРР за доби політики «українізації» й вочевидь (внаслідок специфіки теренів їхнього походження) вільно володіли польською мовою. За оцінкою О. О. Войналович, всього по «справі» так званої «Польської військової організації» на Поділлі упродовж 1933–1934 рр. було необґрунтовано притягнуто до відповідальності 103 педагоги — учителі, викладачі польських навчальних закладів³⁸.

³⁷ Див., напр.: *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси* / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. А. Смолій. — К., 2002. — С. 400; *Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — К., 2004. — С. 223, 354; та ін.

³⁸ *Войналович О.О.* Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20–30 рр. — К.; Полтава, 1992. — С. 88; *Ї ж.* Фабрикація справи «Польської організації військової» та втрати педагогічних кадрів на Поділлі // Тези доповідей Республіканської наук. конф. «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». — Дунаївці, 1993. — С. 87–88.

На щільній співпраці польських та українських «контрреволюційних елементів», насамперед членів міфічних «ПОВ» та «УВО» у підрадянській Україні й особливо на Поділлі, неодноразово наголошувалося у цілком таємних повідомленнях республіканських енкаведистів. Так, у меморандумі голови ГПУ УСРР В. Балицького, адресованому у липні 1933 р. Й. Сталіну до Москви, повідомлялося про початок ліквідації республіканською спецслужбою нелегальної «ПОВ»: «За даними внутрішньої й закордонної агентури, на нашій території активно проводить контрреволюційну, шпигунську роботу «Польська Військова Організація» (ПОВ). Ці дані перевірені й підтверджені слідчим шляхом й на даний час ми розпочали ліквідацію «ПОВ» [...]». У тому ж повідомленні стверджувалося, що «ПОВ» в УСРР «широко використовувало для своєї організаційної роботи «Українську Військову Організацію» [...]»³⁹. В іншій таємній інформації ГПУ УСРР щодо перебігу слідства у справі «ПОВ» станом на 15 вересня 1933 р. згадується, що керівні «пеовяки» прагнули використовувати «УВО» як «масову організацію для надання людського повстанського матеріалу»⁴⁰.

Й, нарешті, у доповідній записці СПВ Вінницького облвідділу ГПУ УСРР від 14 грудня 1933 р. про перебіг виявлення та ліквідації осередків «ПОВ» на Поділлі йдеться: «Розвиваючи й поглиблюючи слідство у справі «ПОВ» на Поділлі, ми принагідно уточнюємо покази окремих заарештованих шляхом очних ставок. Таких очних ставок за час з 25 листопада по 10 грудня ц. р. нами проведено 8; з них заслуговують на увагу очна ставка поміж *Бжозовським* та *Григоровичем* [...]. В результаті проведення очної ставки між керівником «УВО» на Поділлі *Гринюком* й членом керівництва «ПОВ» *Туржанським* виявлено ще низку членів організації у самому місті Вінниці, що *Туржанський* до цього часу приховував [...]. Крім того, по ліквідованій агентурно-слідчій розробці «Українські повстанці» арештовано 22 особи [...]»⁴¹.

Тоді ж вінницькі чекісти запропонували республіканському ГПУ й іншу власну оригінальну розробку — «Схему контрреволюційної польської організації на Поділлі — «ПОВ»». У центрі схеми, яка оприлюднена в останньому за часом (2005 р.) томі серійного видання Південно-Східного наукового інституту у Перемишлі

³⁹ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 180, т. 4, арк. 30, 32.

⁴⁰ Там само, арк. 77.

⁴¹ Там само, т. 3, арк. 11.

(Польща) — «Поляки на Україні: Збірник документів. Ч. 1: 1917—1939 рр.» за редакцією О. Рубльова та С. Стемпеня⁴² — спільному польсько-українському проєкті, у колі зображено свастику, що у неї вмонтовані прізвища керівників Подільської обласної «ПОВ» Р. Пакульського, Г. Туржанського, К. Янковського, А. Григоровича. Від регіонального керівництва «ПОВ» відгалужувалися осередки організації у Вінниці та її обласна периферія — осередки у містах та містечках Поділля — Полонному, Городку, Бердичеві, Проскуріві, Старокостянтинові, Антонінах, Теофіполі, Шепетівці. Викликають зацікавлення дослідника й директивно-спрямовуючі лінії до керівництва Подільської «ПОВ» не лише від республіканського штабу «пеовяків» у Києві, а й від закордонного керівництва «ПОВ» у П Речіпосполитій та проводу «Української Військової Організації»⁴³. Останній факт мав «унаочнювати» щільну співпрацю польської та української «контрреволюції» в УСРР...

Одним з таких «польських контрреволюціонерів» й за сумісництвом українським націоналістом та членом «УВО» Вінницьким обласним ГПУ був «призначений» етнічний українець Михайло Тимофійович Панчук, 1894 р. народження, виходець зі Східної Галичини, колишній підстаршина австрійського війська, який обіймав посади учителя у с. Антонінах (1923–1925), с. Трісках (1925–1928), завідувача польської семирічки у м. Старокостянтинові (1929–1931), завідувача польської семирічки у с. Трісках Антонінського району (1932–1934). За «антирадянську діяльність» Михайло Тимофійович вже двічі перебував під слідством та у кількामісячному ув'язненні — 1931 та 1933 рр. 22 січня 1934 р. педагога заарештували втретє⁴⁴.

Інкримінувалося М. Т. Панчуку приналежність до контрреволюційної організації «ПОВ» з 1927 р., а відтак й зокрема проведення серед учнів та польської молоді «націоналістичної роботи» й виховання їх «у шовіністичному дусі»; «протидія господарсько-політичним кампаніям на селі»; вербування до «ПОВ» нових членів, зокрема педагогів польських шкіл Вілинського, Тумановського, Сташевського, Липинського, Вержбицького й Метельського. Покарання за ці злочини передбачала ст. 54-11 Кримінального

⁴² *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939* / Pod red. S. Stępnia i O. Rublowa. —Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 2005. —Т. V. —S. 37.

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 60830-ФП, т. 78, арк. 4–5, 13–14.

кодексу УСРР. Одначе вінницькі чекісти, «враховуючи хворобливий стан» в'язня, «просили» для нього пом'якшеного «заходу соціального захисту» — заслання поза межі України терміном на три роки⁴⁵.

Одначе вже через тиждень після підготовки й підписання обвинувального висновку у «справі» М. Т. Панчука (14 березня 1934 р.), той самий його автор — уповноважений Особливого відділу Вінницького ГПУ Шакалов (sic!) — 22 березня 1934 р. склав діаметрально протилежну за змістом постанову. У ній несподівано «з'ясувалося», що у перебігу слідства щодо «контрреволюційної діяльності» М. Т. Панчука «не здобуто» достатньо даних, які б «викривали його у скоєнні злочинів, передбачених ст. 54-11 КК УССР». Відтак слідча справа № 6675 щодо обвинувачення Михайла Тимофійовича Панчука подальшим провадженням припинялася, слідча справа передавалася до архіву, а ув'язнений того ж дня мав бути звільнений з-під варти⁴⁶. На наш погляд, вирішальним чинником у такому «ліберальному» вирішенні питання була тяжка хвороба ув'язненого педагога — туберкульоз у відкритій формі⁴⁷.

Упродовж 1934–1935 рр. низка чинників зумовлювала посилення репресій щодо осіб польської національності, й насамперед проти представників КПП та її автономних організацій — Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) й Компартії Західної Білорусі (КПЗБ). На репресивну політику вплинула загальна корекція ставлення СРСР до комуністичного руху: саме 1935 р. VII конгрес Комінтерну зробив ставку на створення єдиного народного фронту, визнавши тим самим, що сектантська політика опертя лише на зарубіжні компартії, в тому числі й Польщі, зазнала фіаско. Ставлення радянського керівництва до II Речіпосполитої й поляків стало жорсткішим й внаслідок успішних дій польських спецслужб щодо ліквідації підривної антидержавної діяльності на теренах Польщі радянської розвідки та її «сіамського близнюка» — агентури Комінтерну⁴⁸. Особливе роздратування Кремля викликала польсько-німецька угода 1934 р. й візит до Варшави Г. Герінга⁴⁹.

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 60830-ФП, т. 78, арк. 38–40.

⁴⁶ Там само, арк. 41.

⁴⁷ Там само, арк. 12–12 зв.

⁴⁸ Див., напр.: *Peplowski A. Kontrwywiad II Rzeczypospolitej.* — Warszawa, 2002. — S. 217–235, 268–299.

⁴⁹ *Хаустов В.Н.* Из предьстории массовых репрессий против поляков. Середина 1930-х гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. — С. 12.

У рішенні Політбюро ЦК ВКП(б), ухваленому опитом, від 31 травня 1934 р. йшлося: «Дозволити ОГПУ привести у виконання вироки стосовно керівників виявленої «Польської військової організації» («ПОВ») та провокаторів у компартії Польщі»⁵⁰ ... Відтак політична санкція привела у дію репресивно-чекістський механізм. Так, наприклад, Судова трійка при Колегії ГПУ УССР 23 лютого 1934 р. ухвалила порушити клопотання перед Колегією ОГПУ про застосування до умовного керівника республіканської мережі «ПОВ» Б. Скарбека-Шацького «вищої міри соціального захисту» – розстрілу. Таке рішення «українських» енкаведистів 9 березня 1934 р. підтримало судове засідання Колегії ОГПУ. Але виконання вироку відтерміновувалося... Й лише 1 червня, тобто другого дня після вищезгаданої ухвали Політбюро ЦК ВКП(б), голова ГПУ В. Балицький отримав директиву ОГПУ щодо негайного виконання вироку стосовно Б. Скарбека. 3 червня 1934 р. відбулася страта⁵¹...

Методи «слідчої роботи», внаслідок яких було сфабриковано «справу» «ПОВ», викривалися у низці заяв до державних і партійних органів, які надходили з таборів від засуджених «пеовяків».

Варто відзначити окремі спроби правоохоронних органів СРСР чинити спротив хвилі необґрунтованих політичних репресій, що вже здійснювалася. Так, у січні 1935 р. у доповідній записці на ім'я Й. Сталіна Генеральний прокурор СРСР І. О. Акулов (1888–1937), який, до речі, у 1932–1933 р. був членом Політбюро й секретарем ЦК КП(б)У по Донбасу, повідомляв про отримання Прокуратурою СРСР скарг щодо неправильних методів слідства від 11 засуджених у «справі» «ПОВ». До власного меморандуму І. О. Акулов долучив копії заяв засуджених, які стверджували, що не провадили жодної контрреволюційної роботи, а фальшиві покази подавали «винятково виходячи з заяви заступника начальника обласного ГПУ Галицького, що “партія вимагає самопожертв й жертв низки людей”». Йшлося про заступника начальника Київського обласного відділу ГПУ Зиновія Мойсейовича Галицького. Однак жодного рішення за цими фактами кричущого порушення «соціалістичної законності» ухвалено не було, навпаки, кремлівське керівництво ступило на шлях розправи зі своїми колишніми соратниками з КПП, польськими комуністами в СРСР/УСРР та й загалом з

⁵⁰ Хаустов В.Н. Из предыстории массовых репрессий против поляков. – С. 12.

⁵¹ Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії»... – С. 314.

польською людністю західного прикордоння, що її Й. Сталін все відвертіше розглядав як «підозрілий елемент»⁵².

Отже, як свідчить вищенаведений матеріал, більшість таких звернень засуджених «пеовяків» так і залишалися без відповіді. Але принаймні одній з таких заяв судилася інша доля.

З лютого 1936 р. в'язень Біломорсько-Балтійського комбінату НКВД СРСР Броніслав Берг в Управлінні ББК на станції Медвежа Гора написав звернення до Генерального секретаря Виконкому Комінтерну (ВККІ) Г. Димитрова, яке починалося так: «Я колишній член ВКП(б) і компартії Польщі [...]. Понад 5 років я сидів у в'язницях фашистської Польщі за приналежність до КПП. Від 1927 р., тобто після приїзду до СРСР, я працював переважно на керівних роботах у редакціях польських газет у Києві, Проскурові, Москві й маю низку добрих відзвітів про мою роботу ЦК КП(б) України й Вінницького обкому партії. У теперішній час я перебуваю у Медвежегорському поправно-трудоному таборі, куди мене заслали на 5 років [...] за нібито «контрреволюційну діяльність», що її я проводив».

Броніслав Адамович Берг (він же — Вітольд Адамович Зальцберг), єврей за національністю, народився 1903 р. у Варшаві. Був членом КПП й ВКП(б) (з 1921 р.). До СРСР прибув як політемігрант 1927 р.; працював газетярем на Поділлі. Таємний огляд закордонної польськомовної преси за 1934 р., підготовлений Міністерством закордонних справ Речіпосполитої, так характеризував редакovanу ним районну газету: «*Kolektywista Pogranicza*» — (Проскурів). Виходить 15 разів на місяць [...]. Наклад — близько 2700 прим. *Редактор: Броніслав Берг. Один з найкраще редактованих польських районних часописів*» (виділення наше. — Авт.)⁵³. Був заарештований 11 грудня 1934 р. у Новгородській обл.; 28 грудня 1935 р. Особливою нарадою при НКВД СРСР засуджений до п'яти років таборів як «активний учасник контрреволюційної “Польської військової організації”». Винним себе не визнав, натомість неодноразово звертався зі скаргами до партійних і радянських органів СРСР. Звільнений по відбуттю терміну покарання 11 грудня 1939 р. Реабілітований 1956 р.

⁵² Хаустов В. Н. Из предыстории массовых репрессий против поляков. — С. 12.

⁵³ Див.: *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu; Pod red. S. Stepnia. —Przemyśl, 1998. —Т. I. —S. 271.*

У вищезгаданому зверненні заявник звертався до Г. Димитрова не в особистій справі, а з «надзвичайно важливого питання», яке стосувалося КПП: «Як Вам відомо, упродовж останніх двох років було заарештовано в Україні кількасот комуністів та безпартійних поляків, в тому числі дуже багато політемігрантів з Польщі. Арештованих, в тому числі й мене, обвинувачують у приналежності до польської контрреволюційної організації «ПОВ» (так звана група Скарбека)⁵⁴. Далі скаржник змальовував специфічні методи «слідства» у «справі» «ПОВ», знані йому з власного досвіду та від колег-в'язнів: «Т.», туберкульозного, добу тримали у холодній ванні, погрожуючи стратою; «Д.» допитували «конвеєрною» системою три доби поспіль, не виводячи з кабінету для прийому їжі, відправлення фізіологічних потреб, без сну тощо; «Л.» подав брехливі свідчення, що належить до Вінницької обласної «ПОВ», й разом з іншими такими ж «неов'язками» підтвердив ці вигадки перед наркомом внутрішніх справ УСРР В. Балицьким. Заявник із зрозумілих мотивів, аби не «підставляти» товаришів, не називав їхніх прізвищ, вживаючи натомість криптоніми⁵⁵.

«Тов. Дмитрієв (тобто Димитров. — *Авт.*), це далеко не все, що мені відомо по цій справі, але ж я знаю тільки частину цієї справи [...], — наголошував в'язень. — Це правда! [...] Група слідчих НКВД УСРР, використавши геройський мундир чекістів, шляхом використання неприпустимих методів допитів, штучно створила цю справу.

Які результати? Брутально порушена революційна законність, брутально викривлена ленінська національна політика, дискредитовані сотні кращих активістів, комуністів-поляків, підло обмануте керівництво КП(б) України, створено таку провокаційну справу, що дрейфусіада та азефщина залишилися далеко позаду».

Б. Берг просив Г. Димитрова довести зміст його листа до відомого Політбюро ЦК ВКП(б), наголосивши насамкінець: «Дорогий тов. Дмитрієв. Цю справу знають вже багато людей, й тому вона потребує швидшого реагування, аби вона не набула форми серйозної компрометації партійних і радянських органів»⁵⁶.

Г. Димитров переадресував скаргу кандидатів у члени Виконкому Комінтерну, секретареві ЦК КП(б)У М. М. Попову, який, у свою чергу, звернувся за поясненнями до відповідного відомства.

⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6828, арк. 2.

⁵⁵ Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії»... — С. 298.

Відповідь не забарилася. Підготував її 20 лютого 1936 р. начальник Особливого відділу УГБ НКВД УСРР і КВО старший майор державної безпеки М. Александровський (до речі, особисто причетний до фабрикування «справи» так званої «ПОВ» в УСРР у 1933–1934 рр.). Її головним змістом була турбота про заплямовану честь (квазі) «геройського мундира чекістів»: «1. Заява БЕРГА, неправдива й наклепницька, розрахована на провокування партійних інстанцій. Перебуваючи під слідством, БЕРГ писав аналогічні заяви. Ці заяви розбиралися Спец[іальною] Прокуратурою. БЕРГ допитувався і йому давалися очні ставки з іншими арештованими у присутності Прокурора.

У даній заяві він бере на себе роль «захисника» усіх засуджених у 1933 р. контрреволюціонерів у справі «ПОВ».

2. Методи слідства, зазначені БЕРГОМ, ніколи не застосовувалися й не могли застосовуватися (sic!) [...].

4. Народний Комісар Внутрішніх Справ України тов. БАЛИЦЬКИЙ ніколи арештованих по Вінницькій групі «ПОВ» не приймав і їх не бачив».

Завершувалася відповідь-відписка категоричним резюме: «У даному випадку ми безумовно маємо справу з непримиренним ворогом, який намагається будь-якими методами “врятувати становище”»⁵⁷...

17 серпня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про Мархлевський і Пулинський райони». Польський Мархлевський і німецький Пулинський райони Київської області розформовувалися «в зв'язку з економічною слабкістю», «незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезполосицею»⁵⁸. З жовтня 1935 р. це рішення легалізували «у радянському порядку» — постанову з аналогічною назвою та ідентичного змісту ухвалила Президія ВУЦВК⁵⁹.

Восени 1935 р. було ухвалено ще кілька принципово важливих рішень Політбюро ЦК КП(б)У щодо поляків УСРР. Так, «у зв'язку із масовою засміченістю польськими націоналістами керівного складу національних польських сільрад» Київському й Вінницько-

⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6828, арк. 4.

⁵⁷ Там само, арк. 5.

⁵⁸ Там само, оп. 6, спр. 375, арк. 132.

⁵⁹ Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-і роки. – Тернопіль, 1992. – С. 55–56.

му обкомам компартії було запропоновано спільно з НКВД здійснити «чистку» польських сільрад від інфільтрованих до них «націоналістів» та інших «антирадянських елементів». Під цим приводом у Вінницькій області 40 польських сільрад реорганізували в українські⁶⁰. Така ж доля спіткала того року й чимало польських шкіл. Оскільки, мовляв, «польські націоналісти штучно створили ряд польських шкіл у районах із переважаючим українським населенням або населенням, яке розмовляє переважно українською мовою» (йшлося про райони Київської та Вінницької областей), Політбюро ЦК КП(б)У 20 вересня 1935 р. ухвалило реорганізувати «штучно створені польські школи» й перевести їх на українську мову викладання і навчання. 27 жовтня того ж року були затверджені пропозиції Вінницького обкому щодо такої реорганізації 117 колишніх польських шкіл області⁶¹.

Наприкінці жовтня 1935 р. виникла чергова ініціатива Вінницького обкому КП(б)У. У листі його секретаря В. І. Чернявського до керівництва ЦК КП(б)У, зокрема, зазначалося: «На території Вінницької області, особливо у прикордонних й форпостних районах, осіла значна кількість польського населення. Серед цієї категорії населення є особи підозрілі по шпигунству, колишні контрабандисти, родини втікачів за кордон, релігійний актив та інший к[онтр]р[еволюційний] елемент, що є базою для роботи противника у нас». Відтак висловлювалося побажання отримати санкцію на відселення 1500 польських родин. 4 листопада вінницьку ініціативу схвалило Політбюро ЦК КП(б)У. Сама ж акція здійснювалася наступного року⁶²...

Відповідно до «цілком таємної» постанови РНК СРСР «Щодо виселення з УССР й господарського облаштування у Карагандинській області Казахської ССР» від 28 квітня 1936 р. № 776-120, з 800-метрової прикордонної радянсько-польської смуги було виселено 15 тис. господарств — близько 45 тис. поляків і німців (35820 поляків, бл. 10 тис. німців)⁶³. За іншими даними — було виселено 69283 особи⁶⁴. Депортаційна акція зачепила не лише сільське населення радянсько-польського прикордоння. Подібна ж доля спіткала

⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 12, арк. 280, 325, 327.

⁶¹ Там само, арк. 278, 333.

⁶² Там само, арк. 342–343.

⁶³ Бугай Н. Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина» / Ин-т рос. истории РАН. — М., 2006. — С. 70.

⁶⁴ Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960. — М., 2003. — С. 79.

й поляків, які мешкали у прикордонних містах — Кам'янці-Подільському, Вінниці, Бердичеві, Жмеринці та ін. Розмах репресій засвідчує той факт, що під час виселення жертвами стали не лише «аутентичні» поляки, а й чимало українців, що їхні прізвища нагадували енкаведистам польські⁶⁵.

Станом на березень 1949 р. серед 21003 дорослих спецпоселенців контингенту «поляки» (тих, що залишилися у живих й перебували на місцях спеціального заслання від виселених з прикордоння УСРР 1936 р.) нараховувалося, крім 20523 власне поляків (97,7 %), й 302 українці, тобто 1,4 % тих, що їхні прізвища були подібні до польських (не враховуючи поодиноких представників інших національностей)⁶⁶. Вочевидь при аналізі цих цифр варто враховувати, що відсоток українців серед спецпоселенців міг бути штучно заниженим — за умов репатріації поляків з УРСР до Польської Народної Республіки у другій половині 1940-х рр., без сумніву, спецпоселенцям вигідно було декларувати себе поляками (навіть українцям, росіянам, євреям), аби дістати бодай примарну можливість вирватися на більшу свободу «соціалістичного табору» ...

Після спалаху репресивної активності тоталітарного режиму 1933–1935 рр., здавалося б, репресії проти титульної нації й польського населення УСРР зокрема почали вщухати. 25 липня 1936 р. Організаційне бюро ЦК КП(б)У, розглянувши стан партійної роботи й культурного обслуговування у районах і селах з польським і німецьким населенням, визнало незадовільною роботу у цьому напрямку Одеського, Дніпропетровського, Київського й Вінницького обкомів партії, керівництву котрих закидалася «втрата пильності» у викритті «ворожої агентури». Партійні органи цих областей зобов'язувалися, «не послаблюючи пильності й рішучої боротьби щодо викриття й ліквідації решток польсько-німецької фашистської агентури, зосередити увагу на проведенні повсякденної масово-політичної роботи й культурному обслуговуванні основної маси національних меншин польської й німецької національності»⁶⁷.

Відтак, здавалося б, репресії й вишукування «неовяків» чи їхніх віртуальних «колег» по підпільній «антирадянській діяль-

⁶⁵ Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. — Warszawa, 1994. — S. 145.

⁶⁶ Земсков В. Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные: Статистико-географический аспект // История СССР. — 1991. — № 5. — С. 164.

⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 424, арк. 108.

ності» — «увістів» мали вщухнути. Проте так не сталося — за 1935–1936 рр. насувалася доба Великого терору — 1937–1938 рр.

31 липня 1937 р. Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило проект оперативного наказу № 00447 НКВД СРСР «Про операції щодо репресії колишніх куркулів, кримінальних елементів та інших антирадянських елементів». У наказі, який одразу набув чинності, зазначалося зокрема, що операція в Україні мала розпочатися 5 серпня й тривати чотири місяці. Усі потенційні жертви розбивалися на дві категорії: перша — після арешту й нетривалого «слідства» мала бути страчена; «ліберальніша» друга категорія передбачала «лише» ув'язнення у тюрмах або таборах на термін від восьми до десяти років⁶⁸.

Ліміт, доведений репресивно-чекістському апарату Вінницької області, за наказом № 00447, попервах передбачав ув'язнення й покарання 4000 осіб, в тому числі за першою категорією — 1000, за другою — 3000 осіб. Але вінницькі енкаведисти висунули «зустрічний план» й взяли на себе підвищені зобов'язання. Відтак ліміти збільшилися до 6300 осіб, зокрема у співвідношенні за категоріями відповідно — 2200 та 4100 осіб. Станом на 7 листопада 1937 р. за ґрати потрапило 5502 особи, з них обласна «трійка» засудила 4633 особи, з яких згідно з позасудовим рішенням розстріляли 1592 особи. За національністю заарештовані розподілялися так: українці — 3965 осіб (72 %), поляки — 517 (9,4 %), росіяни — 51 особа (0,9 %). Ліченими одиницями серед ув'язнених у порядку наказу № 00447 були представлені інші національні групи підрадянського Поділля — євреї, німці, чехи, китайці, угорці⁶⁹.

Для розуміння механізму репресій проти польської людності в Україні загалом, як і на Поділлі зокрема, принципове значення

⁶⁸ Докладніше про виконання наказу № 00447 див.: Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора: История операции по приказу НКВД № 00447. — М.: Новый Хронограф; АИРО-XXI, 2008. — 784 с. 2009 р. у Києві буде надрукована книга, присвячена висвітленню здійснення наказу № 00447 в УСРР: «Через трупы врага на благо народа»: «Кулацкая» операция в Украине. 1937–1938 гг. / Сост.: М. Юнге, Р. Биннер, С. А. Кокин, С. Н. Богунов, Г. В. Смирнов, Б. Бонвеч, О. А. Довбня, И. Е. Смирнова.

⁶⁹ Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінниччині, 1918–1980-ті роки // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. / Упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. Ю. Васильєв, К. В. Завальнюк, П. М. Кравченко, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич та ін. — Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. — Кн. 1. — С. 46–47.

має «Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 00485» від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М. І. Єжовим і розісланий на місця для виконання. Наказ, а також долучений до нього закритий лист «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.) ініціювали масові репресії проти польського населення України⁷⁰.

Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки упродовж 20 серпня — 20 листопада 1937 р. здійснити операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій «ПОВ». Арешту підлягали: «А) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ [...]; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти та політобмінняні з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найактивніша частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів»⁷¹.

Наказ НКВД СРСР № 00485 містив і такий пункт: «Припинити звільнення із в'язниць і таборів засуджених за ознаками польського шпигунства, у яких закінчується термін ув'язнення. Про кожного із них подати матеріал для розгляду на Особливу нараду НКВД СРСР»⁷². Це означало новий термін позбавлення волі, а часто й розстріл.

За браком виразних постатей для обвинувачення у контрреволюційних злочинах як по «українській», так і «польській» лініях (переважна більшість представників суспільно-інтелектуальної еліти обох провідних національностей регіону була «вибита», тобто фізично знищена, депортована чи опинилася у ГУЛАГу ще у попередні роки) у «шкідництві» за доби Великого Терору 1937–1938 рр. назагал обвинувачували звичайних колгоспників, які під морально-фізичним тиском слідчих зізнавалися у неймовірно-фантастичних злочинах. Для прикладу можна навести «виявлений» органами НКВД у Погребищенському районі Вінницької області у листопаді 1937 р. черговий осередок «Польської Військової Організації», що до його складу входило, мовляв, дев'ятеро мешканців сусідніх

⁷⁰ Текст наказу та закритого листа див.: *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 15–44.

⁷¹ *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 16.

⁷² *Там само.* — С. 17.

сіл — назагал малописьменних українських селян. Одним з цих «польських контрреволюціонерів» був Семен Андрійович Крупник, українець, колгоспник з містечка Погребище, неписьменний, хлібороб за професією. Потрапивши за ґрати 15 листопада 1937 р., він вже через день — 17 листопада — «зізнався», що дійсно є членом польської контрреволюційної організації, за завданнями якої «проводив злочинну діяльність, спрямовану проти радянської влади, сприяв розкраданню колгоспного добра, сів пшеницю дуже рідко з тим, щоб був поганий урожай...». Окрім «шкідництва» на «господарському фронті», усім ув'язненим інкримінувалася участь у «ПОВ», а також злочинний намір — «відрив України від СРСР і приєднання її до фашистської Польщі». Усі вони були обвинувачені на підставі оперативного наказу № 00485 й страчені через місяць після арешту — 15 грудня 1937 р.⁷³

Репресії тривали й наступного — 1938 р. Так, Трійкою Управління НКВД по Вінницькій області за період з 26 березня по 10 травня 1938 р. були розглянуті «справи» по «українському націоналістичному повстанському підпіллі» — щодо виявленого обласного комітету, 26 міжрайонних повстанкомів, 16 районних повстанських комітетів, 97 повстанських загонів й 125 бойових груп. За той же час вінницькі енкаведисти «знешкодили» чимало й «польських контрреволюціонерів», а саме: 1 обласну комендатуру «ПОВ», 5 міжрайонних комендатур, 11 райкомендатур, 103 «бойки» — арештувавши за цими «справами» станом на 11 травня 1938 р. 877 осіб⁷⁴.

За браком достатньої кількості «польських контрреволюціонерів» вінницькі чекісти з легкістю записували до їхніх лав автентичних подільських українців. Так, заступник начальника відділу Вінницького обласного Управління НКВД Лазар Наумович Ширін заявив одному з таких ув'язнених — К. Г. Кобилянському, що той поляк, й, відправляючи його до камери, вигукнув: «Йди подумай, ти, поляк!» На репліку у відповідь, що в'язень — українець, Ширін вигукнув: «Націоналіст, молися богу!»⁷⁵...

⁷³ Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінничині, 1918–1980-ті роки // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. – Вінниця, 2006. – Кн. 1. – С. 54.

⁷⁴ Див.: «Лабораторія»: Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–38 років на Вінничині / Публ. О. Лошицького // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 194, 196.

⁷⁵ Там само. – С. 201.

Траплялося, що до «пеовяків» зараховували й місцевих росіян. Так, заарештований інженер депо станції Жмеринка Микола Олександрович Сиклицький, етнічний росіянин, внаслідок методів «слідства» визнав власну приналежність до «ПОВ» й зізнався у (сміховинному) намірі зіпсувати... музичний інструмент⁷⁶.

Каральна операція НКВД у відповідності з наказом № 00485 за своїми трагічними наслідками для Поділля не мала собі рівних. За свідченням В. Й. Жезицького, в архівах управлінь Служби безпеки України по Вінницькій та Хмельницькій областях ним було виявлено й опрацьовано 485 групових «справ» (вочевидь аналогічних вищенаведених) у зв'язку із згаданим нормативним актом⁷⁷.

Дослідники зазначають, що у 1934–1935 рр. вироки у «справах» українських або польських «контрреволюціонерів» були порівняно м'якими й кара смерті була радше винятком, ніж правилом. Однак це не означало, що вже засуджені й ті, хто вже відбув такий «ліберальний» термін покарання, мали гарантію від подальших репресій. Навпаки — вони постійно перебували у полі зору репресивних структур. Так, наприклад, вищезгаданий Петро Дума, засуджений у лютому 1934 р. до трьох років таборів у «справі» Подільської організації «ПОВ», по відбутті терміну покарання повернувся до Вінниці, де вдруге був ув'язнений й на підставі рішення трійки обласного НКВД розстріляний 28 вересня 1937 р.⁷⁸

Загалом упродовж 1937–1938 рр. в Україні органами НКВД по «польській лінії» було заарештовано 56516 осіб (з них 44467 поляків), з яких 39644 особи (70 %) засуджено до різних термінів ув'язнення або ж розстріляно. Загальна ж кількість заарештованих в Україні у цей час становить 267579 осіб⁷⁹.

Отже, якщо проаналізувати наявну статистику політичних репресій щодо польського етносу підрадянської України доби Ве-

⁷⁶ «Лабораторія»: *Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–38 років на Вінничині*. — С. 211.

⁷⁷ Жезицький В. Й. Політичні репресії на Поділлі в 20-х – 30-х роках: загальні тенденції і регіональні особливості: Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 — Історія України / Ін-т історії України НАН України. — К., 1997. — С. 143.

⁷⁸ Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. — Warszawa: Wspólnota Polska, 1998. — S. 215–216.

⁷⁹ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 146; див. також: Pietrow N. Polska operacja NKWD // *Karta: Niezależne pismo historyczne* (Warszawa). — 1993. — Nr. 11. — S. 24–43.

ликого Терору, то можна зробити висновок, що етнічні поляки (44467 осіб) становили 78,7 % усього загалу репресованих по «польській лінії» — переважно у рамках вищезгаданого наказу № 00485. Решту репресованих по цій категорії (21,3 %) становили переважно українці.

Аналогічним чином виглядала ситуація з етнічним складом репресованих на Поділлі. 1937 р. репресій зазнали 5486 мешканців Вінницької області польської національності й 3123 поляки у Кам'янець-Подільській області. В той же час було піддано репресіям по «польській лінії» й їхніх земляків — подолян-українців: на Вінничині — 1075 осіб, у Кам'янець-Подільській області — 919 осіб⁸⁰. У випадку з українським населенням Поділля йшлося, насамперед, про тих, кого репресивний апарат вважав такими, які власну «контрреволюційну діяльність» спрямовували або на користь «буржуазно-поміщицької» Польщі, або інкримінував їм чітко не окреслене «співробітництво» з поляками (дефензивою, офензивою II Речіпосполитої тощо).

Велетенська кількість репресованих як по «українській», так і «польській» лініях у добу Великого Терору 1937–1938 рр., зокрема й особливо у прикордонному Східному Поділлі, пояснюється репресивною ксенофобською ментальністю (у даному разі україно- та полонофобською) тоталітарного керівництва СРСР Й. Сталіна, що, у свою чергу, змушувало очільників НКВД в УРСР (добровільно/примусово) приймати ці репресивні настанови Кремля (підкріплені й офіційними директивами). І якщо керівник НКВД УРСР О. І. Успенський інструктував своїх підлеглих таким чином, що «усі німці й поляки, які мешкають на території УРСР, є шпигунами й диверсантами», а 75–80 % українців «є буржуазними націоналістами», то начальник УНКВД по Вінницькій області І. М. Корабльов, маючи таку санкцію згори, міг собі дозволити дати директиву, наприклад, Жмеринському райвідділу НКВД арештувати усіх поляків середнього віку й чоловічої статі по району попри відсутність щодо них будь-яких компрометуючих матеріалів⁸¹...

⁸⁰ Див.: Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 343, 346–347.

⁸¹ «Лабораторія»: Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–38 років на Вінничині / Публ. О. Лошицького. – С. 213, 215.

Науковий і документальний журнал

**З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.
2007. № 1(28).**

Головний редактор: **О. Рубльов.**

Відповідальний за випуск: **Р. Подкур.**

Технічний редактор: **І. Ставнюк.**

Науково-допоміжна робота:
співробітники Галузевого державного архіву
Служби безпеки України: **Д. Бойко, І. Бухарєва, М. Панова.**

Комп'ютерний набір: **Я. Зарецька.**

Комп'ютерне макетування: **І. Ставнюк.**